

SIGNA

2013

2

Revue éditée par le Comité
pour la diffusion de la recherche
en archéologie gallo-romaine

Tijdschrift uitgegeven door het Comité
voor de verspreiding van het onderzoek
in de Gallo-Romeinse archeologie

Comité de rédaction / Redactieraad

Catherine COQUELET, Marie-Hélène CORBIAU, Wim DE CLERCQ, Stéphane DEMETER, Marc LODEWIJCKX, Claire MASSART, Nicolas PARIDAENS, Alain VANDERHOEVEN, Fabienne VILVORDER

Mise en page / vormgeving

Nathalie BLOCH

Couverture / voorblad

Nathalie BLOCH, Nicolas PARIDAENS

Étendard de Flobecq / Militaire standaard van Flobecq © Musées royaux d'Art et d'Histoire / Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)

Abraham Ortelius, *Belgii Veteris Typus*, 1594 © Museum Plantin-Moretus (Antwerpen)

Comité pour la diffusion de la recherche en archéologie gallo-romaine /

Comité voor de verspreiding van het onderzoek in de gallo-romeinse archeologie

Catherine COQUELET, Faculté de philosophie, arts et lettres, Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve) / DGO4, Direction de l'Archéologie, Service public de Wallonie (Liège)

Marie-Hélène CORBIAU, Département d'Archéologie, Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix (Namur) / DGO4, Direction de l'Archéologie, Service public de Wallonie (Namur)

Wim DE CLERCQ, Historical Archaeology Research group, Ghent University (Gent)

Stéphane DEMETER, Laboratoire d'Archéologie à Bruxelles, Direction des Monuments et Sites (MRBC) - Laboratorium voor Archeologie in Brussel, Directie Monumenten en Landschappen (MBHG)

Marc LODEWIJCKX, Onderzoekseenheid Archeologie, KU Leuven.

Claire MASSART, Musée royaux d'Art et d'Histoire - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)

Nicolas PARIDAENS, Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine, Université libre de Bruxelles (Bruxelles)

Alain VANDERHOEVEN, Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Overheid (Brussel)

Fabienne VILVORDER, Centre de Recherches en Archéologie nationale, Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve)

Contact

Nicolas PARIDAENS (nicolas.paridaens@ulb.ac.be), Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine) CP175 - Université libre de Bruxelles, 50 av. F. Roosevelt, B-1050 Bruxelles

Impression

Presses Universitaires de Bruxelles a.s.b.l. - Université libre de Bruxelles, 42 av. Paul Héger, B - 1050 Bruxelles

<http://signaromana.wordpress.com>

Les notices engagent la seule responsabilité de leur(s) auteur(s).

Ieder auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn of haar artikel.

SOMMAIRE / INHOUD

La campagne 2012 à la villa gallo-romaine de Mageroy (Habay-la-Vieille) Jean-François BALTUS, François CASTERMAN & Benoît HALBARDIER	5
Les témoins matériels d'une occupation de la villa de Mageroy (Habay-la-Vieille) durant l'Antiquité tardive Premiers éléments de réponse Jean-François BALTUS, François CASTERMAN <i>et al.</i>	10
Een geïsoleerd vroeg-Romeins brandrestengraf aan de Hanebeek in Zonnebeke (W.-VI.) Maarten BRACKE	17
Archeologisch onderzoek aan de oostzijde van de <i>vicus</i> van Grobbendonk (Nijverheidsstraat 2-4 (zuiveringsstation) (Antw.) Jordi BRUGGEMAN & Natasja REYNS	20
L'agglomération de <i>Fanum Martis</i> : entre habitat et artisanat (3 hectares de fouilles en 2012) Raphäel CLOTUCHE	24
Les « pierres blanches » dans les monuments publics et funéraires de la cité des Tongres Catherine COQUELET, Guido CREEMERS <i>et al.</i>	29
Een Romeinse tempel aan de Keverstraat, Tongeren Peter COSYNS	35
La faune d'Arlon, sites de l'Onem et de la rue de la Meuse. Rapport d'étude archéozoologique Élise DELAUNOIS & Denis HENROTAY	40
Une meunerie dans le <i>vicus</i> de Liberchies (Pont-à-Celles, Ht) Jean-Claude DEMANET & Fabienne VILVORDER	48
Een grafveld op de overgang van IJzertijd naar Romeinse tijd: opgravingen langs de Kasteelweg te Oostvleteren (gem. Vleteren, W.-VI.) Dieter DEMEY, Floris BEKE <i>et al.</i>	53
Gallo-Romeinse bewonings- en begravingssporen in Sint-Martens-Latem–Bunderweg (O.-VI.) Marijke DERIEUW, Jordi BRUGGEMAN <i>et al.</i>	56
Sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd in de Kustvlakte te Wenduine Korneel GHEYSEN, Sofie VANHOUTTE & Wim DE CLERCQ	63
Découverte d'une villa romaine à Allaines (Somme, France) sur le futur tracé du canal Seine-Nord Europe Évelyne GILLET	71
Découverte d'une vaste occupation gallo-romaine à Wanze Claire GOFFIOL, Sophie DE BERNARDY DE SIGOYER <i>et al.</i>	74
Tongres, le programme ornemental d'une riche <i>domus</i> Étude des peintures murales romaines issues des fouilles de la basilique Notre-Dame Sabine GROETEMBRIL, Clotilde ALLONSIUS & Lucie LEMOIGNE	82
De vroeg-Romeinse commandopost op het Kops Plateau: 35.000 sporen en 600.000 vondsten Elly HEIRBAUT & Harry VAN ENCKEVORT	88
Découverte d'habitations gallo-romaines en bordure de Semois à Arlon Denis HENROTAY	91
À propos de l'inscription (ILB ² 65) mentionnant un <i>pagus</i> dans la région d'Arlon Denis HENROTAY	93

De muntcirculatie in Tongeren in de 4de-5de eeuw n. Chr. Sebastiaan JAMMAERS	97
Asse-Nerviërsstraat en Asse-Kalkoven 2012 Het vicusverhaal gaat verder... Kristine MAGERMAN, Bernard VAN COUWENBERGHE <i>et al.</i>	105
Leven en cultuur in de Romeinse <i>vicus</i> van Tienen Transformaties van cultureel gedrag door vergelijkende analyse van assemblages van materiële cultuur Marleen MARTENS	111
Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht). Seconde campagne de fouilles (2012) Nicolas PARIDAENS	116
Romeins te Ronse: een nederzetting en een bijhorende begraafplaats in de Stadstuin Ruben PEDE, Cateline CLEMENT & Bart CHERRETTÉ	121
In de schaduw van de <i>vicus</i> : een Romeinse rurale nederzetting langs de Spelaanstraat te Leeuwergem (Zottegem, O.-VI.) Ruben PEDE, Sigrid KLINKENBORG <i>et al.</i>	132
De Romeinse vindplaats in het Domein Mesen te Lede: een nadere blik op de nederzettingssporen Ruben PEDE, Cateline CLEMENT & Bart CHERRETTÉ	136
D'exceptionnels vestiges gallo-romains découverts en France sur le futur canal Seine-Nord Europe Gilles PRILAUX	142
Une dédicace à Belisama sur un vase de Liberchies- <i>Geminiacum</i> Georges RAEPSAET, Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER <i>et al.</i>	146
Une languette en plomb inscrite et torsadée du sanctuaire d'Aiseau-Presles Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER & Georges RAEPSAET	149
Een Gallo-Romeins landschap van bewoning en begraving te Aalter-Woestijne (O.-VI.), een eerste stand van zaken Mieke VAN DE VIJVE, Kristof KEPPENS <i>et al.</i>	152
Het Romeins <i>castellum</i> van Oudenburg: de studie van het ceramisch bouw materiaal Sofie VANHOUTTE & Vince VAN THIENEN	158
Het Romeins <i>castellum</i> van Oudenburg: de studie van de <i>terra sigillata</i> Sofie VANHOUTTE, Johan DESCHIETER & Wim DE CLERCQ	166
Een Gallo-Romeins brandrestengraf in Geetbets-Ganzenweg Annick VAN STAHEY & Jordi BRUGGEMAN	175
Les mortiers en pierre Fabienne VILVORDER	178
Suivi des travaux d'assainissement des eaux à Dinant, Rue Saint Martin : cimetière du Haut-Empire et bâtiment tardo-antique Olivier VRIELYNCK, Marie VERBEEK <i>et al.</i>	180

La campagne 2012 à la villa gallo-romaine de Mageroy (Habay-la-Vieille)

Jean-François BALTUS, François CASTERMAN & Benoît HALBARDIER

Le site de la villa gallo-romaine de Mageroy est fouillé, étudié et mis en valeur par l'asbl ARC-HAB (Groupe d'Archéologie de Habay) depuis près de 30 ans, avec l'aide du SPW-DGO4, de la Province de Luxembourg, de la Commune de Habay et de quelques privés. Les recherches y ont révélé une occupation s'étalant du milieu du Ier s. à la fin du IVe s. et comprenant différentes phases. Chaque année, un nouveau secteur est livré à la fouille.

Après avoir fouillé le corps de logis, la moitié sud du bassin et une partie de l'étang, ainsi que le bâtiment annexe sud-ouest, nous avons porté notre attention sur les zones de la cour agricole situées dans la partie sud-ouest de la villa, entre le bâtiment annexe précité et l'extrémité sud du mur d'enceinte du domaine de Mageroy.

Durant la campagne 2012, de mai à octobre, deux zones ont été fouillées. La première est localisée au sud-est du bâtiment annexe et à proximité de ce dernier. La seconde regroupe la partie occidentale de l'espace clos et un espace restreint le long du mur d'enceinte, côté ouest (fig. 1).

La zone fouillée au sud et sud-est du bâtiment annexe

Lors de la campagne 2011, une partie de cette zone avait été fouillée et celle-ci livra les traces d'un bâtiment sur poteaux¹ remontant à la dernière phase de l'occupation du site². Les recherches s'étaient arrêtées à hauteur d'un drain en schiste postérieur à l'occupation romaine et orienté S-O/N-E. Il fallait étendre la fouille au sud et à l'est de ce drain afin d'être certain de l'emprise exacte du bâtiment sur poteaux, mais aussi pour repérer d'éventuelles structures. Ceci fut réalisé durant la campagne 2012.

Après avoir décapé à la pelleuse la couche superficielle sur environ 0,20 m de profondeur, la fouille de la couche sombre (US 2461) a pu débuter,

d'abord à l'est du bâtiment sur poteaux (fig. 2). Celle-ci renfermait notamment, dans sa partie inférieure, une lame de silex, de nombreux tessons de céramiques dont beaucoup de types en commune sombre à dégraissant coquillier et de cruches, quelques-uns de sigillée parfois décorés à la molette ou encore de céramique rugueuse. Une étude du matériel céramologique retrouvé dans cette couche, mais dans le secteur mitoyen fouillé en 2011, figure dans ce volume³.

La suite de l'amas déjà repéré lors des précédentes campagnes de fouille et constitué de quelques grès verts ainsi que de nombreux schistes de gros calibres posés à plat (US 2458), a été dégagée. Certains de ces schistes constituaient la toiture du bâtiment annexe voisin.

Dans la couche correspondant au sol en place, à 6 m à l'est du bâtiment sur poteaux (à proximité de la coupe 249) et à environ 0,10 m de profondeur, un potin gaulois aux animaux affrontés (60-40 av. J.-C.) a été mis au jour (fig. 3). Il s'agit ici d'une découverte isolée et cela n'indique pas forcément une occupation du site dès le Ier s. av. J.-C.

Dans l'espace fouillé localisé à 2 m à l'est du bâtiment sur poteaux, une petite fosse a été mise au jour (0,40 m de diamètre) avec un gros schiste planté le long de son côté nord. Il ne semble pas s'agir d'un trou de poteau. Cette cavité est différente des autres retrouvées dans la zone de par sa taille et la nature de ses remblais. Elle est située sous l'amas de schistes et est donc antérieure à la dernière phase d'occupation. Une autre fosse, longue (1,23 m x 0,72 m) et peu profonde, a été repérée 3,30 m à l'est de la première. Celle-ci a fourni très peu d'éléments ; quelques tessons et plusieurs dents ont été récoltés et devront être analysés.

De plus, trois sondages de 1 m de profondeur ont été effectués à la pelleuse au sud-est du bâtiment annexe afin de vérifier que le sol en place avait bien été atteint, ce qui fut confirmé. Nous avons pu apercevoir la dolomie sous le sol en place.

Ensuite, les recherches ont été lancées au sud du drain où s'étaient arrêtés nos coups de truelle en 2011. La fouille a montré qu'il n'y avait pas d'autre trace de trou de poteau dans cet espace, mais a révélé la

1 Voir le plan dans l'article suivant : BALTUS J.-F., CASTERMAN F., HALBARDIER B. & HANUT F., 2013. Les témoins matériels d'une occupation de la villa de Mageroy (Habay-la-Vieille) durant l'Antiquité tardive. Premiers éléments de réponse, *Signa*, 2, p. 10-17.

2 Entre la fin du IIIe et celle du IVe s.

3 BALTUS J.-F., CASTERMAN F., HALBARDIER B. & HANUT F., *art. cit.*

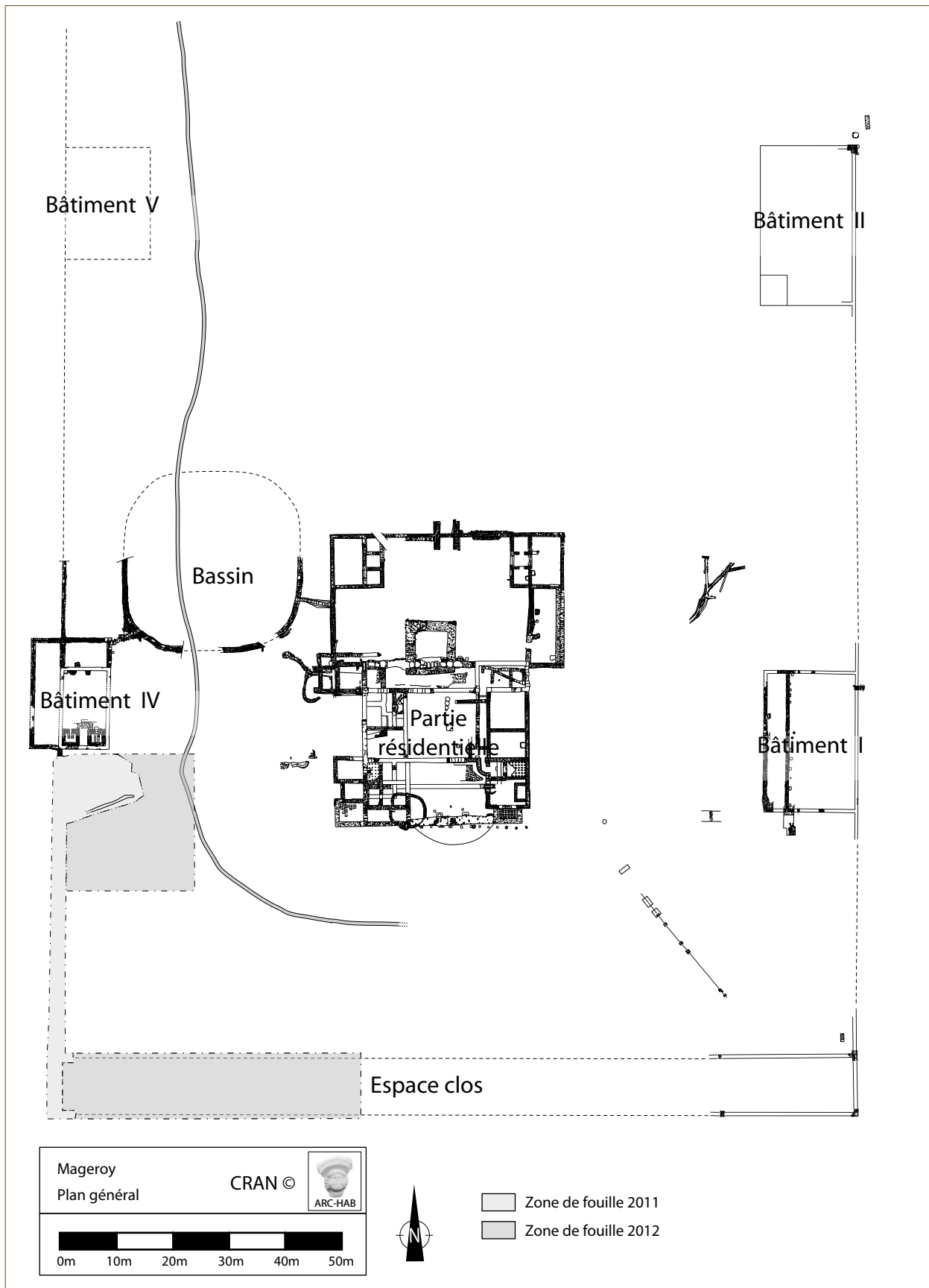

Fig. 1. Plan général de la villa de Mageroy reprenant les zones fouillées en 2011 et 2012. (Infographie © CRAN/ARC-HAB).

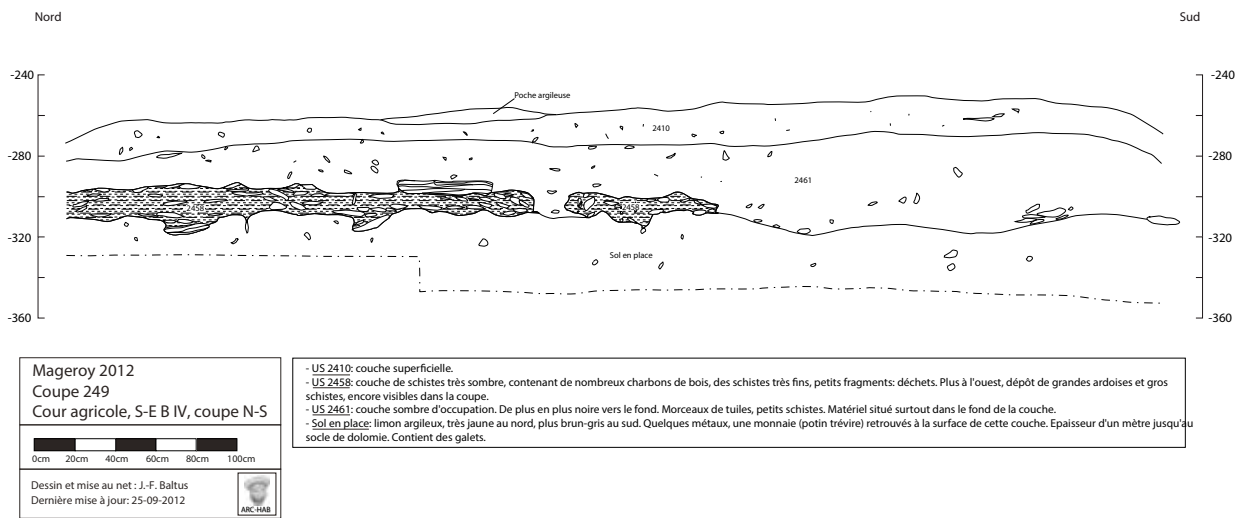

Fig. 2. Coupe n° 249 faite à l'est du bâtiment sur poteau. (Infographie J.-F. Baltus © ARC-HAB).

Fig. 3 (ci-dessus). Potin gaulois aux animaux affrontés. (Photographie J.-F. Baltus © ARC-HAB).

Fig. 4 (à droite). Drain de schiste orienté S-E/N-O et se greffant à un autre drain. (Photographie J.-F. Baltus © ARC-HAB).

présence d'un drain orienté S-O/N-E. Celui-ci était constitué de schistes posés de chant et à plat, mais aussi de quelques grès verts pour les parois latérales. La partie fouillée en aval était très perturbée et de nombreux schistes ont été déplacés, se retrouvant de part et d'autre du canal. Plus en amont, un autre drain (fig. 4), venant du sud-ouest, se greffait à celui-ci, formant ainsi à leur rencontre un angle presque

droit. Cet autre drain est bien mieux conservé. L'origine exacte de ces deux drains doit encore être déterminée et il est encore trop tôt pour avancer une datation relative quant à leur aménagement.

À la suite de ces recherches, nous constatons que l'occupation de la zone sud-est du bâtiment annexe, du moins dans le courant du IVe s., se concentrait principalement autour du bâtiment sur poteaux

Fig. 5. Mur de clôture sud, fondation et élévation. (Photographie J.-F. Baltus © ARC-HAB).

découvert en 2011⁴. En effet, plus on s'éloigne de ce dernier, plus la quantité de matériel récolté et la densité de structures diminuent.

Le mur d'enceinte occidental et l'espace clos au sud

La cour agricole de la villa est ceinturée sur trois côtés par un mur de clôture de près de 196 m de long à l'ouest, 172 m à l'est, pour une largeur de 143,50 m au sud. Ces mesures avaient pu être effectuées par le biais de différents sondages réalisés lors de précédentes campagnes, principalement durant les années 90 mais c'est bien la première fois que l'on procédait à un dégagement extensif. Ce mur d'enceinte date d'une seconde phase de développement de la villa débutant au milieu du IIe s. et durant laquelle le bassin et la plupart des annexes de la villa furent créés. Les campagnes 2011 et 2012 ont été l'occasion de dégager une partie de ce mur dans sa partie sud-ouest et d'effectuer plusieurs vérifications le long de son tracé.

La particularité de la clôture est d'être doublée côté sud par un second mur, à une dizaine de mètres plus

au nord. L'espace entre ces deux murs forme ainsi un grand enclos de près de 15 ares. Les fondations des murs ouest et sud sont faites d'un blocage de schistes de 0,70 m de profondeur (fig. 5). L'élévation est constituée de gros schistes bien équarris côté intérieur, alors que le parement extérieur est réalisé à l'aide d'une pierre très tendre, le grès vert, comme cela a été observé en différents endroits du bâtiment résidentiel. L'élévation n'est conservée que dans le long espace fermé par le double mur, et cela sur deux ou trois assises. Les murs sont montés à la terre mêlée de petits galets.

La facture du second mur (nord) est différente des autres, avec entre autres des fondations moins profondes et moins larges. Cependant, la liaison du mur nord avec le mur occidental montre qu'ils ont dû fonctionner ensemble ; il ne peut s'agir d'un simple agrandissement de la cour vers le sud. Dès lors, la destination d'un tel espace pose question : lieu de stabulation, verger, terrasse pour retenir les terres ? Les recherches se sont poursuivies avec le décapage d'une vaste zone au centre de l'enclos. Aucune trace en négatif (creusement pour plantations, trou de poteau) n'y a été décelée et aucun élément ne permet d'affirmer que cet espace était couvert. Toutefois un niveau formé d'un tapis de petits schistes, permettant d'affermir le sol, couvre en grande partie cet espace ; la

⁴ Voir plan dans l'autre article : BALTUS J.-F., CASTERMAN F., HALBARDIER B. & HANUT F., *op. cit.*

circulation se faisait à un niveau plus haut sur lequel un matériel céramique important a été mis au jour. Des premiers tests menés par O. Colette⁵ ont permis de détecter une certaine teneur en phosphate dans ce niveau qui est plus élevée que dans les autres. Cela ne permet pas, pour l'instant, de conclure à un lieu de stabulation mais fournit des premières indications. Des analyses plus poussées et plus systématiques dans

et au dehors de cet espace devraient permettre de préciser l'origine et l'étendue de ces traces.

Enfin, un fossé orienté est-ouest, recoupé par le mur de clôture occidental, a été mis au jour à un peu plus de 2 m au nord de l'espace clos. Celui-ci montre plusieurs phases de comblement successives qu'il faut encore déterminer.

La campagne 2013 se portera entre autres vers l'est de cet espace ; plusieurs sondages transversaux sont prévus. Espérons qu'ils nous éclaireront davantage sur la fonction de cet enclos.

---

5 Pédologue attaché au Service Public de Wallonie-DGO4.

Villa gallo-romaine de Mageroy

Site : rue de Mageroy, 2 à 6723 Habay-la-Vieille • Bureaux : rue de la Rochette, 12 à 6723 Habay-la-Vieille
063/75.85.44 • villa.mageroy@gmail.com • www.mageroy.be

Les témoins matériels d'une occupation de la villa de Mageroy (Habay-la-Vieille) durant l'Antiquité tardive. Premiers éléments de réponse

Jean-François BALTUS, François CASTERMAN, Benoît HALBARDIER & Frédéric HANUT

Introduction

Le site de la villa gallo-romaine de Mageroy est encore un des rares sites de Wallonie où des fouilles programmées sont d'application. Depuis la découverte des vestiges en 1984 et le début des fouilles deux ans plus tard, des recherches ont été effectuées au sein du corps de logis et de sa cour attenante, dans la moitié sud du bassin ainsi que dans un ancien bâtiment annexe localisé à environ 30 m à l'ouest de la maison du maître (fig. 1). Celles-ci ont révélé une occupation du site allant de la fin du Ier s. apr. J.-C. à la seconde moitié du IVe s., divisée en différentes phases.

Fig. 1. Photographie aérienne de la villa avec la zone « Bas-Empire » (en jaune) fouillée lors des dernières campagnes. (© ARCHAB).

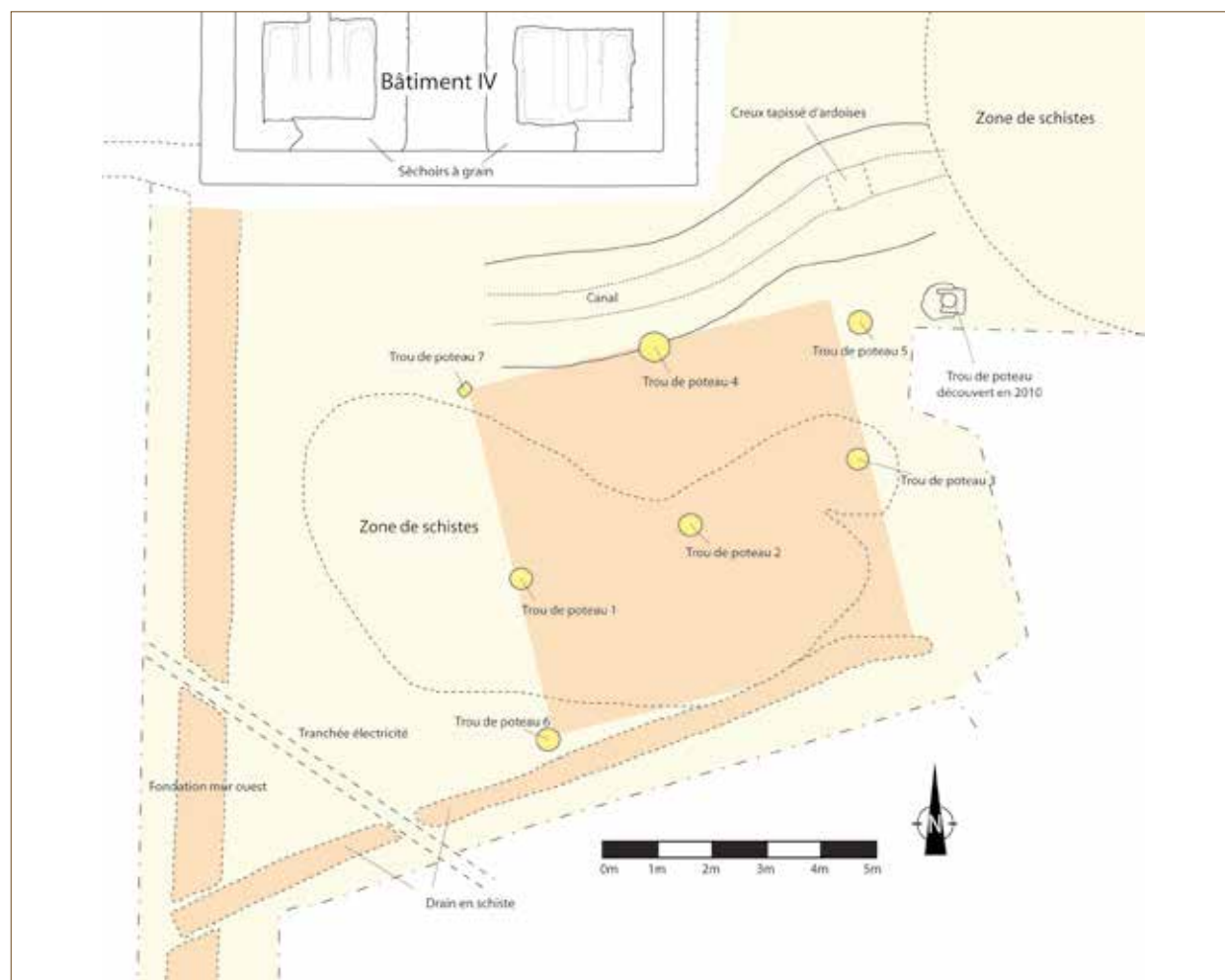

Fig. 2. Plan de la zone avec l'emplacement des sept trous de poteaux. (Infographie J.-F. Baltus, © ARCHAB).

Lors des dernières campagnes de fouilles, notre attention s'est portée sur les zones extérieures et proches de ce bâtiment annexe. Nous y avons notamment mis au jour les traces d'un bâtiment sur poteaux érigé vers la fin de l'occupation du site (fig. 2). Ce sont ainsi les négatifs de sept trous de poteau qui ont été fouillés. On peut distinguer deux alignements de trois trous ainsi qu'un septième trou plus au sud (n° 6 sur le plan). Celui-ci pourrait être le premier d'un troisième alignement, les deux derniers étant sans doute dissimulés et perturbés par l'alignement de schistes s'apparentant à un drain. La dernière campagne a démontré qu'il n'y avait pas d'autres traces de trous de poteau au sud de ce drain. Le bâtiment, d'une surface d'environ 45 m², présentait deux nefs et deux travées et était orienté est-ouest, quelque peu en oblique par rapport au mur d'enceinte ainsi qu'au bâtiment annexe IV.

De plus, un abondant matériel archéologique y a été récolté. Celui-ci a fait l'objet d'une étude de la part de Frédéric Hanut et qui est détaillée dans le présent article. Les résultats nous permettent, entre autres, d'apporter des précisions quant à l'origine et à la période d'occupation des personnes qui vivaient à Mageroy durant la dernière phase du site.

Analyse du matériel archéologique

Le matériel archéologique de l'Antiquité tardive se concentre dans un secteur bien particulier de la cour agricole de la villa de Mageroy. Cette zone, localisée à l'ouest du corps de logis, est voisine du bâtiment annexe IV dont la toiture, constituée de plaques de schiste, s'est effondrée lors de la destruction du bâtiment. Ces dernières ont ensuite été éparpillées, couvrant ainsi un espace important au sud et au sud-est de cette bâtisse. Des couches du Bas-Empire ont été identifiées directement en contact avec cet épandage de plaques de schiste. Il s'agit des US 2408, 2458 et 2461 dont le mobilier a fait l'objet de cette étude. La fouille de la couche 2461 s'est poursuivie en 2012 et a livré de nouveaux témoignages matériels du Bas-Empire ; le mobilier de cette dernière campagne fera l'objet d'une présentation ultérieure. Les couches 2408, 2458 et 2461 ont livré un mélange de tessons de la fin du Haut-Empire (fin IIe-IIIe s.) et du IVe s. Les proportions de tessons résiduels sont très élevées, comprises entre 60 % et 80 % du total des vases. Les trous de poteau 2 (US 2492) et 6 (US 2503) ont livré des quantités de tessons très limitées.

Unités stratigraphiques	Années de fouilles	NMI	Nombre de restes
US 2408	1998, 1999, 2008, 2009 & 2010	135	1964
US 2458	2011	1	18
US 2461	2010 & 2011	73	622
US 2492	2011	1	4
US 2503	2011	0	8

Parmi les ensembles postérieurs à la destruction de la villa au cours du troisième quart du IIIe s., retenons encore la petite fosse 2473, fouillée en 2007 et qui a livré une poignée de tessons dont la moitié supérieure d'une bouilloire en céramique rugueuse sombre de Tongres (fig. 3). Cette dernière présente des surfaces gris bleu sombre et une pâte surcuite au noyau rouge sombre et frange gris bleu sombre. Elle correspond au type Ton 31 de la céramique de Tongres¹. Cette forme apparaît durant la seconde moitié du IIIe s. et le premier tiers du IVe s. Elle est présente dans les tombes 183, 236 et 246 de la nécropole du sud-ouest à Tongres². La fosse 2473 illustre probablement la fréquentation de la villa juste après la destruction du troisième quart du IIIe s. La découverte d'une céramique de Tongres dans un établissement trévire est une donnée intéressante car la vaisselle des ateliers tongres (Tirlemont, Tongres, ateliers mosans) a été très peu diffusée au sud du massif de l'Ardenne. L'inventaire de la céramique du Bas-Empire est très homogène. Il indique une réoccupation d'une partie de la villa de Mageroy au cours du milieu et de la seconde moitié du IVe s. apr. J.-C. Il se pourrait que cette réoccupation ait été relativement courte, pas plus d'une génération, et sans lendemain. Le mobilier étudié ne comporte aucun témoignage du Ve s. apr. J.-C. La vaisselle du Bas-Empire comprend la terre sigillée tardive d'Argonne (NMI³ 14), la céramique métallescente d'Argonne (NMI 3), la *terra nigra* tardive (NMI 11), la céramique flammée de l'Eifel (NMI 2), la céramique rugueuse de l'Eifel (NMI 18) et la céramique non tournée de tradition germanique (NMI 5). L'ensemble du matériel se caractérise par un haut degré de fragmentation, il est issu de niveaux

1 VILVORDER *et al.* 2010.

2 VANVINCKENROYE 1984, p. 173-174, fig. 13 : 3.

3 Nombre Minimum d'Individus.

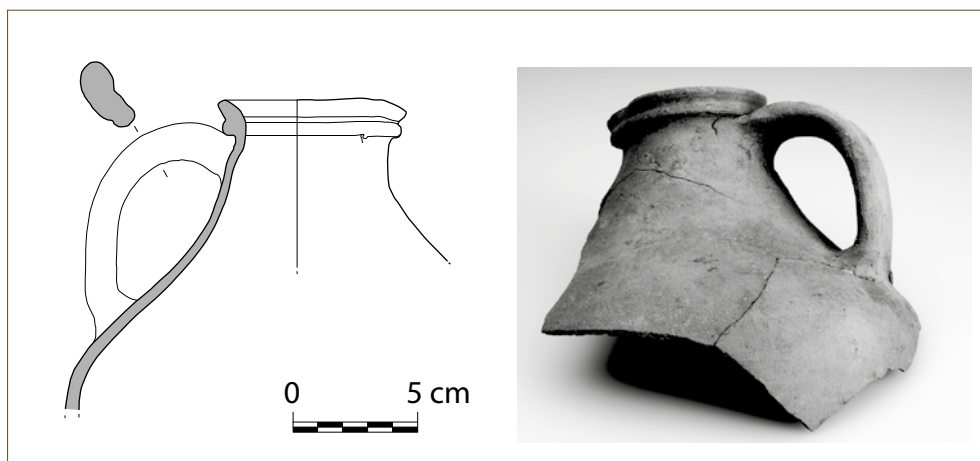

Fig. 3. Bouilloire en céramique rugueuse sombre de la fosse 2473. Éch. 1/3. (Dessin S. Pirard ; Infographie J.-F. Baltus, © ARCHAB ; Photographie R. Gilles, © SPW).

remaniés et non de dépôts primaires. Aucun vase ne possède un profil complet.

La terre sigillée du Bas-Empire est illustrée par une assiette Chenet 303-304, un bol à collerette décoré de guillochis Chenet 324b/i (fig. 4 : 3), deux coupes Chenet 319 (fig. 4 : 2), trois mortiers Chenet 328-330 (fig. 4 : 4-5) et sept bols hémisphériques Chenet 320. Les molettes identifiées correspondent à des productions du IVe s. Nous avons deux décors de petits carrés/rectangles Unverzagt-Chenet 158-159 du groupe 2 de W. Hübener (fig. 4 : 1) et une molette constituée de hachures obliques du groupe 3 de W. Hübener⁴. La céramique métallescente est représentée par trois gobelets trapus Chenet 339 décorés de projections argileuses externes (fig. 4 : 6). Originaires d'Argonne, ces vases à boire sont déjà attestés dans des contextes de la seconde moitié du IIIe s., comme à Arlon⁵ mais leur production a peut-être perduré durant la première moitié du siècle suivant. La *terra nigra* tardive correspond à une catégorie de céramiques fines cuites en atmosphère réductrice. Si la technique de production rappelle celle de la *terra nigra* du Haut-Empire, la typologie de cette vaisselle de table n'a rien en commun avec celle de la céramique belge. Il s'agit de gobelets et de larges bols ; nous avons cinq gobelets à ouverture évasée Chenet 342 originaires d'Argonne (fig. 4 : 7-9), une bouteille, trois bols à lèvres en bourrelet Alzei 24/26 (fig. 4 : 10) et deux bols ou gobelets à lèvres en bandeau pourvue d'une gouttière à son revers (fig. 4 : 11). Les gobelets Chenet 342 ont un diamètre d'ouverture de 13-14 cm. La *terra nigra* tardive est une composante

récurrente des dépôts de l'Antiquité tardive dans le nord de la Gaule. Deux pichets en pâte blanchâtre portent un décor flammé brun ou brun orange (fig. 4 : 12) ; ils s'apparentent à la céramique flammée de la Moselle et de l'Eifel⁶. La céramique rugueuse de l'Eifel se partage entre les vases de Mayen (NMI 8) et ceux de Speicher (NMI 7) auxquels s'ajoute une marmite Alzei 27 en pâte grossière d'origine indéterminée. Cette catégorie fournit l'essentiel de la vaisselle culinaire des habitats de l'Antiquité tardive. Son répertoire comprend un plat Alzei 34 (fig. 5 : 1), un plat Pirling 128, quatre pichets à une anse Alzei 30 (fig. 5 : 9-12), un pot à une anse, neuf pots à cuire et lèvres en faucille Alzei 27 (fig. 5 : 3-8), une jatte Alzei 28 (fig. 5 : 2) et une forme indéterminée.

Un des apports les plus intéressants de cette étude est l'identification d'un groupe de poteries non tournées, distinct de la vaisselle de tradition gallo-romaine (fig. 6). Cette céramique est illustrée par quarante-trois tessons pour un minimum de cinq vases. On la retrouve dans tous les ensembles en relation avec la réoccupation de la villa au Bas-Empire. Des analyses minéralogiques du dégraissant de ces poteries sont en cours au Service de Géologie de l'Institut des Sciences Naturelles de Belgique (Dr. Éric Goemaere). La plupart des tessons possèdent un dégraissant de gros grains de quartz que l'on retrouve dans la céramique non tournée de plusieurs habitats germaniques du Bas-Empire comme Baelen-Nereth, dans l'est de la province de Liège⁷. Ils appartiennent au groupe D1 défini par P. De Paepe et L. Van Impe qui se caractérise par de nombreux grains de quartz mono-

4 CHENET 1941 ; HÜBENER, 1968.

5 HANUT & HENROTAY 2006.

6 BRULET, VILVORDER & DELAGE 2010, p. 382-386.

7 HANUT, GOFFIOUL & GOEMAERE 2012.

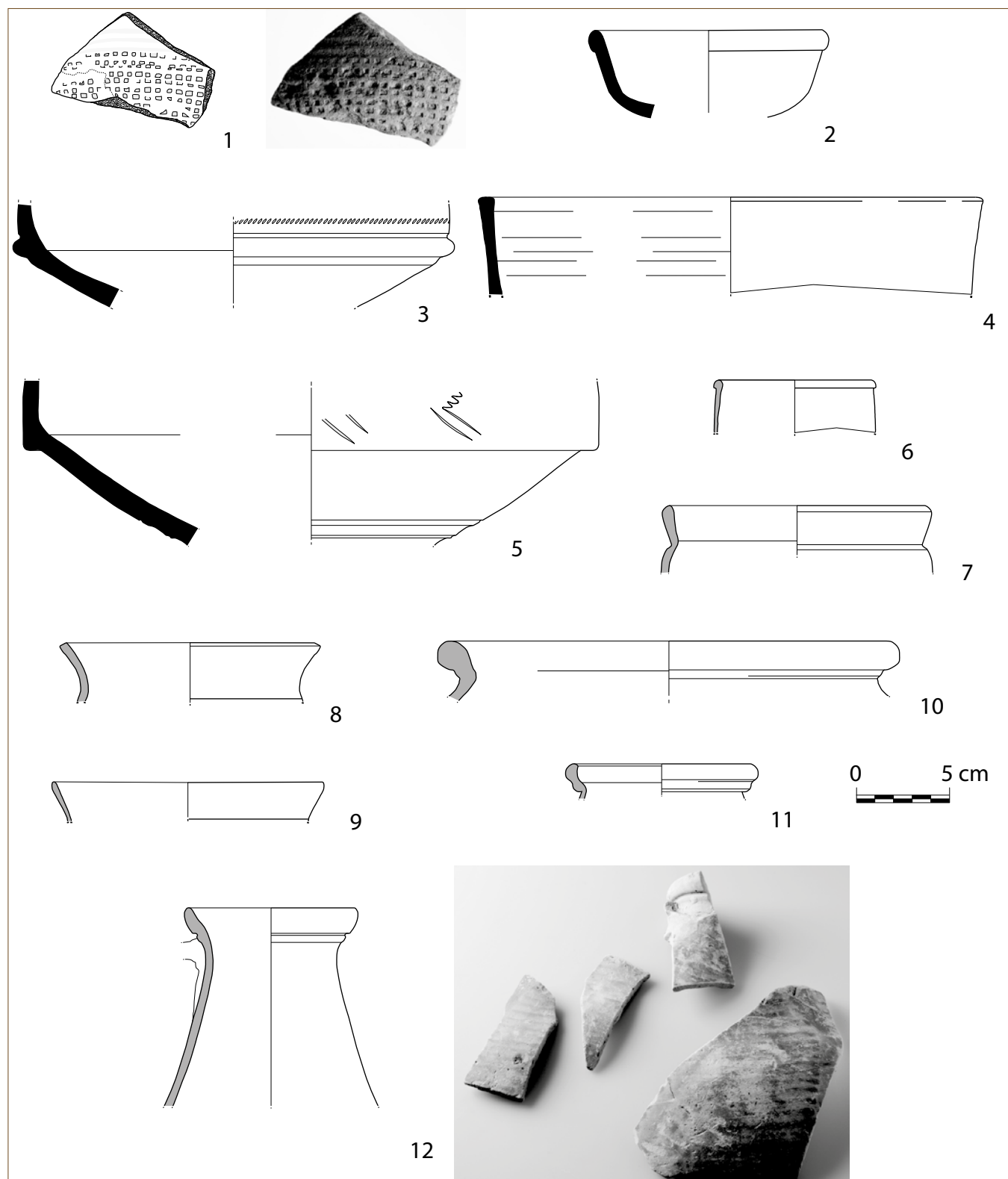

Fig. 4. Terre sigillée tardive d'Argonne (1-5), céramique métallescente (6), *terra nigra* tardive (7-11) et pichet en céramique flammée (12). Éch. 1/3, sauf molette 1/2. (Dessins S. Pirard ; Infographie J.-F. Baltus, © ARCHAB ; Photographies R. Gilles, © SPW).

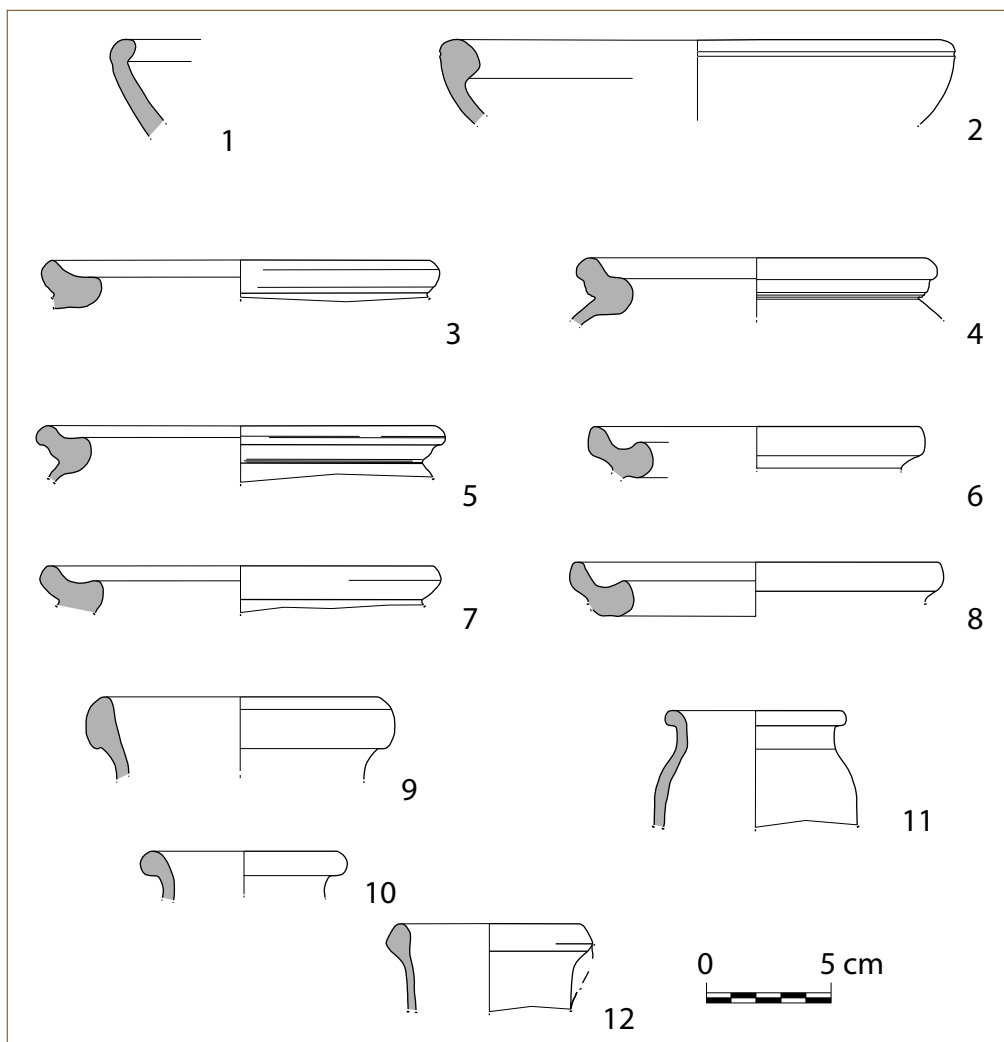

Fig. 5. La céramique rugueuse de l'Eifel (1-12). Éch. 1/3. (Dessins S. Pirard ; Infographie J.-F. Baltus, © ARCHAB).

et polycristallins visibles à l'œil nu, des fragments de grès et de rares inclusions de feldspath⁸. Nous trouvons une coupe ou écuelle à lèvre simple et paroi évasée (fig. 6 : 1), un pot à cuire à col court et lèvre évasée (fig. 6 : 3), une jatte carénée à haut col et lèvre épaissie évasée (fig. 6 : 2), un pot à haut col et lèvre épaissie de section triangulaire et un vase de type indéterminé. Cette céramique doit être mise en relation avec la construction sur poteaux édifée au sud du bâtiment annexe IV et dont le plan a été mis au jour en 2011. Un tesson de paroi en céramique non tournée de tradition germanique a été retrouvé dans le remplissage du trou de poteau 2 (US 2492) (fig. 6 : 5). Les quelques formes identifiables à Mageroy trouvent des comparaisons avec la céramique non tournée découverte lors de la fouille de trois fonds

de cabanes alamans aménagés à proximité de l'ancien *castellum* de Groß-Gerau, sur la rive droite du Rhin. On retrouve dans cet établissement du IVe s. des coupes ou écuelles évasées⁹ et des jattes carénées à haut col¹⁰. Cette céramique rappelle celle de la culture germanique des nécropoles à incinérations de l'Elbe. En plus de la céramique, la fouille du secteur voisin du bâtiment annexe IV a livré quelques fragments de vases en verre du Bas-Empire comme le fond complet sur pied annulaire d'un gobelet Isings 108 ou d'un bol Isings 115 de teinte vert clair et le rebord coupé d'un gobelet Isings 96 ou Isings 109 en verre incolore.

9 LÜDEMANN 2006, p. 183, pl. 9, fig. 121, p. 187, pl. 13, fig. 138 et 141-142, p. 197, pl. 23, fig. 248, p. 198, pl. 24, fig. 251 et p. 210, pl. 36, fig. 456.

10 LÜDEMANN 2006, p. 206, pl. 32, fig. 389-390 et p. 208, pl. 34, fig. 403.

8 DE PAEPE & VAN IMPE 1991.

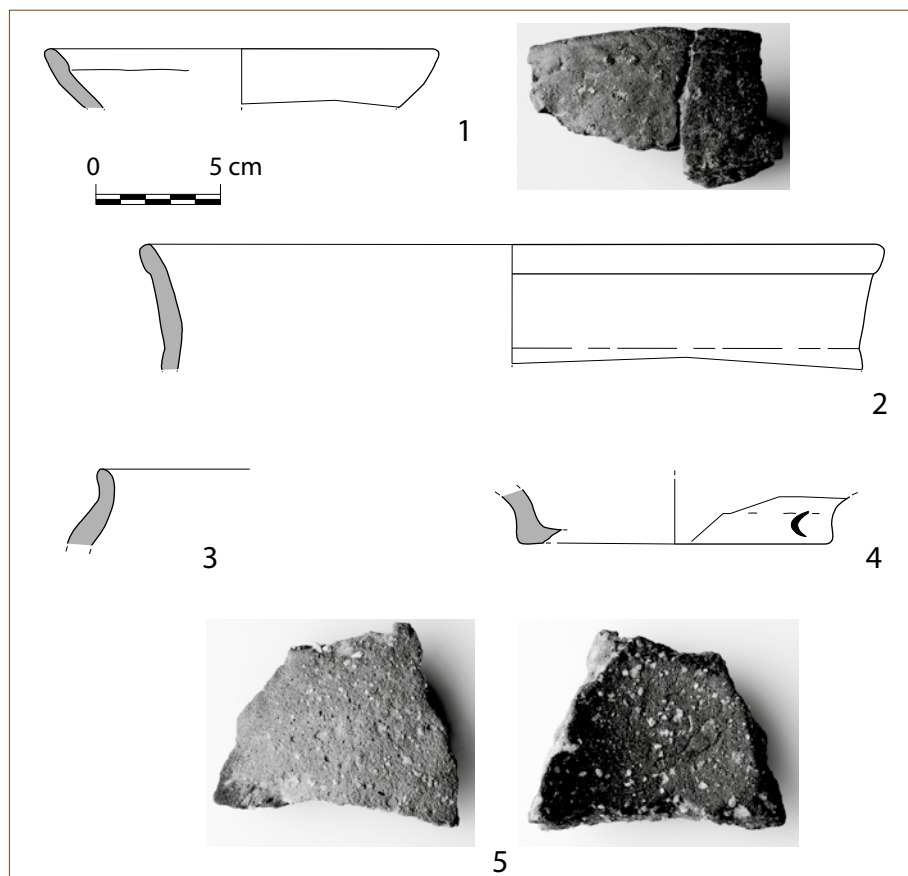

Fig. 6. La céramique non tournée de tradition germanique (1-4) et tesson de panse (extérieur et intérieur) retrouvé dans le comblement d'un trou de poteau (5). Éch. 1/3. (Dessins S. Pirard & F. Hanut ; Infographie J.-F. Baltus & F. Hanut, © ARCHAB, SPW ; Photographies R. Gilles, © SPW).

On signalera encore une hachette en fer, longue de 7,2 cm dont un exemplaire similaire, conservé aux Musées des Antiquités Nationales (Saint-Germain-en-Laye), a été découvert à Verneuil-sur-Seine, dans les Yvelines¹¹.

Conclusion

La présence germanique à Mageroy au Bas-Empire se traduit notamment par la construction d'un bâtiment sur poteaux et la réoccupation d'un secteur de la cour agricole. Le mobilier archéologique date cet habitat tardif entre les années 340/350 et 400 apr. J.-C. L'arrivée d'occupants germaniques et leur installation dans les ruines d'une exploitation agricole du Haut-Empire est un phénomène attesté dans d'autres villas comme celles de Limetz-Villez dans

les Yvelines¹², Wachenheim en Germanie première (Palatinat)¹³ et Newel dans l'Eifel, à 6 km au nord de Trèves¹⁴. Comme c'est le cas à Mageroy, cette réoccupation se réduit parfois à un secteur de la cour agricole avec la construction de nouvelles structures d'habitat couplée à la réutilisation de bâtiments préexistants. Les nouveaux aménagements de la fin de l'Antiquité consistent en fonds de cabanes, greniers et en bâtiments rectangulaires sur poteaux, à une ou deux nefs, comparables à celui mis au jour au sud de l'annexe IV¹⁵. Entre la destruction de la villa par le feu durant le troisième quart du IIIe s. et la réoccupation germanique d'une partie des lieux dans la seconde moitié du IVe s., le destin de la villa de Habay-la-Vieille demeure flou malgré quelques traces

12 VAN OSSEL & OUZOULIAS 1989.

13 BERNHARD 1999, p. 27-32.

14 VAN OSSEL 1992, p. 259-264 ; CÜPPERS 1984, p. 348, fig. 183g, h.

15 LENZ 2005, p. 400-408.

11 HOFMANN 1985, pl. 10, fig. 33.

d'occupation avérée. Espérons que les recherches futures éclaireront cette période de l'histoire du site.

Bibliographie

Alzei = UNVERZAGT W., 1916. *Die Keramik des Kastells Alzei*, Frankfurt a.M. (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 2).

BERNHARD H., 1999. Germanische Funde in römischen Siedlungen der Pfalz. In : FISCHER T., PRECHT G. & TEJRAL J., *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*, Köln/Brno (Spisy Archeologického Ústavu av ČR Brno 14), p. 15-44.

BRULET R., VILVORDER F. & DELAGE R., 2010. *La céramique romaine en Gaule du nord. Dictionnaire des céramiques. La vaisselle à large diffusion*, Turnhout.

Chenet = CHENET G., 1941. *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la molette*, Mâcon (Fouilles et Documents d'Archéologie antique en France 1).

CÜPPERS H. (dir.), 1984. *Trier Kaiserresidenz und Bischofssitz. Die Stadt in spätantiker und frühchristlicher Zeit*, Catalogue de l'exposition tenue à Trèves du 4 mai au 10 novembre 1984, Mainz am Rhein.

DE PAEPE P. & VAN IMPE L., 1991. Historical Context and Provenancing of Late Roman Hand-Made Pottery from Belgium, the Netherlands and Germany. First report, *Archeologie in Vlaanderen* 1, p. 145-180.

HANUT F. & HENROTAY D., 2006. *Le mobilier céramique des Ier et IIIe siècles du site « NEU » à Arlon/Orolaunum (province du Luxembourg, Belgique). Éléments pour la définition du faciès céramique de la partie occidentale du territoire trévire*. In : SFECAG, *Actes du Congrès de Pézenas*, Marseille, p. 287-339.

HANUT F., GOFFIOUL C. & GOEMAERE É., 2012. *L'établissement germanique du Bas-Empire à Baelen/Nereth, province de Liège (Belgique)*. In : ANNAERT R., JACOBS T., IN'T VEN I. & COPPENS S., *The very beginning of Europe ?. Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th-8th century)*, Actes du colloque tenu à Bruxelles du 17 au 19 mai 2011, Bruxelles (*Relicta Monografieën* 7), p. 243-251.

HOFMANN B., 1985. *Inventaire de la quincaillerie*

antique, Guiry-en-Vexin (Cahier Archéologique du Centre de Recherches Archéologiques du Vexin Français 5).

HÜBENER W., 1968. Eine Studie zur spätrömischen Rädchensigillata (Argonnensigillata), *Bonner Jahrbücher*, 168, p. 241-298.

Isings = ISINGS C., 1957. *Roman Glass from Dated Finds*, Groningue/Djakarta.

LENZ K.H., 2005. Germanische Siedlungen des 3. bis 5. Jahrhunderts in Gallien. Schriftliche Überlieferung und archäologische Befunde, *Bericht der römisch-germanischen Kommission* 86, p. 349-444.

LÜDEMANN H., 2006. Drei frühalamannische Grubenhäuser in Gross-Gerau „Auf Esch“, Lkr. Gross-Gerau, *Saalburg Jahrbuch* 56, p. 127-217.

VAN OSSEL P., 1992. *Établissements ruraux de l'Antiquité tardive dans le nord de la Gaule*, Paris (Supplément à Gallia 51).

VAN OSSEL P. & OUZOULIAS P., 1989. Römische Villa und frühmittelalterliche Siedlung in Limetz-Villez (Dép. Yvelines, Frankreich), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 19, p. 391-396.

VANVINCKENROYE W., 1984. *De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren (opgravingen 1972-1981). I-II*, Tongeren (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 29).

VILVORDER F., HARTOCH E., VANDERHOEVEN A. & LEPOT A., 2010. La céramique de Tongres, quatre siècles de production d'un *caput civitatis*. In : SFECAG, *Actes du Congrès de Chelles*, Marseille, p. 241-256.

Een geïsoleerd vroeg-Romeins brandrestengraf aan de Hanebeek in Zonnebeke (W.-VI.)

Maarten BRACKE

Inleiding

In het najaar van 2011 werd door Monument Vandekerckhove nv. een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in de Ieperstraat in Zonnebeke.

Het onderzoeksgebied van ca. 3 ha grenst ten noorden aan de Hanebeek en ten oosten aan de kleigroeve van Wienerberger nv. De aanleiding van het vooronderzoek is een uitbreiding van de kleiontgunningen.

Bodemkundig gezien wordt het gebied gekenmerkt door zandleembodems. Op het terrein bestaat de bodem voor het overgrote deel uit een natte zandleembodem met sterk gevlekte, verbrokkelde textuur B-horizont, aangegeven op de bodemkaart als bodemtype Lhc. Ten noorden van het terrein geeft de bodemkaart een Eep bodem aan, wat wijst op een sterk gleyige kleibodem zonder profielontwikkeling. Dit bodemtype komt overeen met de loop van de Hanebeek. Het terrein helt af van het zuiden naar het noorden richting de Hanebeek. Binnen het onderzoeksgebied varieert de hoogte van +19,29 m TAW, het laagste punt in het noordwesten, naar +22,99 m TAW als hoogste punt in het zuidoosten.

Bij het vooronderzoek kwam naast sporen uit de Eerste Wereldoorlog en de volle middeleeuwen ook een Romeins brandrestengraf aan het licht. Rondom het graf werden twee ruime kijkvensters aangelegd, echter zonder verder aanvullend resultaat. Daarom werd beslist om het graf te onderzoeken tijdens het vooronderzoek.

Vroeg-Romeins brandrestengraf

Het graf tekent zich in het vlak af als rechthoekig houtskoolrijk spoor van 1,98 op 1,28 m met een noordwest-zuidoost oriëntatie. In doorsnede heeft de grafkuil een vrij vlakke bodem met schuin opstaande wanden. De bodem bevindt zich op maximaal 38 cm diepte. De vulling bestaat uit twee lagen. Het bovenste opvullingspakket betreft een heterogeen pakket

bestaande uit houtskoolspikkels vermengd met moederbodem. Onderaan bevindt zich het restant van de brandstapel: een homogene houtskoolrijke lens van 5 tot 15 cm dik waarin zeer fijn verpulverd verbrand bot en aardewerk teruggevonden werden.

Het brandrestengraf werd onderzocht volgens de kwadrantenmethode. Elk kwadrant werd per laag ingezameld, uitgezeefd en uitgesorteerd. Het bovenste opvullingspakket leverde buiten enkele houtskoolbrokjes verder geen vondstmateriaal op. De houtskooltens onderaan bevatte een grote hoeveelheid houtskoolbrokken en 95 scherven (85 wand-, 6 rand- en 4 bodemfragmenten) met een totaal gewicht van 354 g. De scherven kunnen toegeschreven worden aan minstens twee kookpotjes in handgevormd aardewerk. Op de wanden kunnen duidelijk sporen van een secundaire verbranding vastgesteld worden. Dit wijst erop dat de kookpotjes mee op de brandstapel werden geplaatst. Één wandfragment vertoont een groeflijn als versieringspatroon. De wandafwerking is licht besmeten en geglad. Als laatste werd in de houtskooltens nog een sterk geoxideerde nagel teruggevonden. Het aardewerk liet toe om het graf ruwweg te dateren tussen 100 v.C. en 100 n.C. (determinatie door W. De Clercq, Universiteit Gent). Een bijkomende ¹⁴C datering (KIA-47757-1975±25) werd uitgevoerd op een houtskoolbrok uit de lens. Dit leverde na calibratie voor 95% zekerheid een datering op tussen 40 v.C. en 80 n.C. Voor 68%

Fig. 1. Zicht op het vroeg-Romeinse brandrestengraf.

zekerheid zou het dateren tussen 0 en 65 n.C. De datering van het houtskool stemt duidelijk overeen met de aardewerkdatering.

Besluit

Het vooronderzoek leverde een geïsoleerd vroeg-Romeins brandrestengraf op. Aangezien verder geen Romeinse sporen werden teruggevonden werd beslist om deze grafkuil te onderzoeken tijdens het vooronderzoek. Voor de omgeving van Zonnebeke is het de eerste maal dat een dergelijk brandrestengraf werd teruggevonden. 10 km Ten noordwesten van Zonnebeke werden tijdens een proefsleuvenonderzoek in de Kleine Poezelstraat vijf gelijkaardige brandrestengraven teruggevonden¹.

Duidelijk dateerbaar materiaal bleek hier echter afwezig.

Bibliografie

BRACKE M. 2011. *Archeologische prospectie Wienerberger-Zonnebeke (prov. West-Vlaanderen). Basisrapport* – September 2011. Monument Vandekerckhove.

BRACKE M., HEYVAERT B., ROELENS F. & VANHOUTTE C. 2012. *Archeologisch onderzoek Wienerberger-Zonnebeke (prov. West-Vlaanderen). Basisrapport* – Januari 2012. Monument Vandekerckhove.

HOORNE J. & VAN GOIDSENHOVEN W., 2011. Ieper-Kleine Poezelstraat. Rapportage archeologisch vooronderzoek 05/09 – 27/09/2011. *Gate Rapport 27*, p. 74.

1 HOORNE & VAN GOIDSENHOVEN 2011.

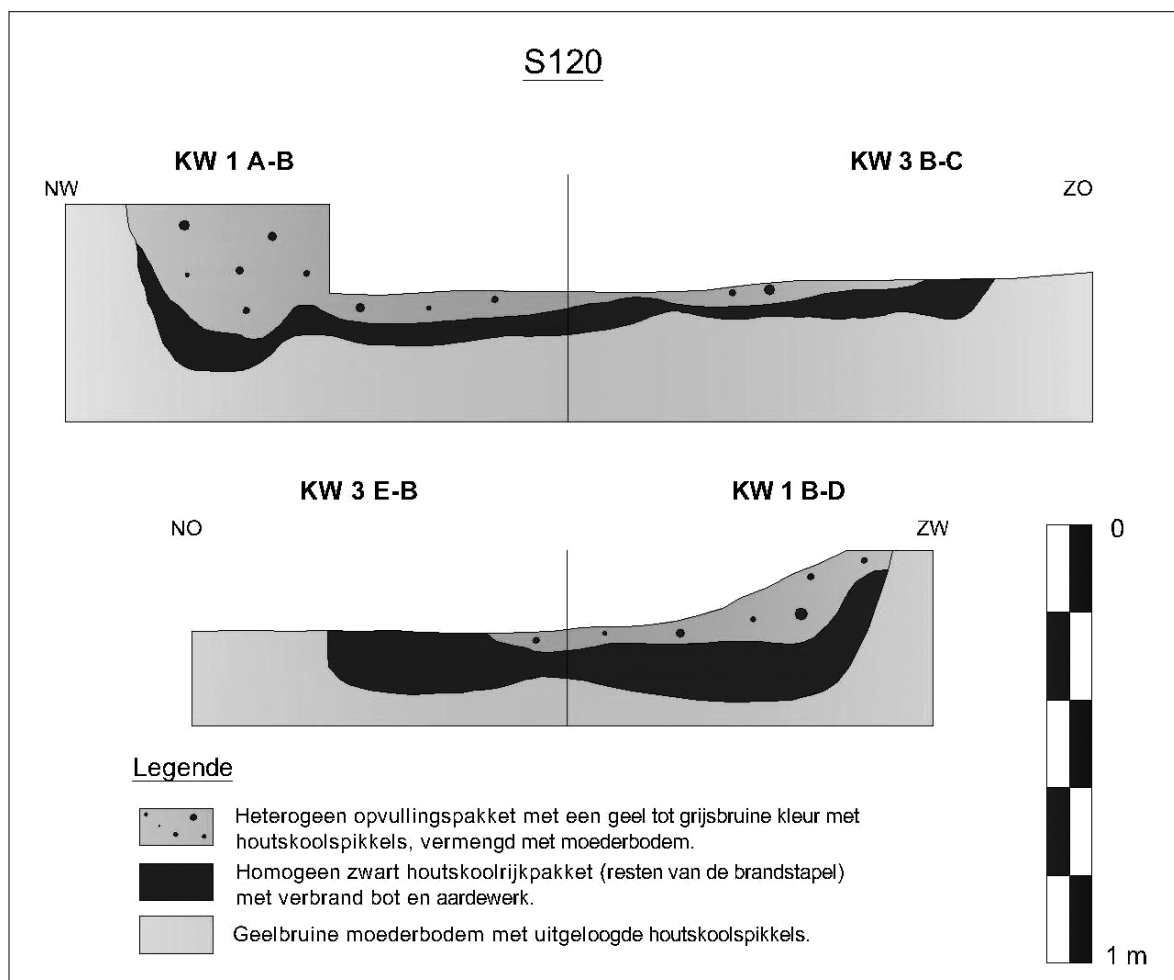

Fig. 2. Doorsnede van het brandrestengraf.

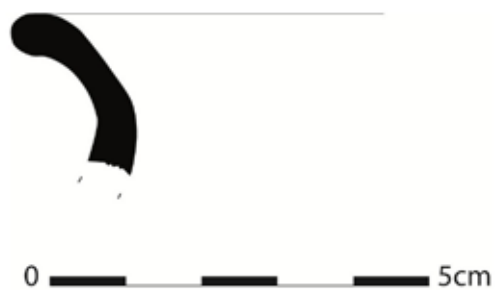

Fig. 3. Randfragment van een kookpotje.

Fig. 4. Selectie van het vondstmateriaal uit de grafkuil.

Archeologisch onderzoek aan de oostzijde van de *vicus* van Grobbendonk (Nijverheidsstraat 2-4 (zuiveringsstation) (Antw.))

Jordi BRUGGEMAN & Natasja REYNS

Naar aanleiding van de bouw van een waterzuiveringsinstallatie door McCain Foods Belgium nv en gezien de ligging van het perceel binnen de Romeinse *vicus* van Grobbendonk, werd door Onroerend Erfgoed een vlakdekkende opgraving geadviseerd, met een oppervlakte van circa 900 m² aan de Nijverheidsstraat te Grobbendonk. Het onderzoek werd in mei 2012 uitgevoerd door All-Archeo bvba. Het projectgebied bevindt zich ter hoogte van de zuidoostelijke rand van de *vicus*. Het gebied is gelegen tussen 11,25 en 13,75 m TAW, op de zuidelijke helling van een oost-west georiënteerde zandrug, ten zuidwesten van de top. Ten zuiden bevindt zich het dal van de Kleine Nete. De bodem bestaat uit een droge lemig zandbodem met dikke antropogene humus A horizont, waarbij de sedimenten lichter of grover worden in de diepte (Sbmz).

De oudste vondst op de locatie van de *vicus* van Grobbendonk is te plaatsen in het midden-neolithicum. Daarnaast werden ook reeds schaarse sporen aangetroffen uit de vroege ijzertijd. Het begin van de Romeinse bewoning kan geplaatst worden onder de regering van Claudius of kort nadien. De nederzetting heeft vooral in de Flavische tijd een grote uitbreiding genomen. Hierdoor zijn de oudere plattegronden vaak slecht of onvolledig te herkennen.¹ De steenbouwfase kan geplaatst worden vanaf het begin van de IIde eeuw. Hierbij werd de oriëntatie van de voorgaande houtbouwfase gerespecteerd. Bij de reeds uitgevoerde onderzoeken in de *vicus* werden naast verschillende woongebouwen, bijgebouwen met waterputten, afbakeningsgreppels en kuilen, ook enkele publieke gebouwen aangetroffen. Deze omvatten drie tempels, een badgebouw en een mogelijke herberg of een stapelhuis. De aanwezigheid van pottenbakkersovens en slakken wijst bovendien op artisanale activiteiten.² In de IIde eeuw en het begin van de IIIde eeuw kende de *vicus* een bloeiperiode. Aan de bloeiperiode kwam in de loop van de IIIde eeuw een einde. Tijdens de slotfase

vond er nog wel een zekere bouwactiviteit plaats met opnieuw houtbouw. Daarop wijst de aanwezigheid van een *Grubenhaus*. Rond 275 brak de bewoning definitief af, mogelijk na vernieling door een brand. De ruïnes werden als steengroeve gebruikt voor onder meer de Romaanse kerk uit de Xde-XIde eeuw.³ In de *vicus* werden twee straten vastgesteld, respectievelijk noord-zuid en oost-west georiënteerd. Deze zijn in te delen in een zandwegfase en een fase met een wegdek dat bestond uit een limonietlaag. Langs de westzijde werden verschillende woningen vastgesteld, zowel uit de houtbouw- als uit de steenbouwfase. Vaak zijn drie tot vijf of zes bouwfases te herkennen.⁴

Er hebben er reeds verschillende opgravingscampagnes plaatsgevonden in de *vicus* van Grobbendonk, vooral in de jaren '60, '70 en '80 van de 20ste eeuw, ter hoogte van de Steenberg. In de aanvangsfase waren deze onderzoeken weinig wetenschappelijk. De latere campagnes van de Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO), onder leiding van Guy De Boe, vanaf het begin van de jaren '70, op initiatief van Joseph Mertens, en in de jaren '80, zorgden voor meer systematisch onderzoek op grotere schaal.⁵ Vanaf het begin van de jaren '90 van de 20ste eeuw werden er nog amper onderzoeken uitgevoerd in of nabij de *vicus* van Grobbendonk. Aan het begin van de 21ste eeuw werden opnieuw een aantal kleinere onderzoeken uitgevoerd.

In de onderzoekszone en onmiddellijk ten noorden ervan werd in de jaren '60 van de 20ste eeuw reeds onderzoek uitgevoerd door de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek (AVBG). Hieruit bleek dat ook aan de overzijde (oostzijde) van de noord-zuid georiënteerde straat die door de *vicus* loopt, bewoning aanwezig was. In het bijzonder werd een noordoost-zuidwest gerichte steenbouwstructuur aangesneden.⁶ Bij dit eerdere onderzoek werd

1 DE BOE 1977, p. 10-16.

2 DE BOE 1977, p. 47-53.

3 DE BOE 1977, p. 47-53; DE BOE 1984b, p. 78.

4 DE BOE 1984a, p. 69-70; DE BOE 1984b, p. 74-76.

5 De voornaamste publicaties over de onderzoeken van de NDO zijn: DE BOE 1977; DE BOE 1984a; DE BOE 1984b; DE BOE 1985.

6 DE BOE 1977, p. 41.

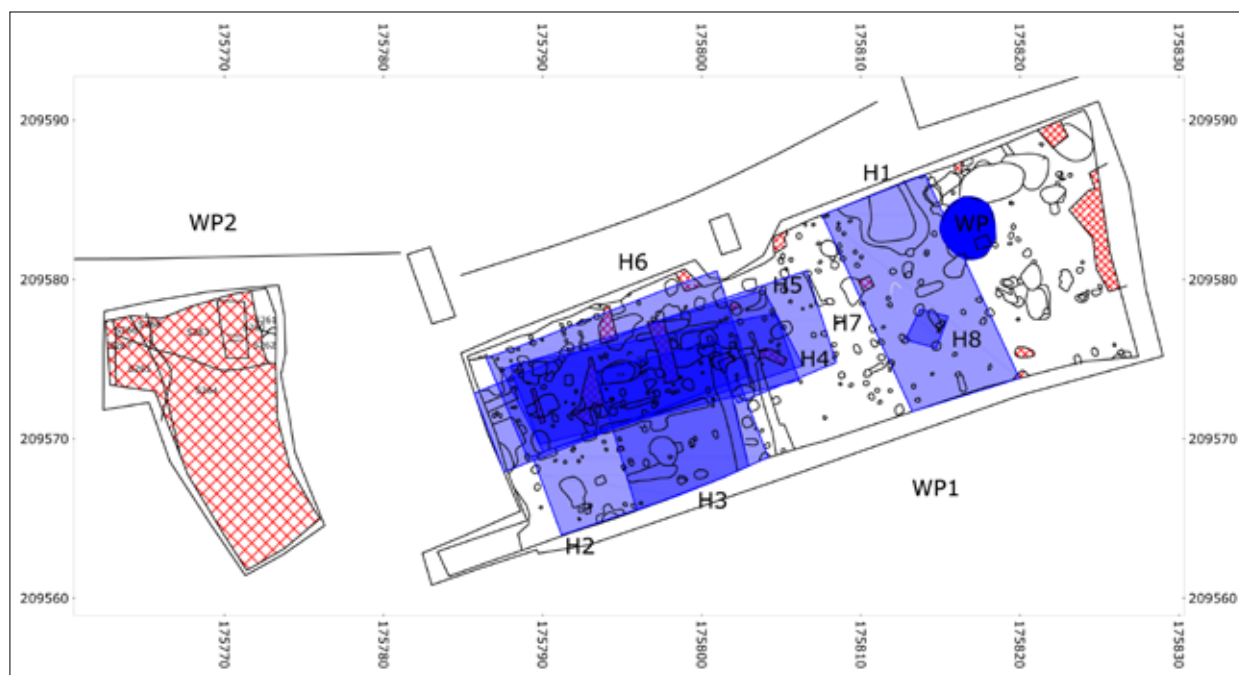

Fig. 1. Overzichtsplan.

Fig. 2. Zicht op de steenbouw en de verharding.

echter weinig aandacht geschonken aan de sporen gerelateerd aan houtbouw. Aan de oostzijde van de onderzoekszone bevindt zich de reeds door de NDO in de jaren '80 van de 20ste eeuw onderzochte zone.

Romeinse bewoningssporen

Gezien de uitwerking van het onderzoek nog loopt en nog niet alle natuurwetenschappelijke resultaten binnen zijn, worden hier uitsluitend de globale resultaten beschreven. Tijdens het onderzoek werd een complexe stratigrafie met verschillende archeologische niveaus vastgesteld. Het is duidelijk dat het onderzoek werd uitgevoerd in een zone waar veel activiteit geweest is. Daarop wijst de zeer hoge densiteit aan sporen. Naast een achttal huisplattegronden, die zowel houtbouw als steenbouw omvatten, werd vermoedelijk een aftakking van een

weg of een verharde zone vastgesteld, evenals een waterput en diverse kuilen en paalsporen (fig. 1). Het aangetroffen vondstmateriaal wijst algemeen op een datering vanaf de 1ste eeuw tot het einde van de 2de of de eerste helft van de 3de eeuw, met een zwaartepunt van het einde van de 1ste tot de 2de eeuw. Dit sluit dus aan bij de vaststellingen uit eerder onderzoek in de *vicus*.

Op een eerste archeologische niveau kon, net onder de teelaarde, de aanwezigheid van diverse rechthoekige kuilen vastgesteld worden, die overeen bleken te komen met de opgravingsputten van de AVBG. Bij het verdiepen van het niveau tot de contactzone met de moederbodem, bleek dat deze oude opgravingsputten niet dieper gegaan waren dan dit niveau en de onderliggende sporen niet grondig verstoord hadden.

Fig. 3. Doorsnede van de weg of verharding.

De vroegste duidelijke fase in het huidige onderzoek, wordt gekenmerkt door houtbouw. Het omvat plattegronden waarvoor plaatselijk aanwijzingen gevonden werden voor het gebruik van liggende balken, net zoals die ook reeds eerder aan de andere zijde van de noordoost-zuidwest georiënteerde weg gevonden zijn. Bij de huisplattegronden konden er verder een aantal geïdentificeerd worden als de opeenvolgende fasen van eenzelfde gebouw, dat aan de weg gelegen was. Het lijkt er op dat één van de houtbouwstructuren in een latere fase ‘versteend’ werd (fig. 2), waarbij een deel van de plattegrond mogelijk nog in hout uitgevoerd was. Hierbij is slecht het deel dat aan de zijweg of verharding gelegen is, versteend. Deze vermoedelijk slechts gedeeltelijke verstening van het gebouw is opvallend.

De weg vertoonde eveneens een fasering (fig. 3). De aangetroffen zijweg werd in een eerste fase aangelegd als zandweg. Het is echter ook mogelijk dat de zandlaag nooit gebruikt is als weg, maar louter diende als fundering. Hierna volgden twee fasen van verharding van de weg, die bestaan uit ijzerhoudende leem (limoniet). De aangetroffen waterput in het oostelijke deel van het onderzoeksterrein was tot 3,25 m diepte onder de contactzone met de moederbodem bewaard en vertoonde geen houten bekisting. Het lijkt er op dat de omliggende bodem voldoende stabiliteit bood, zodat dit niet noodzakelijk was.

Verder van de Romeinse noord-zuid georiënteerde hoofdstraat verwijderd, bevond zich nog een plattegrond van het Alphen-Ekeren type met potstal, een gebouw dat dus ook een agrarische functie vervulde. Hieruit blijkt dat tijdens de steenbouwfase, waarbij er vanaf het begin van de 2de eeuw heel wat houtbouwstructuren

verdwenen ten voordele van steenbouwstructuren (zie hoger), ook nog houtbouwstructuren werden aangelegd. Deze gebouwplattegrond bevond zich op circa 25 m van de Romeinse noordwest-zuidoost georiënteerde hoofdstraat.

In het noordoosten van de werkput werden nog drie grote kuilen aangesneden met een gelijkaardig uitzicht. Twee daarvan maten circa 2 bij 2,5 m en de derde circa 4 bij 2,5 m. Ze bevatten alle drie veel vondsten, maar hun functie is onduidelijk. Verder werd in de buurt nog een vermoedelijke waterkuil gevonden met een bewaarde diepte van circa 96 cm. In het zuidoosten van de werkput werden nog twee ondiepe houtskoolrijke sporen geregistreerd. Mogelijk gaat het om kuilen, waarin de resten van een haard zijn gedumpt.

Besluit

Het in 2012 uitgevoerde onderzoek aan de Nijverheidsstraat op de terreinen van McCain in het centrum van de *vicus* van Grobbendonk leverde, ondanks het feit dat de uitwerking van het onderzoek nog niet volledig voltooid is, al heel wat nieuwe inzichten op over de Romeinse bewoning. Tijdens het onderzoek werd een complexe stratigrafie van verschillende archeologische niveaus vastgesteld. De sporen hebben een datering vanaf de eerste eeuw tot het einde van de tweede of de eerste helft van de derde eeuw, met een zwaartepunt van het einde van de 1ste tot de 2de eeuw. Naast een groot aantal huisplattegronden, die zowel houtbouw als steenbouw omvatten, werd nog een aftakking van een weg of een verharde zone vastgesteld, die tevens twee grote fasen gekend bleek te kennen, naast een waterput en diverse kuilen. Het onderzoek leverde gegevens op over de Romeinse occupatie aan de oostzijde van de van de noord-zuid georiënteerde straat die door de *vicus* loopt. Deze vermoedelijk slechts gedeeltelijke verstening van één van de gebouwen is opvallend. Ook blijkt dat er tijdens de steenbouwfase, waarbij er, vanaf het begin van de 2de eeuw, heel wat houtbouwstructuren verdwijnen ten voordele van steenbouwstructuren er ook nog houtbouwstructuren werden aangelegd. Tijdens het onderzoek werden diverse stalen genomen voor verder natuurwetenschappelijk onderzoek, wat een belangrijke aanvulling zal leveren op de resultaten van dit onderzoek, maar ook de resultaten van de oudere onderzoeken.

Bibliografie

BRUGGEMAN J., REYNS N. & VERBEECK H. in voorbereiding. *Archeologische opgraving Grobbendonk – Nijverheidsstraat 2-4 (zuiveringsstation)* (Rapporten All-Archeo bvba 088), Bornem.

DE BOE G. 1977. *De Romeinse vicus op de Steenberg te Grobbendonk*, Brussel (Archaeologia Belgica 197).

DE BOE G. 1984a. *Nieuw onderzoek in de Romeinse vicus te Grobbendonk: de houtbouwfase*, Brussel (Archaeologia Belgica 258), p. 69-73.

DE BOE G. 1984b. *Nieuw onderzoek in de Romeinse vicus te Grobbendonk: de steenbouwfase*, Brussel (Archaeologia Belgica 258), p. 74-78.

DE BOE G., 1985. Het ontstaan en de ontwikkeling van de Romeinse vicus te Grobbendonk. In SCHEERS S. & SCHELTENS E. (eds.), *Miscellanea in honorem Josephi Remigii Mertens I Topographia Antiqua*, Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia 24), p. 101-118.

L'agglomération de *Fanum Martis* : entre habitat et artisanat (3 hectares de fouilles en 2012)

Raphaël CLOTUCHE

Famars se situe dans le Nord, à cinq kilomètres au sud de Valenciennes. Les fouilles du Parc scientifique du Mont-Houy (Technopôle) sont localisées à l'ouest de l'actuelle agglomération (fig. 1). D'une superficie totale de 73 600 m², cette opération a été prévue

pour se dérouler sur plusieurs années, en trois phases successives. Elle est la plus importante menée sur le territoire de Famars et a permis de mettre au jour un important quartier de l'agglomération antique de *Fanum Martis* (fig. 2).

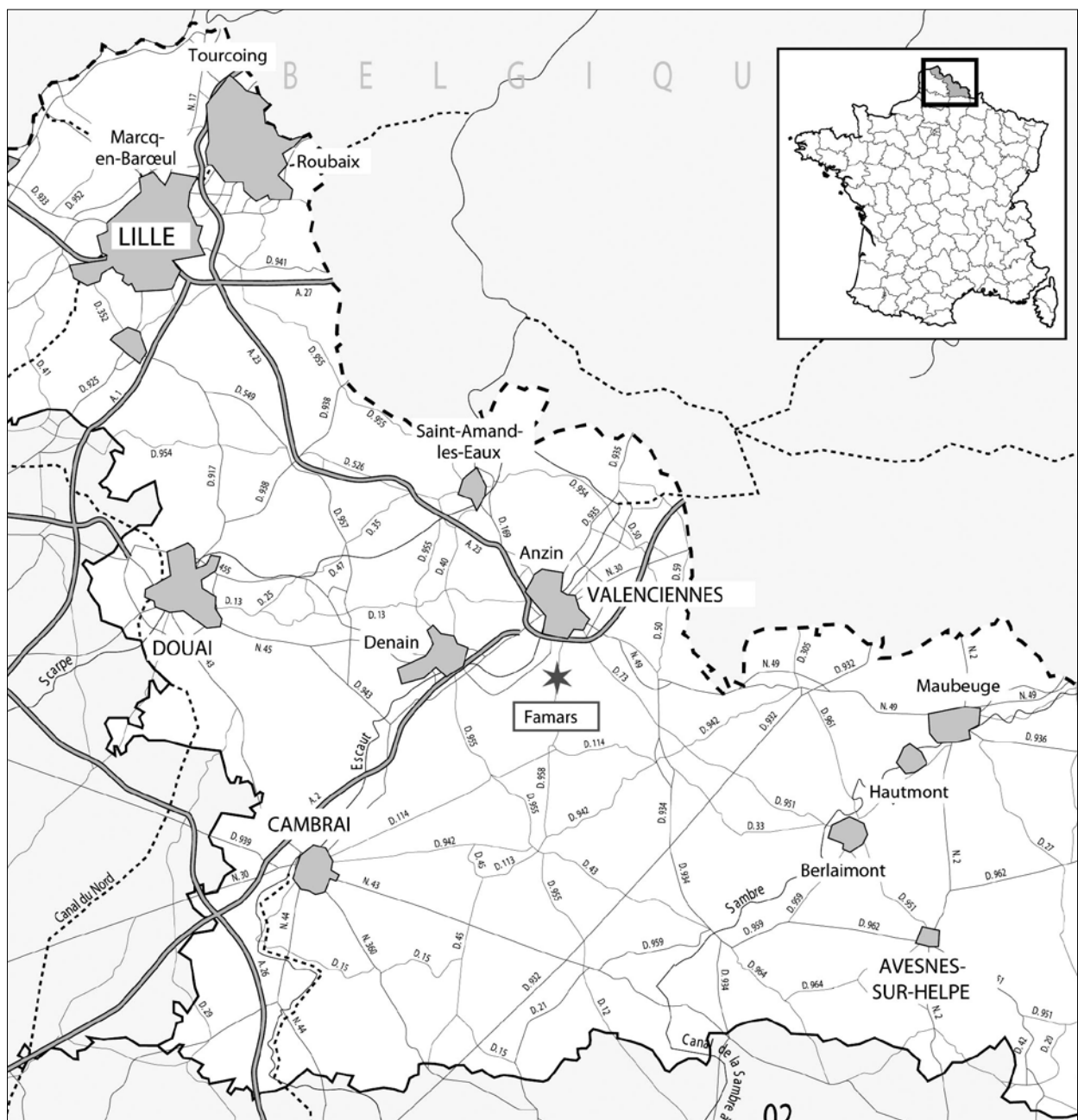

Fig. 1. Localisation de Famars dans le département du Nord.

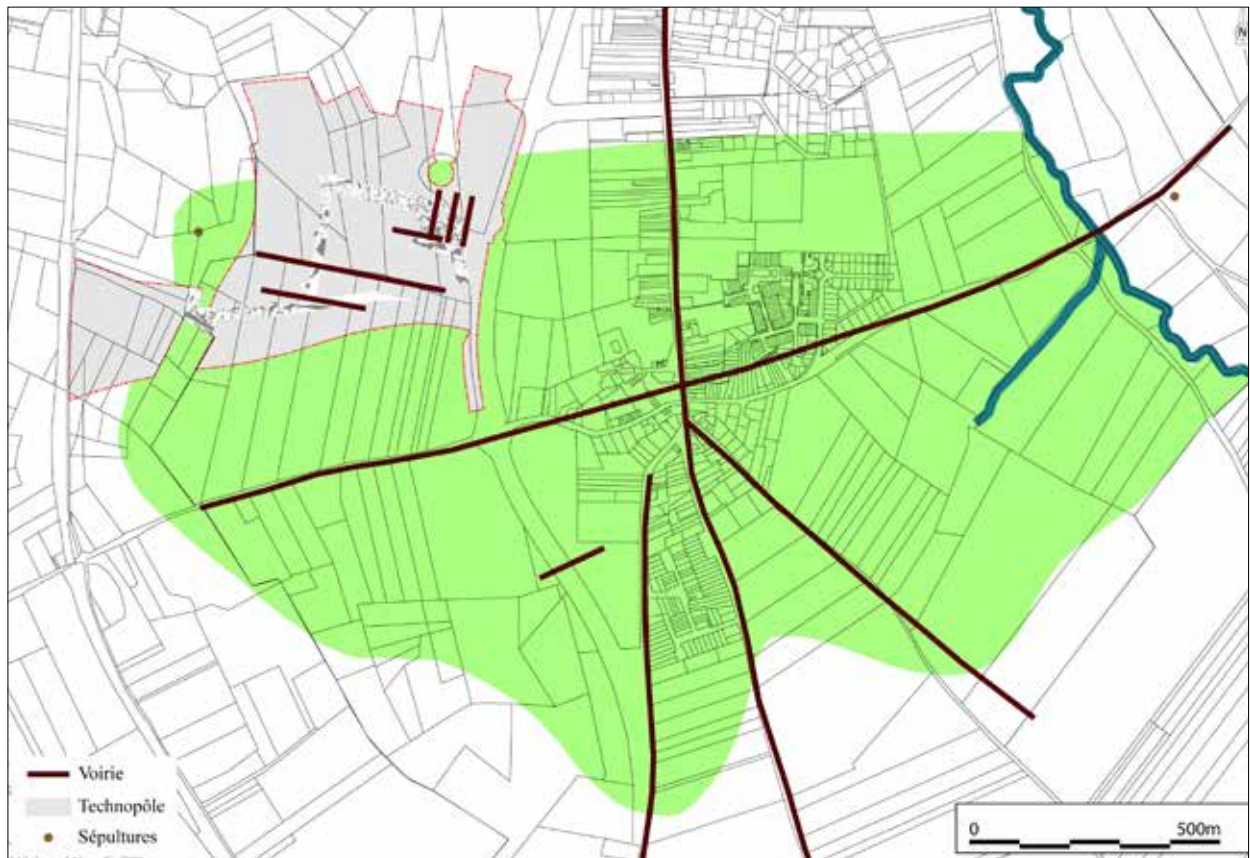

Fig. 2. Localisation de l'opération dans la ville antique.

Fig. 3. Plan général des vestiges.

Fig. 4. Four de potier avec chargement (fin IIIe-début IVe s.).

Sa superficie, encore très imprécise dans les dernières années, est mieux estimée au fur et à mesure que des opérations archéologiques y sont menées. Elle couvre dans l'état actuel de nos connaissances plus de 150 hectares. Ses limites orientales et septentrionales sont connues mais nous ignorons son extension vers le sud. Depuis l'opération du Technopôle, son étendue est également cernée vers l'ouest.

Au début du IVe s., la ville est entièrement démontée et l'occupation se concentre autour du *castrum* au centre de la ville. Bien qu'il s'agisse d'une ville importante, elle n'est mentionnée ni sur la Table de Peutinger ni sur l'itinéraire d'Antonin. C'est dans la *Notitia Dignitatum* (Ve s.) qu'il en est fait mention pour la première fois *Praefectus laetorum Neruiorum, Fanomantis Belgicae secundae*.

Au cœur de la ville antique

La première occupation de l'agglomération secondaire gallo-romaine débute, sur les secteurs fouillés, dans la seconde moitié du Ier s. apr. J.-C. (fig. 3). Elle est localisée à l'est au plus près du centre urbain. Au cours du second quart du IIe s., un système orthonormé se met en place. Il se développe sur l'ensemble de la surface fouillée, de la zone nord à la zone sud et perdure jusqu'à l'abandon du quartier au début du IVe s. Cette cadastration répond probablement à une volonté administrative de mieux organiser les espaces au moment où la ville est en plein essor.

L'espace est divisé en parcelles répondant à des normes strictes. Chacune présente des dimensions similaires (longueur et largeur). Onze ont été

Fig. 5. Fragment de vase à visage.

identifiées au nord de la fouille et au moins cinq au sud. Certaines incluent une ruelle permettant de supposer l'existence de chemins privés inclus à la surface mise à disposition de l'occupant et d'autres appartenant au domaine public et contre lesquels les parcelles viennent s'accoler.

Il s'agit d'un quartier artisanal, associé au nord à des maisons qui semblent vastes et luxueuses, surtout dans la partie nord-est du Technopôle. Ces dernières s'appuient sur un énorme fossé limitant l'extension de la ville au nord.

Un quartier artisanal

Des fours de potiers se répartissent sur l'ensemble du secteur (fig. 4). Les datations des céramiques indiquent que la production débute au cours de la première moitié du IIe s. et durera jusqu'à l'abandon du quartier. Les productions attestées sont la céramique commune réductrice, la céramique lustrée cuite en mode B, la céramique claire ainsi que la céramique savonneuse à revêtement micacé. Pour cette dernière, bien qu'il fût supposé que cette production soit fabriquée dans la région, il s'agit du premier four de potier attesté fabriquant ce type de céramique. Les « vases à visages », production emblématique de la région Bavay-Famars (fig. 5), est également attestée par des fragments de moules présents dans les fosses de rejet à proximité des fours.

Les ossements animaux découverts attestent de la présence d'une boucherie où des milliers d'animaux ont pu être abattus, vu les quantités d'ossements observés.

Fig. 6. Fosse de tannage.

Le rassemblement de nombreux bovins peut expliquer les mares, et la zone vierge de vestiges, destinée au pacage, les animaux attendant à cet endroit avant d'être abattus. Une boucherie de grande importance induit la présence d'activités directement liées à l'exploitation des animaux : tannage, tableterie, colle...

Les ossements concassés permettent d'affirmer qu'il existait une activité de fabrication de colle d'os par un *glutinarius*. La concentration de mâchoires dans plusieurs fosses ou mares atteste de l'extraction d'huile de mâchoire pour le traitement des cuirs. Chacun de ces artisanats, qui n'ont pu être qu'en partie appréhendés sur d'autres sites, pourront faire l'objet d'une étude complète permettant d'observer l'ensemble de la chaîne opératoire.

Dans le secteur sud, dans la partie la plus basse du terrain, sont localisées une quinzaine de fosses quadrangulaires à parois verticales et fond plat, dont l'organisation est assez régulière. Les premières observations sédimentologiques et chimiques permettent de supposer qu'il s'agit de structures en relation avec le traitement des peaux, provenant des zones d'abattage toutes proches (fig. 6).

L'exploitation du grès provenant du sous-sol du Mont Houy est attestée par de nombreuses fosses de façonnage. Les terrasses antiques aménagées dans le mont confirment également cette activité. Ce matériau a été utilisé pour la construction de nombreux bâtiments publics ou privés dans toute la ville. Hormis quelques centres de travail du grès connus en Alsace, mais avec une matière première différente, aucun atelier de ce type n'a jamais été étudié en France. De nombreuses questions concernant les modes d'exploitation pourront être élucidées. Quelles sont les méthodes de taille de ce matériau, quels sont les outils utilisés ?

La période moderne

Le terrain est abandonné au début du IVe s. et il faut attendre le règne de Louis XIV pour voir la zone à nouveau occupée et reliée à deux événements majeurs de l'histoire de Valenciennes : les sièges de 1656 et de 1676, durant lesquels la France s'opposa à l'Espagne. Le premier vit la victoire des Espagnols et de Condé, leur allié à ce moment et le second, des Français, cette fois avec Condé.

La Première Guerre Mondiale

Trois cents ans plus tard, durant la Première Guerre Mondiale, profitant du terrain relativement plat et de la zone de décollage vers l'Escaut, les troupes allemandes installent un aérodrome à l'emplacement actuel du technopôle. C'est au cours de cette occupation que se déroulèrent les fouilles de Bersu et Unverzagt sur les remparts du *castrum* qui servaient également d'abri antiaérien.

Conclusion

Outre les questionnements liés à l'organisation de la ville et aux modes de construction qui y étaient utilisés, les problématiques concernant l'artisanat, son organisation et ses techniques sont à développer, de même que les modes de diffusion des produits et d'approvisionnement en matières premières.

Les divers quartiers artisanaux au centre de la ville témoignent des contacts que la cité entretenait avec

les campagnes alentours pour l'apport en matières premières destinées à être travaillées, certains produits finis devant toutefois arriver des régions voisines.

La limite de diffusion des produits finis fabriqués dans l'agglomération définit les confins d'un territoire en relation directe avec la ville au cœur de ce commerce.

Les croisements des données recueillies dans chacune des parcelles identifiées permettront de caractériser exactement leur fonction et les activités qui y étaient pratiquées, le mode d'alimentation et le statut des habitants.

Les fouilles à venir en 2013 et 2014 contribueront à enrichir encore le corpus des indices qui permettent de comprendre l'occupation antique. Il s'agira alors de l'agglomération secondaire la plus fouillée dans le nord de la Gaule au cours des dernières décennies.

En 2013, sont attendus la suite de la zone de pacage délimitée par les mares et le secteur construit des parcelles dont seuls les jardins ont été appréhendés en 2012. La fouille de ces secteurs viendra utilement compléter les nombreuses informations déjà recueillies.

Les « pierres blanches » dans les monuments publics et funéraires de la cité des Tongres

Catherine COQUELET, Guido CREEMERS, Roland DREESEN & Éric GOEMAERE

En cité des Tongres, la majeure partie de la décoration architectonique des monuments publics et de la sculpture funéraire a été taillée dans des « pierres blanches ». L'étude menée par T. Panhuysen sur les 238 pierres romaines de Maastricht a montré en effet que, toutes catégories confondues, près de 60 % d'entre elles ont été taillées ou sculptées dans ce type de matériau. L'engouement pour ces pierres est naturellement motivé par la finesse de leur grain qui autorise la réalisation d'ouvrages d'une grande qualité, mais il semble que la blancheur particulière de certaines variétés, qui n'est pas sans rappeler celle du marbre, a également été une qualité très prisée. Mentionnées comme des « calcaires jurassiques » sur les autres sites, T. Panhuysen a montré que ces pierres étaient en réalité issues de gisements variés localisés en Lorraine française et dans les Ardennes françaises (fig. 1). Les principales sources identifiées à propos des pierres de Maastricht sont la Pierre de Norroy (24,1 %), la Pierre de Chémery (22,3 %) et la Pierre d'Euville (13,4 %)¹. Enfin, classée parmi les « pierres blanches » malgré sa couleur jaune, la Pierre de Dom-le-Mesnil a été également exportée à Maastricht (à peine 2,8 %)².

Bien que reposant sur un nombre restreint d'échantillons, l'identification des sources d'approvisionnement en pierres blanches dans le chef-lieu de la cité et dans les autres agglomérations s'inscrit dans le prolongement de la recherche plus vaste initiée à Maastricht (fig. 2). La présente contribution expose donc les premiers résultats d'un projet associant plusieurs institutions : le Musée Gallo-romain de Tongres, le Service Géologique de Belgique, l'Université catholique de Louvain (Centre de Recherches d'Archéologie Nationale) et le Service Public de Wallonie (Direction extérieure de Liège I).

AGE Ma	ÈRE	SYSTÈME	SÉRIE	ÉTAGE	PIERRES BLANCHES
66	MÉSOZOÏQUE SECONDAIRE	CRÉTACÉ	SÉNONIEN Crétacé sup.	Maastrichtien	
100				Campanien	
			145	NÉOCOMIEN Crétacé inf.	
163	JURASSIQUE	MALM		Turonien	Pierre d'Euville
			Cénomanien		
174		DOGGER	Albien	Pierre de Chémery	
			Aptien	Pierre de Norroy	
201	LIAS	Bathonien	Pierre de Dom-le-Mesnil		
		Aalénien			
252	TRIAS				

Fig. 1. Tableau stratigraphique des pierres blanches décrites.

L'étude des pierres blanches constitue le premier pas d'une recherche plus large, déjà amorcée, visant à identifier la provenance des autres types de pierre mises en œuvre dans les constructions au sein de la cité des Tongres. Elle s'accompagne de la création d'une banque de données de référence alimentée au fur et à mesure par la récolte d'échantillons de matériaux prélevés en carrière, dans les pays d'origine. Pour mener à bien ce projet, des collaborations ont été établies avec différents partenaires : le groupe de recherche français PCR Pierre de l'Université de Nancy³, ainsi que des groupes de chercheurs travaillant sur des sujets similaires aux Pays-Bas, en région mosellane et en région rhénane.

Pour déterminer la provenance de ces pierres blanches, les échantillons pris sur les pierres sculptées ont fait l'objet d'un examen macroscopique et d'une analyse pétrographique. Les résultats ont été ensuite confrontés avec ceux produits par les mêmes analyses pratiquées sur les échantillons prélevés en carrière par

1 PANHUYSEN T. A.S.M., 1996. *Romeins Maastricht en zijn beelden. Roman Maastricht reflected in stones*, Maastricht (*Corpus Signorum Imperii Romani*. Corpus van de Romeinse Beeldhouwkunst. Nederland. *Germania Inferior*).

2 D'après l'usage des roches sédimentaires en construction, qui a généré une classification basée sur leur couleur et leur aptitude à la taille, les « pierres blanches » se définissent en effet comme des roches calcaires dont la couleur varie du blanc au gris en passant par toutes les teintes de jaune et d'orange.

3 Programme collectif de recherche dirigé par C. Moulis (Université de Nancy) et K. Boulanger (Inrap) : La Pierre aux périodes historiques en Lorraine. De l'extraction à la mise en œuvre.

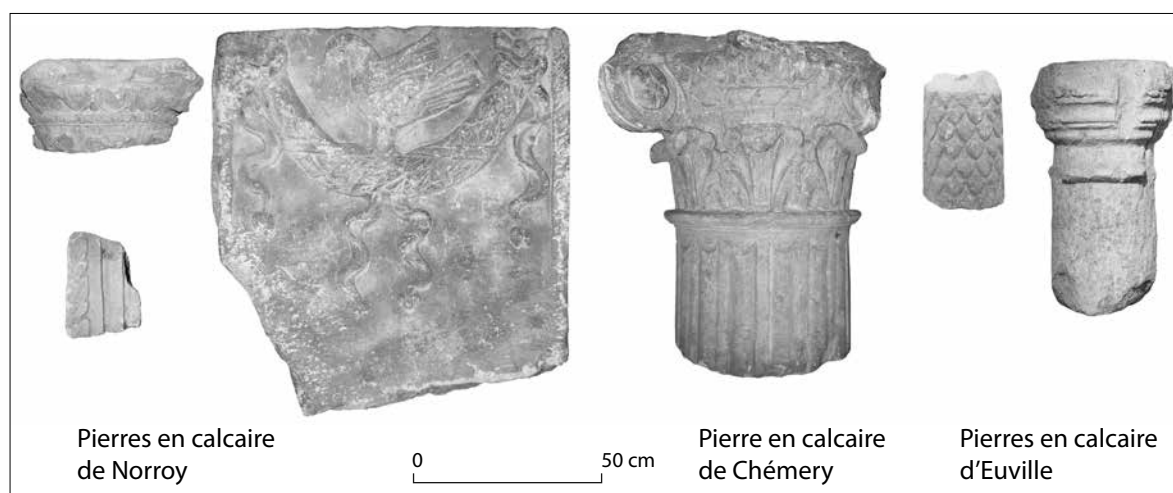

Fig. 2. Blocs architectoniques exposés au Musée Gallo-romain de Tongres. (© GRM Tongeren).

nos soins⁴. Cette méthode permet de définir le type de roche employé et d'en produire une description pétrographique précise. Sur cette identification repose bien entendu le lien établi avec la région d'extraction. De cette façon, il est possible de documenter les circuits d'approvisionnement extra régionaux de la cité au départ des exploitations ouvertes sur les territoires des Leuques et des Médiomatriques.

La Pierre de Norroy (ou *Lothringer Kalk*, fig. 3, A) qui domine l'approvisionnement de Maastricht est un calcaire d'origine mosellane, de couleur blanc crème à jaune pâle. Relativement tendre, elle prend une patine jaune plus foncée. Les anciennes carrières romaines se situent à Norroy-les-Pont-à-Mousson, à l'est de Metz (département de Meurthe-et-Moselle, France). Elles ont surtout été rendues célèbres pour leur exploitation par les troupes militaires⁵. À l'heure actuelle, cette pierre n'est plus exploitée. Géologiquement, elle appartient aux Calcaires à Polypiers supérieurs qui sont d'âge Bajocien Moyen (Dogger ou Jurassique Moyen). Il s'agit d'un calcaire *grainstone* suboolithique (et bioclastique) mal classé dont les grains sont de tailles très différentes (0,064 à 3 mm). Il est surtout caractérisé par la présence de nombreux fragments de fossiles (bioclastes) bien arrondis, ressemblant à des ooïdes. Ces bioclastes, caractérisés par un liseré micritique, sont appelés cortoïdes. Les fossiles se composent surtout d'échinodermes, mais aussi de gastéropodes, de

bryozoaires, d'algues, de coraux, d'éponges calcaires et de mollusques bivalves. Mis à part les cortoïdes, la roche contient de rares ooïdes superficiels. La présence de cortoïdes allongés peut donner à la roche un aspect stratifié. Un ciment de calcite (sparite) parfois syntaxiale occupe la porosité intergranulaire. La patine jaune-orange est liée à l'oxydation de minéraux opaques (pyrite) finement disséminés, souvent concentrés dans les bioclastes.

La Pierre de Chémery (fig. 3, B) est une pierre extraite sur les côtes de Meuse. Il s'agit d'un calcaire pseudo-oolithique très tendre et très blanc (blanc-crème) d'aspect crayeux pulvérulent. Des anciennes exploitations (souterraines) se situent au nord du village de Chémery-sur-Bar au sud-ouest de Sedan (Département des Ardennes, France). Géologiquement, la roche appartient à la Formation de Chémery, d'âge Bathonien supérieur (Dogger ou Jurassique Moyen). Il s'agit d'un calcaire *grainstone* péloïdique à ooïdes micritiques et bioclastes, très mal classé, localement bien compacté, qui comprend différents types de grains revêtus (peloïdes, ooïdes, cortoïdes, oncoïdes) ainsi que des lithoclastes (« lumps ») plurimillimétriques de calcaire micritique (*mudstone* à *fenestrate*) et de nombreux foraminifères benthiques agglutinants de petite taille. Accessoirement, on y observe des bioclastes, tels que des fragments de gastéropodes, d'échinodermes et de bivalves. Le ciment est constitué par de la calcite (sparite) qui occupe les espaces intergranulaires.

La Pierre d'Euville (fig. 3, C) ou Entroquite de Meuse a été également exploitée dans des carrières souterraines situées dans les environs de Commercy (département de la Meuse, France). La pierre est toujours exploitée, mais à ciel ouvert. C'est un

4 Les collectes en carrière ont été menées dans le cadre du PCR de Nancy.

5 BEDON R., 1984. *Les carrières et les carriers de la Gaule romaine*, Paris, p. 45-46.

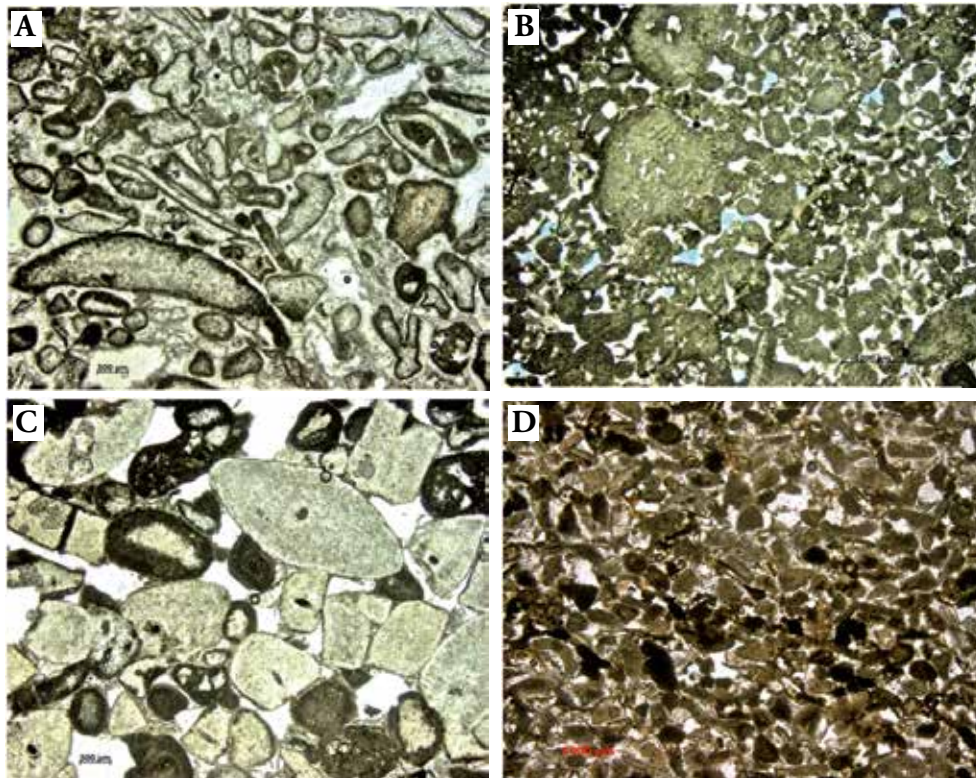

Fig. 3. Analyse pétrographique des pierres mentionnées dans l'article (lames minces, lumière polarisée transmise, nicols non-croisés).

A. Pierre de Norroy. Calcaire suboolithique riche en bioclastes micritisés (corticoïdes) et lithoclastes. Porosité intergranulaire relativement faible (échantillon : Musée Gallo-romain de Tongres/GRM 8044).

B. Pierre de Chémery. Calcaire *grainstone* péloïdique à oïdes micritiques et petits foraminifères. La porosité intergranulaire est accentuée par une résine bleue (échantillon : Sanctuaire de Jupille-sur-Meuse/LG JUP FAB 292 [source : SPW/DGO4/Service de l'archéologie/Direction extérieure de Liège I]).

C. Pierre d'Euville. Calcaire *grainstone* crinoïdique grossier à nombreuses sections d'encrines. Accessoirement, quelques grains revêtus (oïdes). Porosité importante (échantillon : Musée Gallo-romain de Tongres/GRM 2834).

D. Pierre de Dom-le-Mesnil. Calcaire *grainstone* bioclastique montrant surtout des débris d'échinodermes. La couleur brune de certains bioclastes est due à la présence d'oxydes et hydroxydes de fer (échantillon : Collection T. Panhuysen).

calcaire de couleur blanc-crème à beige-rosâtre, à grain moyen ou grossier (0,5 à 2 mm), généralement bien classé et d'aspect poreux. Il prend une patine gris clair à gris argenté. Géologiquement, il appartient à la Formation de l'Entroquite d'Euville (et de Léroville) et il est d'âge Oxfordien Moyen (Malm ou Jurassique supérieur). Ce calcaire est essentiellement composé de débris d'encrines ou de crinoïdes cimentés par de la calcite syntaxiale (sparite)⁶. Accessoirement, on y observe des fragments d'autres organismes fossiles (spicules d'oursin, coquilles de mollusques bivalves et de brachiopodes, coraux et éponges calcaires) ainsi que des lithoclastes (fragments de roches) de calcaires plus fins. Pétrographiquement,

il s'agit d'un calcaire *grainstone* crinoïdique. Enfin, la Pierre de Dom-le-Mesnil (fig. 3, D) est un calcaire granuleux très tendre, de couleur jaune ocre, montrant souvent des stratifications entrecroisées. Il est d'âge Bajocien Inférieur (Dogger ou Jurassique moyen) et appartient à la Formation dite du « Calcaire à débris ». De nombreuses excavations (souterraines) sont connues de longue date au sommet de la côte située au sud de la Meuse dans un secteur allant de 20 km à l'ouest de Charleville-Mézières jusqu'à Sedan (département des Ardennes, France). C'est un *grainstone* bioclastique contenant surtout des débris allongés d'échinodermes et de bivalves ainsi que de rares petits foraminifères. L'orientation des bioclastes lui donne un aspect stratifié. Le ciment sparitique est surtout développé autour des débris d'échinodermes. La faible cimentation est responsable de la porosité importante (environ 30 %) de la pierre. La présence

⁶ Une entroque est un segment de tige ou de bras de crinoïde. Calcaire à entroques, calcaire crinoïdique, encrinite, petit granit, crinoïdite et entroquite sont des synonymes.

Sites	Échantillons analysés par pétrographie	Identification
Tongres	Chapiteau composite	Pierre de Norroy
	Pilastre d'applique (Horrea)	Pierre de Norroy
	Bloc appartenant à un monument religieux	Pierre de Norroy
	Chapiteau composite	Pierre de Chémery
	Fût de colonne décoré de feuilles imbriquées	Pierre d'Euville
	Colonne toscane	Pierre d'Euville
Liberchies	Tambour de colonne lisse	Pierre de Chémery
	Tailloir de chapiteau toscan	Pierre de Norroy
	Tailloir de chapiteau toscan	Pierre de Norroy
	Fragment sculpté (drapé)	Pierre de Dom-le-Mesnil
Braives	Fragment de monument funéraire	Pierre de Norroy
Taviers	Fragment de monument funéraire	Pierre de Chémery
Namur	Fragment de base attique (place d'Armes)	Pierre de Chémery
Jupille-sur-Meuse	Trois fragments non taillés (sanctuaire)	Pierre de Chémery
Clavier-Vervoz	Fragment de l'autel 31 (sanctuaire)	Pierre de Norroy

Tab. 1. Identification des roches blanches dans le chef-lieu et dans les agglomérations de la cité des Tongres.

d'oxydes et d'hydroxydes lui donne sa couleur caractéristique. Cette couleur jaune ocre et la granulométrie plus élevée des bioclastes, aident à la distinguer du Tuffeau de Maastricht.

L'échantillonnage établi à partir des matériaux issus des monuments publics et funéraires du chef-lieu (dix-neuf pièces, dont six échantillonnées) et des agglomérations (onze pièces échantillonnées) révèle l'usage de ces mêmes roches dans l'ensemble de la cité (tab. 1). La pierre de Norroy constitue certainement une source d'approvisionnement majeure dans le chef-lieu puisque, parmi les six échantillons qui ont fait l'objet d'une analyse pétrographique, trois se révèlent être de la pierre issue des carrières de Norroy. Son usage en décoration architectonique est attesté par au moins deux pièces : l'une provenant des grands magasins situés à l'extérieur de la ville et l'autre étant un chapiteau de type composite (fig. 2). Afin de mieux cerner la part de la Pierre de type Norroy dans les monuments du chef-lieu de la cité, un examen visuel des autres roches blanches exposées dans le musée, attribuées pour la plupart à des monuments funéraires, a été mené. Il révèle que, parmi les dix-neuf pièces examinées (toutes catégories comprises), treize ont été sculptées dans la Pierre de type Norroy. Inversement, ce calcaire n'est pratiquement pas utilisé dans les agglomérations. Les seules pièces identifiées en l'état de la recherche correspondent à des pierres architectoniques et à deux fragments sculptés. Il s'agit de deux fûts de colonne découverts en emploi dans les bâtiments du *castellum* du Bas-Empire à

Liberchies, d'un fragment de monument funéraire de Braives et d'un autel découvert sur le sanctuaire de Clavier-Vervoz. Cette dernière pièce doit être associée selon J. Witvrouw à la première phase de construction du sanctuaire, dans la seconde moitié du Ier s. apr. J.-C.⁷, tandis que les fûts de colonne provenant de Liberchies doivent appartenir à la décoration du sanctuaire du IIe s. au plus tard.

La Pierre de Chémery, qui n'est représentée dans le chef-lieu de cité que par deux pièces (dont le chapiteau découvert dans la Munstraat, daté au plus tôt du IIe s., ainsi qu'un autre petit fragment mouluré non daté), constitue en revanche la source majeure d'approvisionnement des agglomérations. Le matériau a été identifié en premier lieu sur le lapidaire recueilli dans les niveaux de destruction du sanctuaire de Jupille-sur-Meuse⁸. Cette roche a été reconnue également sur le bâtiment public de la place d'Armes à Namur et a aussi été utilisée pour une partie au moins de la décoration extérieure du

7 WITVROUW J. & D., 1975-1976. Le sanctuaire Belgo-Romain de Clavier-Vervoz, *Bulletin du Cercle Archéologique Hesbaye-Condroz XIV*, 1975-1976, p. 147-216. La pierre dans laquelle l'autel 31 est sculpté a été identifiée dans un premier temps comme le calcaire de Longwy dans la publication (p. 157). Cet autel est publié en deux fragments : l'un sous forme de dessin (p. 157, fig. 10/1), l'autre sous forme d'un cliché (p. 193, fig. 37).

8 COQUELET C., GOEMAERE É., DELPLACE C. & GUSTIN M., 2012. La décoration architectonique en cité des Tongres : le sanctuaire de Jupille-sur-Meuse. In : BOISLEVE J., JARDEL K. & TENDRON G. (dir.), *Décor des édifices publics civils et religieux en Gaule durant l'Antiquité (Ier-IVe siècle)*. Actes du colloque de Caen, 7-8 avril 2011, Caen (Mémoire XLV), p. 361-380.

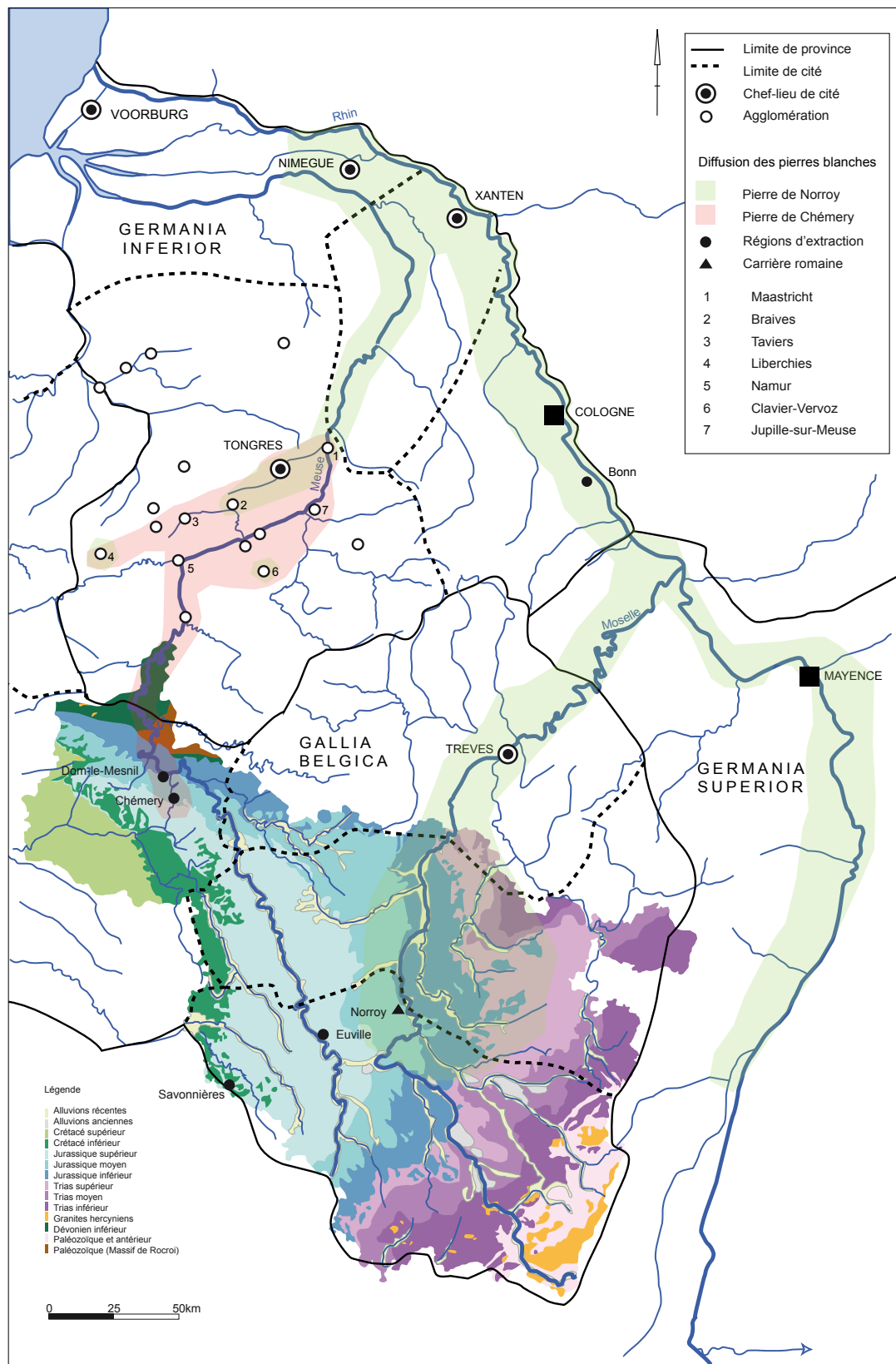

Fig. 4. Régions d'extraction et de diffusion des « pierres blanches » dans le Nord de la Gaule (sources : fond de carte administrative : CREa/Université libre de Bruxelles ; auteurs : M.-T. et G. Raepsaet ; carte géologique de la Lorraine : Université de Nancy-Metz ; auteur : E. Gaba, 2006, augmenté de la carte géologique du département des Ardennes ; diffusion de la pierre de Norroy : J.-D. Laffite/PCR Pierre. Université de Nancy).

sanctuaire de l'agglomération de Liberchies (et en particulier le *fanum*). Il s'agit de pierres datées d'après le contexte de leur mise en œuvre du IIe s. apr. J.-C. L'emploi de la Pierre de Chémery en milieu funéraire est également attesté pour le monument de Taviers. Enfin, les deux dernières sources d'approvisionnement (la Pierre d'Euville et la Pierre de Dom-le-Mesnil) ne sont pratiquement pas représentées dans cet échantillonnage. La pierre d'Euville est totalement absente des agglomérations, mais son usage est attesté par deux pièces dans le chef-lieu. Par ailleurs, deux sculptures religieuses ont été réalisées dans la Pierre de Dom-le-Mesnil : l'une se trouve à Tongres, l'autre, de nouveau à Liberchies.

La distribution des « roches blanches » dans la ville de Tongres s'apparente donc davantage au panel diversifié qu'a établi T. Panhuysen pour l'agglomération de Maastricht. D'après le corpus des roches sculptées du Musée Gallo-Romain de Tongres, il ressort que l'usage préférentiel des roches blanches qui représentent presque plus de 70 % des pièces sculptées de Maastricht, se vérifie également à Tongres dans des proportions significatives qu'il reste encore à établir. Les similitudes d'approvisionnement observées entre les deux sites se confirment d'ailleurs aussi pour d'autres catégories de roches comme le Nivelstein, un grès blanc d'âge Tertiaire utilisé également pour la réalisation de pièces architectoniques, ainsi que pour des roches de provenance locale, comme le tuffeau de Maastricht et le tuf calcaire. Il semble donc que le chef-lieu bénéficiait d'un circuit d'approvisionnement différent de celui des agglomérations, celui qui a alimenté de nombreuses villes de garnison sur le Rhin, notamment - mais pas uniquement - par le biais des activités militaires et la présence de certaines légions (du Ier s. jusqu'au milieu du IIe s. apr. J.-C.)⁹. Cette différenciation nette

observée dans l'approvisionnement du chef-lieu et des agglomérations dans lesquelles l'usage de la Pierre de Chémery semble favorisé, pourrait s'expliquer de différentes façons (fig. 4). Extraite sur les côtes de Moselle, la Pierre de Norroy est acheminée par la vallée mosellane via la cité des Trévires. Par ailleurs, la précocité du développement de la parure monumentale de certaines agglomérations pourrait justifier l'usage de la Pierre de Norroy, toutes les pièces sculptées dans cette pierre étant, semble-t-il, utilisées dans les constructions les plus anciennes. Par ailleurs, tous les fragments architectoniques recensés dans les agglomérations, hormis celui issu du bâtiment public de Namur dont la fonction précise n'est pas encore établie, sont des pièces mises en œuvre exclusivement dans des bâtiments publics religieux, les autres monuments présentant une fonction ou des dispositions architecturales ne permettant pas d'intégrer ce type de décoration. Les agglomérations dont l'essor architectural et urbanistique est plus tardif, puisqu'il se situe essentiellement au IIe s., auraient privilégié un approvisionnement à plus courte distance (Chémery-sur-Bar et Norroy-les-Pont-à-Mousson se situant respectivement à vol d'oiseau à 140 km et à 215 km de Tongres) pour des raisons encore inconnues (déclin du commerce d'exportation des pierres issues des carrières de Norroy, facilités d'acheminement par la Meuse qui traverse la cité des Tongres d'ouest en est...). Il s'agit bien d'un commerce extra régional (au-delà de 100 km) illustrant le rôle de la Meuse et de certaines agglomérations fluviales qui, disposant d'une infrastructure portuaire, ont pu servir de relais dans la redistribution de ces pierres par les voies routières vers d'autres agglomérations plus éloignées des voies fluviales, comme par exemple Liberchies ou Braives.

9 STRIBRNY C., 1987. *Die Herkunft der Römischen Werksteine aus Mainz und Umgebung. Vergleichende Petrographische und geochemische Untersuchungen an Skulptierten Kalksteinen, Mainz (Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt. Deutschland. Band II, 8. Germania Superior)*. Sur les inscriptions en relation avec la carrière de Norroy : ROBERT P.-C., *Inscriptions laissées dans une carrière de la Haute-Moselle par des légions romaines. In : Mélanges Graux: recueil de travaux d'érudition classique dédié à la mémoire de Charles Graux*, Paris, 1884, p. 329-340.

Een Romeinse tempel aan de Keeverstraat, Tongeren

Peter COSYNS

In 2010 heeft de stad Tongeren het initiatief genomen om met de financiële steun van de stichting van openbaar nut Limburg Sterk Merk (LSM) de tempelsite te ontsluiten en te integreren in de cultuurtoeristische wandeling, de Mijlpaalroute (fig. 1). De bouwwerken zijn van start gegaan in de zomer van 2012. Naar aanleiding van de ommuring van de in te richten tempelsite moesten grondwerkzaamheden uitgevoerd worden waarbij archeologisch onderzoek noodzakelijk werd. Om die archeologische ingreep uit te voeren heeft het Agentschap Onroerend Erfgoed de Dienst Archeologie en Monumentenzorg van de stad Tongeren gemandateerd.¹

De zones die archeologisch zijn opgevolgd, komen min of meer overeen met het oorspronkelijke tracé van de westelijke, noordelijke en oostelijke portieken. De werkputten aan de zuidzijde vormen het gebied net voor de trappen van de podiumtempel en een deel van het zuidwestelijk tempelplein. Het grondplan (fig. 2) is in de jaren 1960 opgesteld aan de hand van een netwerk van sleuven op zowel het tempelcomplex zelf als ten noorden ervan tot aan de eerste stadsomwalling uit het midden van de 2de eeuw n.Chr.

Westelijke zone

In de westelijke zone langs het wandelpad 'Kleine Keeverstraat' zijn drie werkputten (WP1; WP3; WP5) in elkaars verlengde opgelegd (fig. 2) voor het leggen van de fundering in gewapend beton van de terraswand. De werkputten komen overeen met het noordwestelijke deel van de *temenos*-portieken. WP 1 is over een lengte van 31 m en een breedte van 10 m ontdaan van de teelaarde en de recente verstoringen om een eerste archeologisch vlak open te leggen. Dit eerste vlak ligt ten opzichte van het huidige maaiveld op een diepte van 0,90 m in het noorden tot 0,50 m in het zuiden. Een aantal sporen

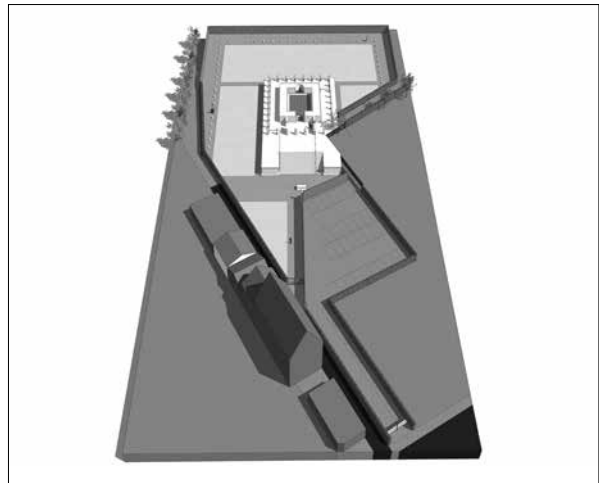

Fig. 1. Isometrisch 3D-ontwerpplan van de tempelsite in vogelperspectief (ontwerp: P. Baelus, Architectenbureau ARAT).

doorsnijdt de opvullingslagen van de vroeg-Romeinse terrasseringswerken maar de belangrijkste aflijning die is aangesneden is het uitbraakspoor van de binnenmuur (SP3). Dit spoor maakt net ten zuiden van coupe 5 een knik van 90° (fig. 2). De verdere opgraving van WP1 is door de aanwezigheid van de binnenmuur versmald naar 5 m met uitzondering van de meest noordelijke zone (coupe 5) die om praktische redenen is uitgegraven over een breedte van ca. 8 m.

Om een duidelijk beeld te krijgen van de stratigrafische opbouw zijn om de 5 m dwarscoupes gezet op het uitbraakspoor (fig. 2). De vier zuidelijke coupes zijn 2 m breed en de meest noordelijke coupe 5 is ca. 5 m breed. De coupes zijn in eerste instantie 2 m diep uitgehaald (= vlak 2). De profielen in de verschillende coupes vertoonden een identieke gelaagdheid met een dikke laag compact zandig leem bovenop een asgrijze laag mul zand vol materiaal (aardewerk, dierenbot, muurschilderwerk, dakpannen). Opvallend is het nagenoeg volledig afwezig zijn van glas en metaal. Beide lagen zijn over de hele afstand van de (bewaarde) binnenmuur gescheiden door een dunne witte laag (3-10 cm) bestaande uit steenslag en steengruis van witgelige Jurakalksteen. Opvallend is dat de witte laag op een diepte van 2 m (-Mav) start

¹ Aangezien de werken nog niet volledig zijn uitgevoerd en de materiaalstudie nog moet aangevat worden blijft deze bijdrage beperkt tot het geven van een overzicht van de opgravingsresultaten.

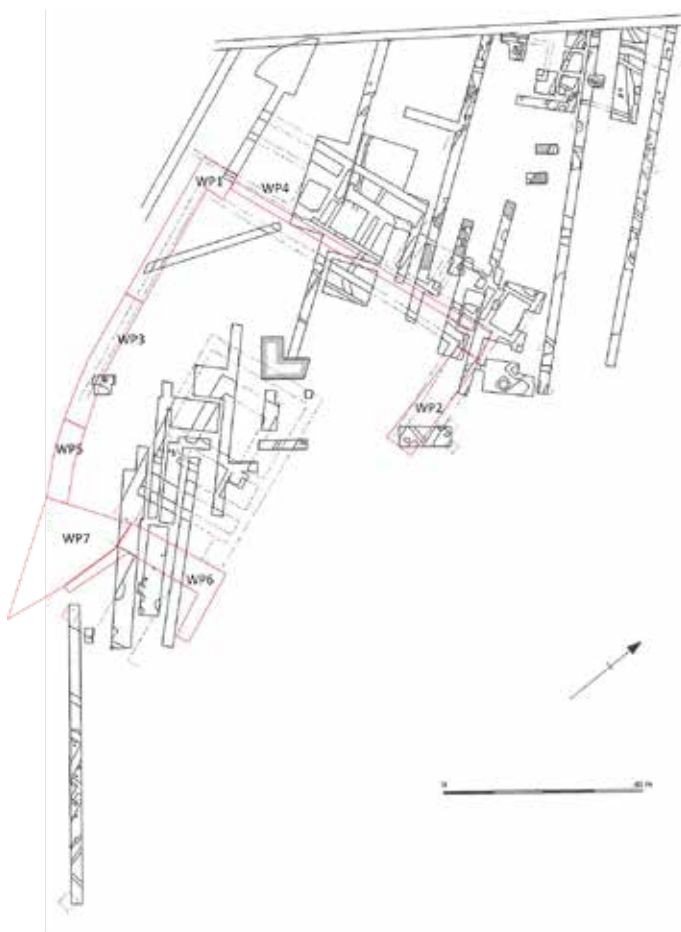

Fig. 2. Grondplan van de tempelsite met aanduiding van de sleuven uit 1964-1968 en van de nieuwe werkputten uit 2012-2013.

aan de noordelijke binnenmuur en zeer gelijkmatig stijgt tot op 0,90 m (-Mav) op het einde van WP1. In WP2 verspringt die laag abrupt een 40-tal cm op de overgang van de laag bewaarde binnenmuur naar de hoog bewaarde muur. Waar dit deel muur onderbroken is dagzoomt de witte laag. Het is op dit ogenblik nog niet duidelijk hoe die lagen moeten geïnterpreteerd worden, maar ze lijken te wijzen op een werkniveau bij de aanbouw van de portieken.

Het verder uitdiepen van de coupes tot de bouwdiepte van 3 m (= vlak 3) toonde aan dat de oorspronkelijke parentmuur tot een diepte van 2,05 m (-Mav) zorgvuldig was uitgebroken en opnieuw opgevuld met het nutteloos geachte puin van de parentvulling. Naast kleine onregelmatige brokstukken silex en dakpanfragmenten bestaat de vulling hoofdzakelijk uit losse grond en fijn verbrokkelde mortel. Tussen het vullingsmateriaal zijn wel sporadisch potscherven van grote recipiënten aangetroffen zoals wrijfschalen, dolia en amforen. Het

Fig. 3. Oostelijk profiel ter hoogte van coupe 3 in WP1 met sondageput 1 (foto: P. Cosyns).

materiaal, dat eind 1ste – 2de eeuw gedateerd wordt, geeft enkel een datering van de bouw van de muur. Er zijn geen voorwerpen in het uitbraakspoor gevonden die een datering opleveren wanneer de uitbraak zou hebben plaatsgevonden.

In coupe 3 is een uitsprong gegraven om de opbouw van de binnenmuur beter te begrijpen (fig. 3). De fundering van de parentmuur is aangetroffen op een diepte van 5,5 m (-Mav) en bestaat uit grote ruwe silexblokken die in enkele lagen in droogverband zijn gelegd in een greppelstructuur, die is uitgegraven tot in de mulle witte Tongeriaanzandlaag. Over een hoogte van 3,5 m is duidelijk te zien hoe de parentmuur van 0,88 m of 3 Romeinse voet van 0,294 m overgaat van grote onregelmatige silexblokken naar ietwat gekapte langwerpige blokken silex tot mooi gekapte vierkante silexblokken. Vanaf een hoogte van 2,5 m hebben de Romeinen de muur verder opgebouwd met een mengeling van blokken in silex, tauw of moeraskalksteen en Maastrichter kalksteen of mergel. Het voegwerk in grijze zandmortel is nog in perfecte staat en toont aan dat de Romeinse bouwvakkers de voegen mooi aanstreaken met een spatel. WP3 is een ca. 25 m lange sleuf in het verlengde van WP1. Opmerkelijk hier is dat de gelijkmatig opgebouwde binnenmuur, die tot eenzelfde diepte is uitgebroken als in WP1 op 34 m van de noordelijke hoek, helemaal verschillend wordt in opbouw en bewaringstoestand. Plots is de muur veel hoger bewaard tot ca. 1,5-1,7 m boven het hoogst bewaarde niveau van de noordelijke muur. De reden waarom dit deel muur niet even diep is uitgebroken is dat het bewaarde stuk muur gelijkaardig is aan de onderste zone van het noordelijke deel met haar grote onregelmatige silexblokken. De hogere muur is bewaard over een afstand van 5 m en

Fig. 4. Oostelijk profiel van sondageput 2 in WP3 (foto: P. Cosyns)

verdwijnt zonder enige aftekening na te laten in de bodem. Een profiel ter hoogte van het eindpunt van de bewaarde muur geeft aan dat de fundering van de muur slechts 2,5 m onder het huidig loopniveau start en dat de muur daar is opgebouwd vanaf het oorspronkelijke loopniveau in de Romeinse tijd. Om een beter inzicht te krijgen in de overgang van de diepe muur in WP1 naar de minder diep opgebouwde muur in WP3, is een tweede sondage aangelegd op de overgang van beide muurdelen op ongeveer 34 m van de noordelijke hoek van de binnenmuur. De overgang gebeurt heel abrupt en is zeer stuntelig in elkaar verstrengeld (fig. 4). Het is niet duidelijk waarom die abrupte overgang hier is voorzien. Is dit te wijten aan het samenkomen van twee muurgedeeltes die zijn gestart van elk hoekpunt? Het lijkt wel of het zuidelijke deel op het oorspronkelijke loopniveau is gebouwd en dat het noordelijke deel veel dieper is gebouwd om als terrasmuur te fungeren en zo een buffer vormde voor de westelijke buitenmuur en al heel wat tegendruk wegnam.

Oostelijke zone

Bij het afgraven van de toplaag van 30-40 cm aan de oostrand van de tempelsite werd een werkvlak van ca. 5,5 m op ca. 30 m opengelegd (WP2). De moederbodem kenmerkt zich door een zeer compact donkerbruin gevlekte oranje-gele podzolzand behalve aan de zuidrand van de werkput waar het er bovenop liggende mulle, witte Tongeriaanzand dagzoomt. Het lijkt wel of de heuvel hier oorspronkelijk hoger was en dat die heuveltop werd genivelleerd bij de aanleg van het tempel terras.

In WP2 zijn enkele registraties gebeurd met betrekking tot de bouw van de portiek die de temenos afboorde. De uitbraaksporen van zowel de binnen- (SP2) als buitenmuur (SP3) zijn aangesneden. Ze zijn vooral

opgevuld met afbraakpuin van de oorspronkelijke kern van de parementmuur: onregelmatige silexblokken gemengd met verbrokkelde mortel en losse grond. Het archeologisch materiaal uit de coupes bleef beperkt tot wat potscherven en fragmenten dierenbot. Ook hier zijn de uitbraaksporen van de muren 0,88 m breed, maar hier zijn ze niet dieper gefundeerd dan 0,15-0,4 m. Opvallend is dat de fundering van de binnenmuur in noordelijke richting steeds dieper ligt ($\varnothing 1 = 0,15$ m; $\varnothing 2 = 0,30$ m; $\varnothing 3 = 0,40$ m). Aan de zuidelijke grens van WP2 doorsnijdt de binnenmuur een oost-west georiënteerde greppel die tot de pre-tempelfase behoort. Door het ontbreken van materiaal in deze homogene, lichtgrijze zandvulling is het niet mogelijk om de structuur te dateren. Parallel aan die greppel is eveneens het uitbraakspoor gevonden van een oost-west georiënteerd dwarsmuurtje tussen de binnen- en buitenmuur, wat maakt dat de portiek hier moet zijn opgedeeld. Aan de noordoostelijke rand van de sleuf is ten oosten van de buitenmuur SP3 de aanzet vastgesteld van een ander oost-west georiënteerde dwarsmuur. Gelegen aan de buitenzijde van de buitenmuur wijst dit op de aanwezigheid van aanbouwen tegen de tempelmuur aan de oostelijke zone buiten de *temenos*.

Noordelijke zone

De noordelijke zone is één smalle, langgerekte sleuf van 2,7 m breedte en ca. 65 m lengte (WP4). De oost-west georiënteerde sleuf was in hoofdzaak verstoord door recente vergravingen, die terug te koppelen zijn naar de opgravingscampagnes van wijlen prof. Jozef Mertens in de jaren 1964-1968 en door allerhande graafwerkzaamheden in het kader van de voorziening van nutsleidingen. De niet-verstoorde zones bleken verder geen archeologische sporen te bevatten met uitzondering van één spoor (SP1) (fig. 5). Door extensie in noordelijke richting is vastgesteld dat de structuur ca. 4,2 m op 2,6 m en 1,4 m diep uitgegraven is in het zeer compacte oranje-geel gelaagde podzolzand dat over het hele terrein wordt aangetroffen onder een pakket mul wit zand (Tongeriaan). Op basis van de grondsporen en de geregistreeerde grondverkleuringen moet de structuur deels opgebouwd zijn geweest uit houten planken die rustten op balken. Aan de zuidzijde bevond zich de ingang met een trap zoals een smalle schuinaflopande afgraving en de grondverkleuringen aangeven. De opbouw van de westelijke wand was hoogst merkwaardig. De onregelmatig uitgegraven wand was rechtgetrokken met een muur van

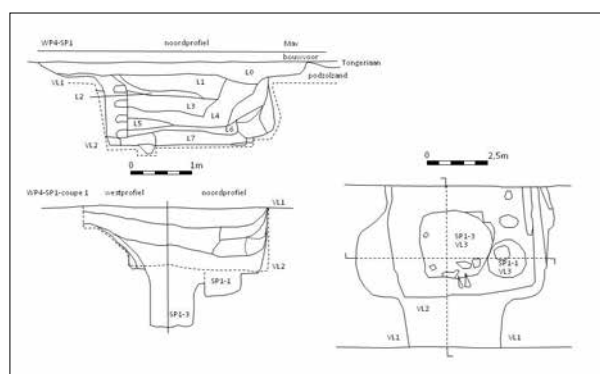

Fig. 5. Grondplan en profiel van SP1 in WP4 (tekening: P. Cosyns).

rechthoekige blokken rauwe klei van 40x20x12 cm alternerend met pakketten zeer compact podzolzand.

Het betreft naar alle waarschijnlijkheid een waterbekken, gezien de vorm en opbouwtechniek van de structuur, maar ook het dikke pakket opgepakte bezinkingslaagjes en de erin aangetroffen voorwerpen ondersteunen deze hypothese. Een kelder of waterput zijn uitgesloten.

Wat de datering betreft is duidelijk dat het waterbekken de constructie van de tempel voorafgaat. De kleine extensie van WP4 ter hoogte van SP1 heeft namelijk duidelijk gemaakt dat de structuur is overbouwd met de funderingsmuur van de noordelijke portiek. Het waterbekken blijkt gedempt te zijn naar aanleiding van de tempelbouw. De vulling is afgedekt met een laag dakpannen om stabiliteitsproblemen te vermijden. Een grondige materiaalstudie van het aardewerk (vooral zeer dunwandige gladgepolijste *terra nigra* en gebronsd aardewerk) kan mogelijk een bijdrage leveren aan de aanvangsdatum van de bouw van de *temenos*-muur.

Zuidelijke zone

De voorlopig opengegooide sleuf (WP6) ten zuiden van de podiumtempel vertoonde deels een sterk verstoorde bodem door de eerder getrokken sleuven o.l.v. prof. J. Mertens in de jaren 1960 en deels een ongemoeide moederbodem die 0,70 m onder het parkingniveau ligt. In deze zone is bijgevolg geen archeologische structuur waargenomen. Een zone van ca. 300 m² ten zuidwesten van de tempel dient nog archeologisch te worden opgevolgd

(WP7).² Omdat bij het schrijven van deze bijdrage de bouwwerkzaamheden voor de heraanleg van dat deel van de tempelsite nog niet is gestart, kan nu nog geen beeld geschetst worden van de archeologische bodem en in welke mate die verstoord is, dan wel archeologische sporen bevat.

Besluit

De binnen- en de buitenmuur van de westelijke portiek fungeren eigenlijk als terrasmuren om de enorme terrasbouw ter plaatse te houden die nodig was voor de bouw van het hele tempelcomplex. Anderzijds hebben de Romeinen aan de oostzijde van de tempelsite de oorspronkelijke heuvel afgetopt. Verder is het opvallend dat de portieken aan elke zijde een andere breedte vertonen. De westelijke portiek blijkt op basis van sondage 2 van de buitenmuur tot de binnenmuur 5,76 m breed te zijn. De noordelijke portiek is dan weer 5,15 m breed en de oostelijke is 5 m breed. Niet enkel de binnenmuur bestaat uit een massieve parementmuur van ca. 0,88 m (of 3 Romeinse voet), ook de buitenmuur was even massief opgebouwd.

Een diepgaand totaalonderzoek van alle opgravingsresultaten sinds de ontdekking in 1964 dringt zich op om een beter inzicht te krijgen in de opbouw van het complex en het gebruik van dit grootse tempelcomplex in Romeins Tongeren. De huidige kennis over het tempelcomplex wijst op een nieuw gebouwde tempel in de vroeg-Romeinse Keizertijd. Een lokaal Keltische voorloper blijkt uitgesloten. Alleen is nog onduidelijk of er nu effectief twee bouwfases zijn geweest en wanneer die twee bouwfases moeten gedateerd worden. Bovendien kan een grondige materiaalstudie nieuwe gegevens aanreiken om tot een correctere reconstructie van het tempelgebouw te komen. Tot hiertoe is altijd uitgegaan van een lokaal tempelcomplex in sterk geromaniseerde stijl zoals de huidige reconstructie (fig. 6) die is gebaseerd op een reconstructietekening van Willy Vanvinckenroye en de maquette die in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum opgesteld staat. Maar steeds meer onderzoeksgegevens duiden erop dat we hier te maken hebben met een groots officieel Romeins tempelcomplex met klassieke bouwelementen zodat de opbouw van de tempel mogelijk moet herzien worden.

² Werkput 7 was nog niet aangesneden op het moment van het indienen van de tekst voor eindredactie.

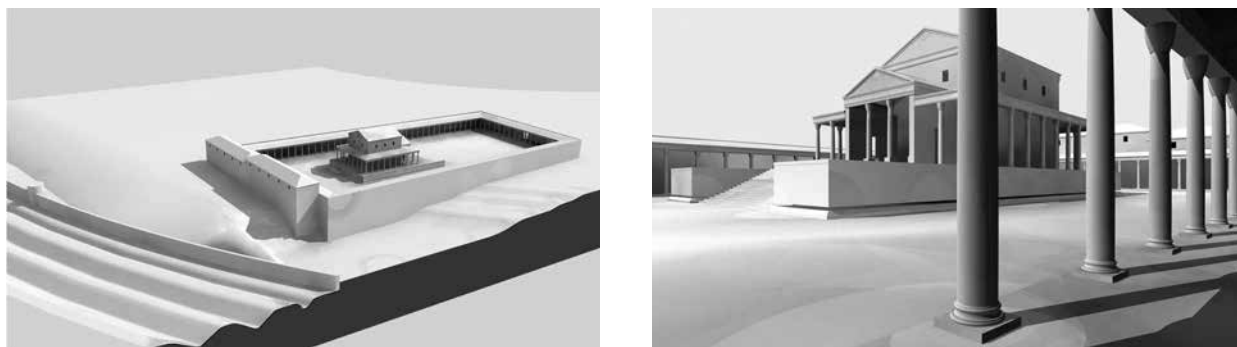

Fig. 6. 3D-reconstructieontwerp van de tempelsite aan de Keverstraat te Tongeren: boven: overzicht in vogelperspectief; onder: detail van de podiumtempel (tekeningen: Ontwerpbureau Fugzia).

Kanttekening

Tijdens een evaluatie van de terreinwerkzaamheden op de tempelsite hebben Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier vastgesteld dat de bewaarde cellamuren enige schade van recente datum hadden opgelopen.³ Een gedeelte van de binnenzijde van de parementopbouw van de oostelijke cellamuur is verdwenen waardoor de kern van het metselwerk zichtbaar is geworden. Hierdoor zijn enkele interessante bouwtechnische kenmerken waarneembaar die ten tijde van de eerste opgravingen in de jaren 1960 niet zichtbaar waren. Een eerste observatie geeft aan dat de kern van de cellamuur afwisselend is opgevuld met lagen (vloer?)beton (*opus caementicium*) en gele leem. De reden om de parementmuur op die manier op te vullen is voorlopig onduidelijk. Doorgaans worden in Tongeren Romeinse muurkernen opgevuld met kalkmortel en vuursteenblokken vermengd met grote scherven aardewerk en dakpannen. Mogelijk is de gekozen afwijkende techniek dat van Romeinse bouwmeesters die gebruik maakten van een eerder

Mediterraanse bouwtechniek bij de bouw van de monumentale tempel in Tongeren. Een gedetailleerd onderzoek kan verduidelijking brengen hoe de beton- en leemlagen in de kern van de cellamuren zich articuleren met de hoeken van de constructie, die uit *tegulae* en roze kalkmortel zijn opgebouwd, in tegenstelling tot de rest van de constructie die uit natuursteen en geelgrijze kalkmortel vervaardigd lijkt. Het is ook aangewezen om losse elementen bouw materiaal in te zamelen en nader te bestuderen. Deze waarnemingen kunnen nieuwe inzichten opleveren in de gebruikte Romeinse bouwtechnieken en bijdragen tot een correctere reconstructie van de tempel. Zo is er een polygonale hoekparement met stompe en scherpe hoeken aangetroffen wat kan wijzen op de aanwezigheid van nissen in binnen- of buitenwand, of van verlichtingskokers (zoals o.m. gebruikelijk bij kelders).

Bibliografie

MERTENS J., 1967-1968. Een Romeins tempelcomplex te Tongeren, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* IX, p. 101-106.

VANVINCKENROYE W., 1975. *Tongeren. Romeinse stad*, Tongeren, p. 68-75.

3 VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., 2012. Verslag terreinbezoek naar aanleiding van een toevalsvondst te Tongeren, Keverstraat: Afdeling 7, Sectie A, perceel 469C en openbaar domein, adviesrapport 5, september 2012, AOE, Tongeren, p. 2-4.

La faune d'Arlon, sites de l'Onem et de la rue de la Meuse Rapport d'étude archéozoologique

Élise DELAUNOIS & Denis HENROTAY

Introduction

La faune analysée dans le cadre de cette étude, réalisée au cours des mois de juin et juillet 2012, provient de deux sites arlonais localisés dans la zone proche de la Semois. Ce quartier a fait également l'objet d'autres campagnes de fouilles depuis 2003. Plusieurs de ces sites ont fait l'objet d'une étude réalisée par F. Pigière¹. Nous présenterons successivement les sites de l'Onem et de la rue de la Meuse, leur matériel archéozoologique et les résultats de l'étude.

Rue de la Meuse, une parcelle de 3000 m² a fait l'objet de fouilles préventives en 2006 et 2007. Cette campagne a permis de mettre au jour une partie (70 m) de la voie romaine reliant Metz à Tongres, un carrefour, un système d'évacuation des eaux et une série d'habitations et de bâtiments artisanaux². Le matériel archéologique exhumé lors de cette campagne permet d'attribuer les découvertes aux IIe et IIIe s. de notre ère. Aucune occupation du IVe s. n'a pu être décelée.

L'emplacement destiné à la construction d'un nouveau bâtiment pour l'Onem a fait lui aussi l'objet de fouilles préventives, de mars à mai 2012. Cette campagne de fouilles a permis de mettre au jour les vestiges de deux maisons appartenant au *vicus* gallo-romain d'Arlon, ainsi qu'une portion de la voie romaine reliant Metz à Tongres dans la continuité des chantiers antérieurs de la rue de la Meuse. D'après la céramique, trois grandes périodes ont pu être identifiées au sein du site. Un premier état, connu essentiellement par deux zones associées à des activités de métallurgie, remonte au début du IIe s. L'essentiel des constructions (maisons) est attribuable à la seconde moitié du IIe et au début du IIIe s. La voie antique présente la particularité de contenir des canalisations en bois permettant l'évacuation des eaux pluviales. Le dernier aménagement peut être daté du IIIe s. Enfin, un dernier état correspondant à la période d'abandon du site est attribué au IVe s. (Henrotay, comm. pers.) Sur ce dernier site, les conditions de préservation étaient particulièrement

favorables à la conservation des vestiges osseux. La proximité de la Semois rend en effet le terrain particulièrement humide et fangeux, ce qui limite le développement des organismes responsables de la dégradation des vestiges osseux.

I. Matériel et méthodes

Pour la rue de la Meuse, un ensemble de 1476 ossements ont été récoltés à vue lors des fouilles. Parmi eux, seuls 657 constituent des éléments déterminables, les 819 autres pièces étant réduites à l'état d'esquilles (tab. 1). Ce nombre relativement faible par rapport à la surface fouillée (3000 m²) ne facilite pas les informations qui peuvent être tirées de l'ensemble. Certaines données, comme l'étude des âges d'abattage, ne pourront être approchées. Bien que quelques tendances générales puissent être dégagées, il conviendra de rester prudent quant à la validité statistique des interprétations. Pour ces mêmes raisons, nous avons fait le choix de considérer l'ensemble des ossements comme une seule unité, courant sur toute la durée d'occupation du site, à savoir les IIe et IIIe s.

Segments	NR	%
Crâne	3	0,5%
Chevilles osseuses	42	6,4%
Mâchoires et dents	306	46,6%
Membres	73	11,1%
Bas des pattes	132	20,1%
Rachis	13	2,0%
Ceintures	54	8,2%
Côtes	33	5,0%
Esquilles	819	
Total	656	

Tab. 1. Rue de la Meuse. Répartition des segments anatomiques exhumés sur l'ensemble du site. Les esquilles n'entrent pas dans le décompte total.

1 DERREUMAUX *et al.* 2011 ; PIGIÈRE & WOUTERS 2010 ; PIGIÈRE 2009.

2 HENROTAY 2008, 2009.

Segments	Abandon		Habitat		Voie romaine		Etat antérieur	
	NR	%	NR	%	NR	%	NR	%
Crâne	0	0,0%	5	1,3%	15	4,2%	2	33,3%
Chevilles osseuses	1	0,4%	1	0,3%	3	0,8%	0	0,0%
Mâchoires et dents	39	17,3%	75	20,1%	99	27,6%	0	0,0%
Membres	24	10,6%	35	9,4%	22	6,1%	0	0,0%
Bas des pattes	64	28,3%	84	22,5%	46	12,8%	0	0,0%
Rachis	8	3,5%	27	7,2%	23	6,4%	0	0,0%
Ceintures	8	3,5%	22	5,9%	17	4,7%	3	50,0%
Côtes	25	11,1%	63	16,8%	66	18,4%	0	0,0%
Eclats d'os longs	29	12,8%	40	10,7%	50	13,9%	0	0,0%
Diaphyses d'os longs	28	12,4%	22	5,9%	18	5,0%	1	16,7%
Esquilles	380		288		300		8	
Total	226		374		359		6	

Tab. 2. Onem. Répartition des segments anatomiques. Les esquilles n'entrent pas dans le décompte.

Quant au site de l'Onem, c'est un total de 1962 ossements animaux qui ont été récoltés lors de la campagne de fouilles. L'essentiel de ceux-ci a été collecté à vue, exception faite de la zone correspondant à la voie romaine, où le contenu de creusements recevant des tuyaux en bois destinés à l'évacuation des eaux a été tamisé à une maille de 5 mm.

L'ensemble des vestiges issu du site de l'Onem a été séparé en quatre groupes (tab. 2). Le premier correspond à l'unité stratigraphique 001, qui couvrait toute la surface de la zone fouillée. Cette couche correspond à l'abandon du site, vers le IVe s. Le deuxième groupe d'ossements provient des unités stratigraphiques constituant les habitats, entre le IIe et IIIe s. Le troisième ensemble est celui des unités stratigraphiques constituant la voie romaine et le quatrième, celui des zones antérieures datant du début du IIe s. Cependant, étant donné le faible nombre de restes compris dans cet ensemble (NR = 13), il n'en sera qu'exceptionnellement question ici.

La détermination des ossements et dents a été réalisée à l'aide des atlas ostéologiques de Pales et Lambert³, Pales et Garcia⁴, Schmid⁵ et Hillson⁶. La distinction entre le mouton et la chèvre a été faite d'après les études de Halstead et Collins⁷, tandis que l'évaluation des âges d'après la fusion des

Fig. 1 : Les différents degrés d'érosion (de gauche à droite : degrés 1, 2, 3 et 4) observés sur des phalanges 1 d'ours des cavernes provenant de la Grotte Scladina (Andenne). Photo É. Delaunois.

épiphyses s'est fondée sur les tableaux publiés par Barone⁸ et d'après les stades d'éruption dentaire présentés sur le tableau de l'ouvrage de Schmid.

La quantification des espèces présentes a été faite uniquement sur base du NR (nombre de restes). Le désavantage de cette méthode est qu'elle ne tient pas compte des taux de fracturation du matériel, parfois très importants pour les ossements de petits animaux. Le problème de la fracturation sera donc abordé plus bas lors de l'analyse taphonomique, afin d'offrir une vision plus nuancée de l'ensemble faunique.

L'état de conservation des vestiges (état taphonomique) a été renseigné dans une grille d'observation systématique. Elle reprend les données de fracturation (nombre de fractures), d'érosion (qualification du

3 PALES & LAMBERT 1971.

4 PALES & GARCIA 1981.

5 SCHMID 1972.

6 HILLSON 1992.

7 HALSTEAD & COLLINS 2002.

8 BARONE 1976.

degré d'érosion en 4 points, le 1 correspondant à un état intact, non érodé, le 4 à un ossement dont les arêtes sont complètement arrondies [fig. 1]), de teinte, les marques de boucherie éventuelles, de même que celles laissées par les carnivores et par l'intempérisation (*weathering*) des vestiges. Toutes ces données permettent de retracer l'histoire de la formation de l'ensemble, depuis la mort de l'animal jusqu'à sa découverte lors des fouilles.

II. Analyse taphonomique

De manière générale, la surface des vestiges osseux a été peu abîmée. Cette faible abrasion de la surface osseuse indique que les pièces ont subi peu de mouvement à la suite de leur dépôt⁹. Les résultats détaillés sont présentés dans les tableaux 3 et 4. On remarque une légère disparité entre les deux sites : tandis que la majorité des ossements du site de l'Onem sont érodés au niveau 2, ceux du site de la rue de la Meuse sont, pour plus d'un tiers d'entre eux, érodés au niveau 3, ce qui dénoterait un mouvement post-dépositionnel un peu plus important. Quelques vestiges issus du site de l'Onem sont érodés plus intensément (degré 4). Ils diffèrent également par leur teinte plus claire et portent parfois des marques d'intempérisation. Fissures, délitement de la surface osseuse : ces traces indiquent une exposition relativement prolongée à l'air libre¹⁰. Il est probable que ces pièces proviennent d'un endroit plus éloigné et ont été transportées par les agents naturels (écoulements des eaux vers la Semois probablement) vers le site de l'Onem.

L'ensemble faunique a également subi une fracturation importante : le taux de pièces intactes parmi les ossements déterminés varie autour des 20 % à 30 % (tab. 5 et 6). Ces vestiges intacts sont soit des dents, soit des ossements du bas des pattes. Ces deux catégories sont les restes osseux les plus résistants (petite taille et haute compacité). Le pourcentage des vestiges intacts diminue encore lorsqu'on tient compte des esquilles (fragments d'os indéterminables, généralement de 3-4 cm de long), qui constituent une grande part de l'ensemble osseux. La fragmentation peut trouver des explications dans les phénomènes naturels (transport par l'eau par exemple) mais peut aussi être due à des activités humaines. La préparation culinaire et la consommation de viande tout d'abord, mais aussi l'extraction de collagène pour la production de colle peut notamment expliquer une forte fragmentation

Degré 1	1	0,2%
Degré 2	399	60,4%
Degré 3	231	34,9%
Degré 4	30	4,5%
Total	661	

Tab. 3. Rue de la Meuse. Degrés d'érosion de l'ensemble faunique.

	Abandon		Habitat		Voie romaine	
	NR	%	NR	%	NR	%
Degré 1	20	8,7%	3	0,8%	3	0,8%
Degré 2	160	69,9%	328	84,1%	296	81,5%
Degré 3	38	16,6%	52	13,3%	58	16,0%
Degré 4	11	4,8%	7	1,8%	6	1,7%
Total	229		390		363	

Tab. 4. Onem. Degrés d'érosion de l'ensemble faunique.

	NR	%
Aucune	187	28,3%
1 Fracture	176	26,6%
2 Fractures	209	31,6%
3 Fractures	20	3,0%
Multiple	69	10,4%
Total	661	

Tab. 5. Rue de la Meuse. Nombre de fractures de l'ensemble faunique.

	Abandon		Habitat		Voie romaine	
	NR	%	NR	%	NR	%
Aucune	42	18,3%	71	17,1%	79	21,6%
1 Fracture	65	28,3%	60	14,4%	48	13,1%
2 Fractures	77	33,5%	146	35,1%	112	30,6%
3 Fractures	1	0,4%	14	3,4%	9	2,5%
Multiple	45	19,6%	125	30,0%	118	32,2%
Total	230		416		366	

Tab. 6. Onem. Nombre de fractures de l'ensemble faunique.

9 LYMAN 1994.

10 BEHRENSMEYER 1978.

des os longs et particulièrement ceux des grands mammifères. Il existe également des occurrences de pilage d'os animaux afin de les réutiliser pour des soubassements de voirie, comme sur le site de Beaumont par exemple¹¹. Le piétinement peut aussi être une cause de fragmentation importante du matériel archéologique. Dans le cas des deux sites concernés ici, il est possible que les ossements, constituant des déchets de consommation, aient été rejetés à l'extérieur des habitats ou en bord de la route, et aient ensuite été victimes de ce phénomène. En ce qui concerne les teintes, la plupart des ossements possèdent une teinte brune, témoignant d'une imprégnation d'oxydes de fer. Ces oxydes étaient également visibles dans la zone de fouilles, sous la forme d'écoulements couleur rouille sur les parois.

Enfin, 176 ossements provenant des deux sites sont porteurs de marques de découpe bouchère. Il en sera question de façon plus détaillée ci-dessous. Sur le site de l'Onem, 20 vestiges présentent également des traces de rongement produites par des carnivores. Il s'agit uniquement d'ossements de mésomammifères, en particulier de caprinés.

III. Analyse archéozoologique

1. La triade domestique

Remarque préliminaire : il ne sera pas question ici des niveaux correspondant à l'état du début du IIe s., l'effectif n'étant pas suffisant pour effectuer des comparaisons utiles.

L'ensemble faunique des deux sites est dominé par la triade domestique commune pour la période romaine : bovidés, caprinés, suidés (tab. 7 et 8). Cependant, alors que les autres sites à proximité voyaient généralement la domination du bœuf sur les autres espèces (voir notamment les travaux de Pigière & Wouters¹² pour le site des anciens établissements Neu, les publications de Cordy *et al.*¹³ pour Braives), ce sont ici les caprinés qui prédominent, à la fois sur le site de la rue de la Meuse et sur le site de l'Onem. Cette situation n'est cependant pas exceptionnelle dans les *vici* gallo-romains. À Saint-Mard¹⁴, les caprinés dominent la triade avec 43%, face aux suidés et bovidés présents dans des proportions équivalentes. Le site d'Étapes (Nord-Pas-de-Calais),

Famille	NR	%
Indéterminés	18	2,7%
Mésomammifères	36	5,5%
Macromammifères	63	9,6%
Suidés	79	12,0%
Bovidés	194	29,6%
Caprinés	206	31,4%
Équidés	49	7,5%
Léporidés	2	0,3%
Canidés	7	1,1%
Oiseaux	2	0,3%
Total	656	

Tab. 7. Rue de la Meuse. Spectre faunique.

Famille	Abandon		Habitat		Voie romaine	
	NR	%	NR	%	NR	%
Indéterminés	80	34,9%	11	3,0%	75	20,7%
Mésomammifères	8	3,5%	94	25,3%	94	25,9%
Macromammifères	17	7,4%	21	5,7%	10	2,8%
Suidés	19	8,3%	51	13,7%	32	8,8%
Bovidés	36	15,7%	55	14,8%	44	12,1%
Caprinés	47	20,5%	122	32,9%	100	27,5%
Équidés	22	9,6%	12	3,2%	0	0,0%
Oiseaux	0	0,0%	5	1,3%	8	2,2%
Total	229		371		363	

Tab. 8. Onem. Spectre faunique.

présente quant à lui un taux de caprinés autour des 50 %¹⁵. Le même auteur observe également que de manière générale, les *vici* montrent un taux de caprinés équivalent aux bovidés, au détriment des suidés, moins nombreux que dans les villes. Le site des anciens établissements Neu possédait également deux assemblages (un de la première moitié du IIe s., un autre du IIIe s.) où l'on trouvait un taux plus important de caprinés (aux alentours de 30 %¹⁶).

De manière générale, les parties anatomiques les plus représentées sont les mâchoires et dents, les os du bas des pattes (métapodes et autopode) et, lorsque l'on tient compte des éclats et diaphyses d'os longs non déterminables, les os des membres. Les côtes, les ceintures pelviennes et scapulaires, ainsi que le rachis sont sous-représentés par rapport à la première catégorie, généralement nombreux dans les dépôts de

11 LEPETZ 1996.

12 PIGIÈRE & WOUTERS 2010.

13 CORDY *et al.* 1995.

14 GAUTIER 1994.

15 LEPETZ 1996.

16 PIGIÈRE & WOUTERS 2010.

boucherie primaire (lieu d'abattage et de découpe des grands quartiers), ce qui permet d'écarter le site de l'Onem, tout comme celui de la rue de la Meuse, de la liste de ce type d'activités.

Rue de la Meuse, on remarque également que les bovidés sont représentés par un nombre non négligeable de chevilles osseuses (le support osseux de la corne) et que ce segment est également représenté, en moindre proportion toutefois, chez le capriné. Très peu d'os des membres sont dénombrés pour les bovidés, contrairement aux suidés et caprinés.

Ces disparités dans la représentation statistique des segments anatomiques sont probablement dues à une différence d'utilisation des animaux. En effet, il est possible que les bovidés du site de la rue de la Meuse, comme une partie des caprinés, aient préférentiellement fait l'objet d'une utilisation en tannerie plutôt qu'en boucherie et consommation, ce qui expliquerait la présence des chevilles osseuses et la haute fréquence d'ossements du bas des pattes. Ces derniers constituent en effet les déchets caractéristiques des tanneurs¹⁷.

En ce qui concerne les traces de boucherie, des stigmates de découpe ont été observés sur 136 ossements sur le site de l'Onem et 40 sur celui de la rue de la Meuse. La plupart des stries de découpe se trouvent sur des parties mésiales de côtes ou d'os longs et sont placées, pour les côtes, soit sur la face interne, soit sur les deux faces, orientées obliquement ou transversalement par rapport à l'axe de la pièce. Quelques-unes ont également été observées, rue de la Meuse, sur des scapulas de bovidés. Souvent très fines, elles témoignent d'une découpe au couteau visant à séparer la viande de la plate-côte¹⁸. Elles peuvent aussi être produites directement par le consommateur¹⁹. Les traces de boucherie tangentielle à l'axe de la pièce, sur les os longs, illustrent quant à elles une découpe au couperet (fig. 2). Quelques os de l'autopode de bovidés (calcaneus, phalanges, carpe et tarse) de même que des métapodes de bovidé et de caprinés portent eux aussi des traces de découpe, pouvant correspondre à la désarticulation des membres et/ou à la récupération de la peau. Quelques stries ont été observées sur des mandibules de bovidés et de caprinés. Enfin, six ossements de bovidés et de caprinés provenant du site de l'Onem ont été sciés (fig. 3).

Il est difficile d'identifier avec précision la nature des activités liées aux animaux sur le site l'Onem. Si

Fig. 2. Onem. Traces de couperet, tangentielle à l'axe d'une esquille d'os long de bovidé. (Photo É. Delaunoy).

Fig. 3. Onem. Métatarse de bovidé scié en deux transversalement. (Photo É. Delaunoy).

l'on peut exclure la boucherie primaire au vu de la répartition des segments anatomiques, il est toutefois permis d'envisager des activités de boucherie de détail. L'ensemble faunique correspond en majeure partie à des rejets de consommation. Toutefois, la représentation notable de déchets non consommables (bas des pattes) combinée à la découverte de nombreux morceaux de cuir dans les niveaux de la route peut également suggérer la présence d'activités de tannerie sur le site ou dans les proches alentours.

17 LEGUILLOUX 2004.

18 LEPETZ 1996.

19 LEGUILLOUX 1991.

Les peaux pouvaient en effet être vendues par le boucher au tanneur avec les pattes, les cornes et parfois les vertèbres caudales²⁰. La présence, en faible nombre toutefois, de ces dernières dans l'assemblage osseux pourrait être un indice supplémentaire pour cette activité. Quant à la rue de la Meuse, comme il a été dit plus haut, l'activité de tanneurs semble un peu plus explicite que sur le site de l'Onem, notamment en raison de la forte représentation des chevilles osseuses et des os du bas des pattes.

La proportion non négligeable d'os longs fragmentés doit également attirer l'attention sur une possible activité de production de colle. Toutefois, le faible effectif et la dispersion générale des ossements à travers le site (pas de fosses à déchets par exemple) ne permettent pas de valider avec certitude cette hypothèse.

2. Les autres mammifères et les oiseaux

À côté de la triade domestique, on trouve également une petite proportion d'ossements d'équidés, à la fois sur le site de la rue de la Meuse et sur le site de l'Onem. Dans le cas de ce dernier, la proportion est légèrement plus élevée pour le IVe s. que pour le IIIe s. Il s'agit principalement d'ossements du bas des membres (métapodes et autopode) ainsi que de mâchoires et de dents. Si à la période romaine, la consommation d'équidés recule par rapport à la période précédente, elle est toutefois attestée au cours du IVe s.²¹, probablement sous l'influence des invasions germaniques qui apportent d'autres coutumes alimentaires avec eux. Les équidés étaient également présents sur le site des anciens établissements Neu. Aucune trace de découpe n'a été remarquée sur les ossements, ce qui aurait permis de distinguer l'utilisation qui a été faite de l'animal. Cependant, vu la haute proportion de métapodes et de l'autopode, on peut envisager la possibilité d'une activité de dépouillement.

Les léporidés sont également présents au sein de l'ensemble faunique de la rue de la Meuse : un humérus et un ulna de lièvre ont été identifiés. Recherché à la fois pour sa viande (qui est cependant assez chère) et pour le ludisme qu'offre sa chasse, le lièvre, comme les autres animaux sauvages, est relativement rare dans les *vici* gallo-romains. Sur le site de Neu, le gibier est d'ailleurs très faiblement représenté²² et est totalement absent de l'ensemble faunique du site de l'Onem.

	127.370b	87,397	127.370a	127,353
M1 L	19,5	21,4		
M1 B		8,7	6,9	
M2 L		11	8,4	
M2 B		5,9	6,7	
°14		20,9		
°10		36,1		
°19	18,9		21,9	
°13		21,4		
°12		31,9		
°11		37,6		
°20		18		
°8		79,1		
°9		67,7		
°18			58	
Tibia Bd				21,1

Tab. 9. Rue de la Meuse. Relevé des différentes mesures prises sur les ossements de chien.

Les habitants des *vici*, souvent des artisans, sont moins fortunés que les citadins pour pouvoir s'offrir de la viande de gibier, ce qui peut expliquer en partie leur faible représentation au sein des ensembles. De plus, les territoires de chasse ne sont pas aussi accessibles que dans les *villae*²³.

Un petit nombre d'ossements de chien ont été également découverts sur le site de la rue de la Meuse. Il s'agit d'un tibia, de quatre mandibules avec dents jugales, d'une molaire et d'une canine. Au moins trois individus ont pu être identifiés. Il ne s'agit pas ici d'individus de grande taille, contrairement au site de Neu où la mandibule d'un chien d'une taille avoisinant celle du loup avait été découverte. Les différentes mesures, prises selon le référentiel de Von den Driesch²⁴ sont données dans le tableau 9.

À l'époque laténienne, le chien se trouve de façon courante dans le régime alimentaire ainsi que des les contextes d'offrandes, ce qui n'est pas le cas à Rome. À l'époque romaine, ils restent présents dans les ensembles du Ier s., quoique moins fréquemment qu'à la période précédente, pour ensuite finalement disparaître au cours des IVe et V^e s.²⁵. Cependant, la peau du chien a également pu être récupérée, ce qui est une pratique persistante pendant toute la période romaine. Aucune trace de découpe n'a été observée.

20 LEGUILLOUX 2004.

21 LEPETZ, idem ; PIGIÈRE & WOUTERS 2010.

22 PIGIÈRE & WOUTERS 2010.

23 LEPETZ 1996.

24 VON DEN DRIESCH 1976.

25 LEPETZ 1996.

sur les ossements et il est donc difficile dans le cas présent de savoir si les canidés ont été consommés, ou s'ils ont été tués pour leur peau.

Quelques ossements d'oiseaux sont présents dans l'ensemble faunique des deux sites. Par manque d'accès à une collection de référence, il n'a pas été possible de déterminer avec certitude l'espèce de chacun de ces ossements. Un tibiotarse, un os coxal et un radius (site de l'Onem) ainsi qu'un autre radius et un humérus (site de la rue de la Meuse) ont pu être attribués à la famille des gallinacés, probablement de la poule. Cette espèce est la mieux représentée sur le site des anciens établissements Neu, mais aussi dans le *vicus* de Saint-Mard²⁶.

Conclusion

L'ensemble faunique du site de l'Onem à Arlon, chronologiquement réparti sur la fin du IIe-début du IIIe s. et le IVe s. et celui de la rue de la Meuse, attribuable aux IIe et IIIe s., présentent les caractéristiques classiques des assemblages gallo-romains, avec la prédominance de la triade domestique bovidés-caprinés-suidés. L'importance des caprinés par rapport aux deux autres espèces est typique des contextes de *vici*. La présence du cheval, notamment dans le niveau du IVe s. (site de l'Onem) atteste de la recrudescence de l'hippophagie à la fin de l'Empire romain. Si la plupart des restes sont les témoins de la consommation habituelle de la triade domestique et d'une boucherie de détail, la répartition statistique des segments anatomiques indique également une éventuelle activité de tannerie.

Quelques ossements de lièvre, qui est généralement peu retrouvé dans les *vici*, de chien et de gallinacés complètent cet ensemble qui s'inscrit dans le contexte plus large du quartier d'habitat et d'artisanat découvert dans cette partie basse du *vicus* d'Arlon.

Bibliographie

- BARONE R., 1976. *Anatomie comparée des mammifères domestiques. Tome I : Ostéologie* (2 fascicules), Paris.
- BEHRESEMeyer A.K., 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering, *Paleobiology* 4, p. 150-162.
- CORDY J.-M., UDRESCU M. & YERNAUX G., 1995. Étude ostéologique des restes d'animaux du *vicus*

de Braives (Prov. de Liège, Belgique), Actes du colloque *L'animal dans l'antiquité romaine*, Nantes, mai-juin 1991, Tours (*Caesardunum* n° hors-série), p. 131-144.

DERREUMAUX M., PIGIÈRE F., WOUTERS W. & VAN NEER W., 2011. Arlon/Arlon : une sauce de poissons gauloise dans le vicus d'Arlon, approche archéozoologique et carpologique, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 18, p. 186-188.

GAUTIER A., 1994. Les restes d'animaux du quartier gallo-romain de Mageroux à Saint-Mard (Virton). In : Un quartier artisanal de l'agglomération gallo-romaine de Saint-Mard (Virton), Namur (*Études et Documents. Série Fouilles* 1), p. 117-140.

HALSTEAD P. & COLLINS P., 2002. Sorting the sheep from the goats : morphological distinction between the mandibles and mandibular teeth of adult Ovis and Capra, *Journal of Archaeological Science* 29, p. 545-553.

HENROTAY D., 2008. Arlon/Arlon : une voirie associée à l'habitat gallo-romain, rue de la Meuse, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 15, p. 169-170.

HENROTAY D., 2009. Arlon/Arlon : rue de la Meuse, une voirie associée à de l'habitat gallo-romain. *Chronique de l'Archéologie wallonne* 16, p. 157-158.

HILLSON S., 1992. *Mammal bones and teeth. An introductory guide to methods of identification*, Londres.

LEGUILLOUX M., 1991. Note sur la découpe de boucherie en Provence romaine, *Revue archéologique de Narbonnaise* 24, 1, p. 279-288.

LEGUILLOUX M., 2004. *Le cuir et la pelleterie à l'époque romaine*, Paris.

LEPETZ S., 1996. L'animal dans la société gallo-romaine de la France du Nord, *Revue archéologique de Picardie*, numéro spécial, 12.

LYMAN R.L., 1994. *Vertebrate taphonomy*, Cambridge.

PIGIÈRE F., 2009. Apport de l'archéozoologie. L'alimentation, *Bulletin trimestriel de l'Institut archéologique du Luxembourg – Arlon. Les experts à Arlon. Autopsie d'un Vicus*, 86 1/2, p. 139-140.

PIGIÈRE F. & WOUTERS W., 2010. Arlon/Arlon : étude archéozoologique du site des anciens établissements Neu, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 17, p. 159-160.

PALES L. & LAMBERT C., 1971. *Atlas ostéologique des mammifères. I. Membres* (2 fascicules : Herbivores et Carnivores), Paris.

26 GAUTIER 1994.

PALES L. & GARCIA M.A., 1981. *Atlas ostéologique des mammifères. II. Tête, rachis, ceintures scapulaire et pelvienne* (2 fascicules : Carnivores et Homme, Herbivores), Paris.

SCHMID E., 1972. *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*, Amsterdam, Londres, New-York.

VON DEN DRIESCH A., 1976. A guide to measurement of animal bones from archaeological sites, Harvard (*Peabody Museum Bulletin* 1).

Une meunerie dans le *vicus* de Liberchies (Pont-à-Celles, Ht)

Jean-Claude DEMANET & Fabienne VILVORDER

Dans le courant du IIe s. apr. J.-C., l'agglomération de Liberchies, jusqu'alors limitée à un village-rue, bénéficie d'une trame viaire avec plusieurs rues internes sur lesquelles viennent se greffer de nouvelles habitations. L'objectif des recherches menées depuis 2008 dans un nouveau secteur du *vicus* est de mieux appréhender ce développement urbanistique qui aboutit à la création d'une agglomération semi-urbaine¹.

Ce nouveau secteur K a fait l'objet de cinq campagnes de fouilles qui se sont déroulées de 2008 à 2012. Il débute en bordure de la chaussée antique Bavay-Cologne, en face du bâtiment « au trésor »² dégagé entre 1969 et 1972, et se prolonge le long du diverticule menant à la « Fontaine des Turcs » (fig. 1). Les anciennes fouilles ont eu le mérite de mettre au jour cette rue interne, les traces de quelques bâtiments et l'aménagement de la source ; toutefois, elles sont restées trop limitées pour permettre une approche globale de l'évolution et de la fonction de l'habitat qui vient se greffer sur cette rue structurante de l'agglomération³.

Un premier bâtiment A se situe à front de rue de la voie antique, à l'angle avec le diverticule (fig. 2). Les premières structures d'habitation remontent à l'époque préflavienne. Elles se matérialisent par une série de pieux encore en place et par un alignement de troncs d'arbres couchés qui permettent de proposer une restitution d'une construction en matériaux légers sous-jacente au bâtiment sur fondations en pierres. Le principe de filiation constaté ailleurs dans

le *vicus* entre « la phase bois » et « la phase pierre » s'applique également ici. Le fossé-limite, à nouveau bien repéré, semble avoir servi de limite primitive à cette construction. Une vaste habitation sur fondations en pierres vient recouvrir les structures en bois. Large de 11,50 m à front de rue, ce bâtiment à quatre façades formerait un carré quasi parfait sans l'adjonction d'une pièce arrière construite du côté sud-ouest sur une largeur de 5 m hors tout. La façade longeant le diverticule est aussi de 11,50 m, alors que celle qui lui est opposée totalise une longueur de 15 m en ce compris l'agrandissement de 2 m de l'annexe, suite à une réfection. L'espace arrière du bâtiment, entre sa prolongation à l'ouest et le diverticule à l'est, est occupé par un puits circulaire et les vestiges d'un double foyer fait de tuiles reposant sur des pierres.

Un second bâtiment B, sur fondations en pierres, vient longer le diverticule à quelque 32 m de la voie antique. Un espace non bâti de 15 m le sépare du bâtiment A. Au sud, il se positionne à moins de 3 m du bâtiment du secteur C fouillé en 1956, 1959 et 1960⁴. Nonobstant la présence de quelques fosses relevées sous les fondations du nouveau bâtiment, ou d'autres situées à l'intérieur même, aucune structure en terre et bois ne lui semble antérieure. Recouverts d'un épais dépôt alluvionnaire de plus d'1 m d'épaisseur dans un terrain très humide bordant le vallon, les vestiges archéologiques relativement bien conservés, du côté nord, sont fortement érodés au sud, et apparaissent directement sous la couche arable, dans un substrat sableux sec et dense.

Alors que la plupart des maisons dégagées à ce jour dans le *vicus* répondent au modèle gallo-romain de « Streifenhäuser », avec le pignon donnant sur la voie, cette nouvelle construction s'ouvre de son long côté sur la rue interne, précédé sans doute d'une galerie en façade. Ici, le diverticule dégagé sous l'épais remblai alluvionnaire, conserve le même empierrement de gros moellons de grès sableux, large de 5 à 6 m et aussi massif qu'en face du bâtiment A. Plus au sud, l'empierrement se rapproche de la surface actuelle du champ et sa structure se dégrade fortement.

1 Les fouilles extensives menées par la Société *Pro Geminiaco* s'inscrivent dans un programme de recherches pluriannuel coordonné par le CRAN de l'UCL et subventionné par le Service public de Wallonie, Département du Patrimoine (SPW/DG04). Les études et analyses ont été conduites dans le cadre du PAI VI/22 et PAI VII/09.

2 Ce bâtiment a été intégré dans le secteur F publié dans : BRULET R. & DEMANET J.-C. (dir.), 1993. *Liberchies II. Vicus gallo-romain. Sondages et zone d'habitat au sud de la voie antique*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain, 82).

3 Voir principalement : BRULET R. (dir.), 1987. *Liberchies I. Vicus gallo-romain. Bâtiment méridional et la Fontaine des Turcs*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain, 54).

4 *Idem* note 3.

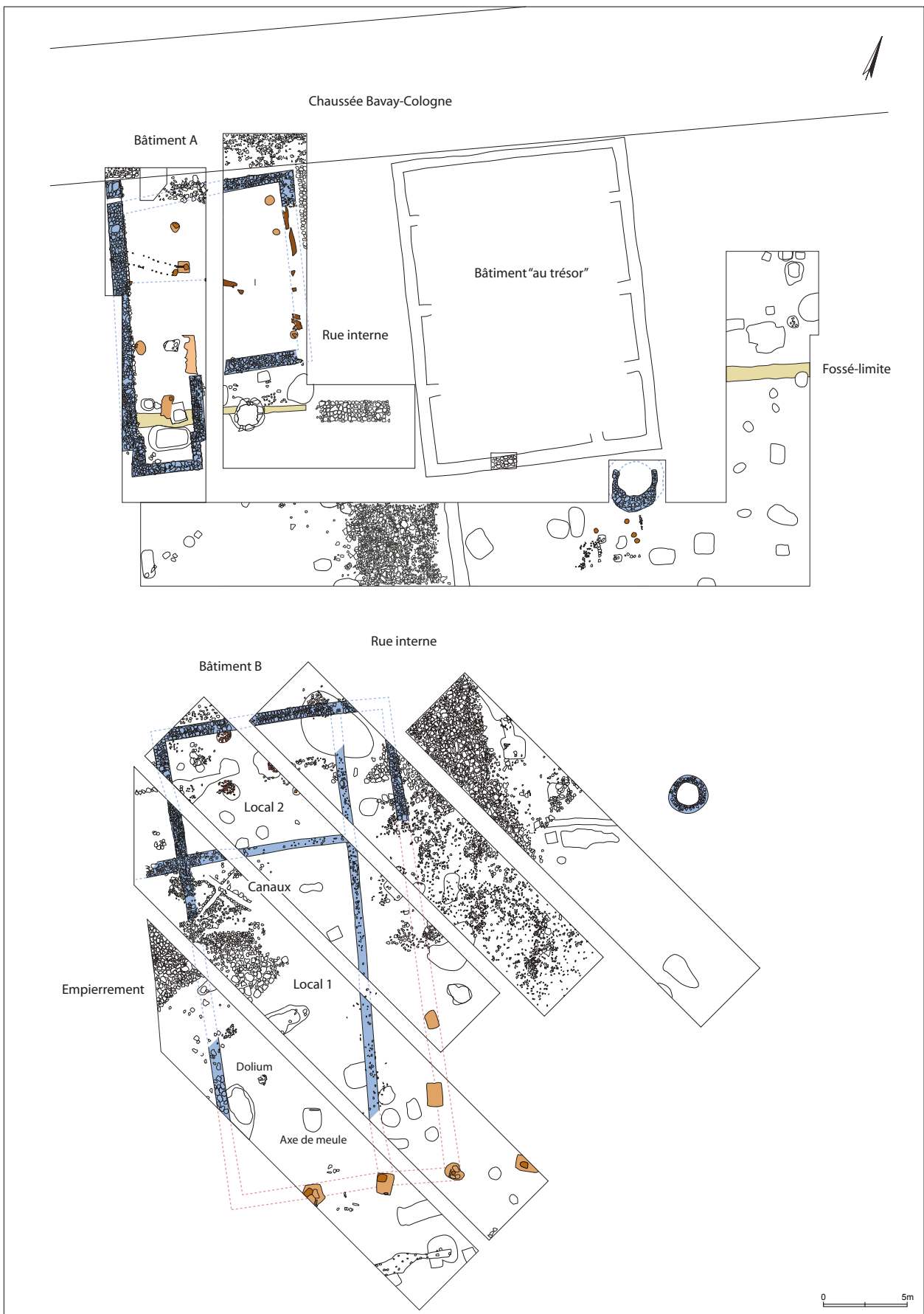

Fig. 1. Liberchies : plan général du secteur K. (© CRAN).

Fig. 2. Liberchies : vue du nord sur le bâtiment A. (© CRAN).

La bâtisse présente un plan légèrement trapézoïdal estimé, *extra muros*, à 29,40 m de long sur maximum 14 m de large. Elle est bordée d'un portique débordant de 3 m. Cette vaste construction, d'une emprise totale de quelque 412 m², est élevée, côtés nord, est et ouest, sur des fondations en pierres. Le mur nord, large de 0,70 m, construit sur le sol sablo-argileux humide, a conservé une imposante fondation de très gros blocs de pierre, surmontée encore de deux à quatre lits de moellons formant un parement autour d'un blocage maçonné. Malgré la robustesse de sa construction, une partie de ce mur s'est enfoncée dans le sol instable en raison de la présence d'une vaste fosse sous jacente comblée de sable argileux et de torchis (fig. 3). Les fondations des autres murs sont quasi complètement arrachées, ne laissant souvent plus qu'une trace négative, nette mais peu profonde, dans le substrat sableux. Au sud, un alignement de trous de poteaux, équidistants de 4 m, semble indiquer une façade latérale bâtie sur base de poteaux plantés et non plus sur des fondations en pierres. De même, le portique, d'une largeur de circulation de 2,60 m, semble aménagé du côté nord sur un mur à fondation de pierres et du côté sud sur des poteaux en bois.

Le bâtiment est subdivisé en deux locaux. Le plus grand mesure environ 19,50 m sur 9,40 m et

Fig. 3. Liberchies : vue sur la partie effondrée du mur de la façade nord du bâtiment B. (© CRAN).

Fig. 4. Liberchies : vue sur les canaux rayonnants installés dans l'angle nord-ouest du grand local du bâtiment B. (© CRAN).

couvre une surface de plus de 180 m². Le second, de 9,40 m sur 7 m, occupe une surface estimée à quelque 66 m². Il est possible que ce second local ait été flanqué d'un autre espace bâti, comme l'indique un départ de fondations observé à l'extérieur, dans le prolongement du mur de séparation des deux locaux.

Un système de canaux rayonnants est aménagé dans l'angle nord-ouest du grand local (fig. 4). Seul le premier lit de pierres sans liant des quatre canaux larges de 0,25 m est conservé dans le terrain en place. Cette installation, malgré l'absence de trace de *prae-furnium*, s'apparente à une structure de séchage. Son plan est fort proche des séchoirs à canaux rayonnants de la villa du hameau de Ronchinne à Maillen et du petit établissement métallurgique tardif de Bengel⁵. On

5 On se référera au chapitre consacré aux installations artisanales dans : VAN OSSEL P., 1992. *Établissement ruraux de l'Antiquité tardive dans le nord de la Gaule*, Paris (51e supplément à Gallia), p. 135-159.

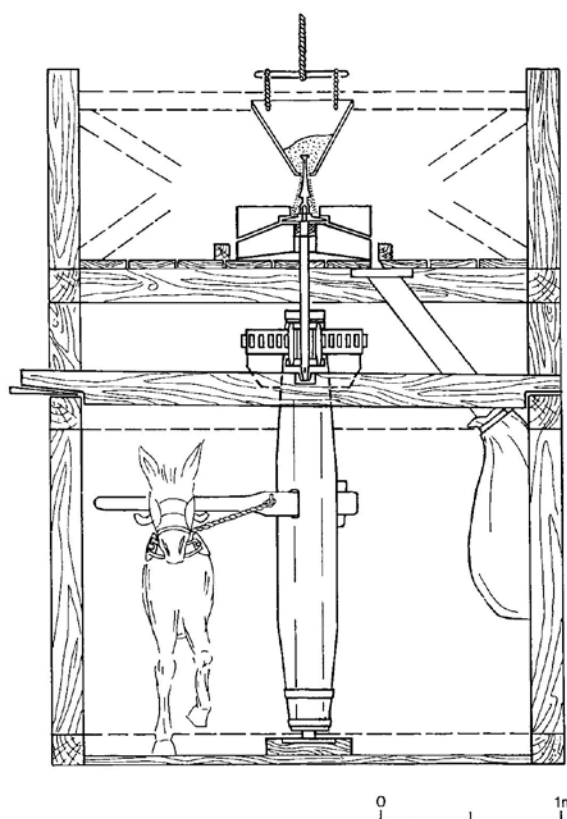

Fig. 5 (à gauche). Liberchies : pièces en fer de l'axe d'une meule rotative en cours de restauration. (© CRAN).

Fig. 6 (ci-dessus). Reconstitution d'un moulin à meule asinaire d'après D. Baatz (1994).

peut estimer les dimensions de la chambre surélevée du séchoir à 4 m de long sur 3,20 m de large. Ce qui correspond au module standard des structures de séchage. Ce type de four à canaux rayonnants est par ailleurs une variante du four en T, reconnu comme séchoir à grains, notamment, dans l'angle nord-est de l'aile nord du logis de la villa du *Corria* à Gesves⁶.

Plusieurs pièces en fer appartenant à l'axe d'une meule rotative ont été mises au jour sur le bord d'une fosse située à l'autre extrémité de ce grand local (fig. 5). Il s'agit du cône de dosage, de l'anille en double queue d'aronde, de l'axe de la meule et de la crapaudine dans laquelle vient pivoter l'axe. Cette fosse ovale, de 1,70 m sur 1,40 m et profonde de 0,30 m, présente un fond en cuvette. Sa situation dans l'axe de la pièce, distante de 3 m des murs du local, pourrait, d'après la reconstitution proposée par

D. Baatz (fig. 6), correspondre à l'emplacement de l'axe d'un moulin à meule asinaire posé sur un socle de pierre⁷. À quelques mètres de cette dernière fosse, un *dolium* complètement écrasé a été découvert sur le sol en terre battue. Par ailleurs, une grande quantité de fragments de *dolia*, estimée à une cinquantaine d'individus, a été récoltée dans la couche de comblement de ce grand local, directement sous la terre arable.

La construction du bâtiment doit se situer dans le courant du IIe s. apr. J.-C. et son abandon dans la seconde moitié du IIIe s. Une grande partie des murs de fondation a été complètement démantelée et réutilisée dans l'aménagement d'un empierrement constitué d'un lit de blocs en grès carbonifère irréguliers et émoussés mêlés, à certains endroits, à des pierres calcaires plus anguleuses. Large de 6 m, il

6 LEFERT S., 2008. Gesves, Gesves. La villa du *Corria*. In : BRULET R. (dir.), *Les Romains en Wallonie*, Bruxelles, p. 531-535.

7 BAATZ D., 1994. Eisener Dosierkegel. Ein Beitrag zur römischen Mühlentechnik, *Saalburg Jahrbuch* 47, p. 19-35.

se prolonge dans le secteur I, vers la zone de captage d'eau des sources située à l'arrière du sanctuaire tardif⁸. Rappelons qu'un axe de meule et un cône de dosage avaient été découverts en remploi, pour la fixation de la canalisation en terre cuite évacuant le trop plein du bassin en bois du captage d'eau des sources pérennes⁹. Deux autres cônes de dosage interprétés, avant l'étude de D. Baatz, comme des pointes de mâts de tente, ont été également récoltés en surface dans le secteur du fortin¹⁰. Signalons aussi un cône de dosage connu dans l'agglomération proche de Waudrez¹¹.

8 Pour l'ensemble du plan détaillé de la zone du sanctuaire voir : BRULET R., DEWERT J.-P. & VILVORDER F. (dir.), 2008. *Liberchies V. Vicus gallo-romain. Habitat de la tannerie et sanctuaire tardif*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain, 102), p. 28, fig. 21.

9 BRULET R., DEWERT J.-P. & VILVORDER F. (dir.), 2001. *Liberchies IV. Vicus gallo-romain. Travail de rivière*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain, 101), p. 18-23.

10 GRAFF Y., LENOIR P. & BAILLEUX G., 1991. *Romana Contact*, (1992), p. 135-138.

11 MASSART Cl. & DEKEGEL Ph., 1983. *Trouvailles anciennes provenant du vicus de Waudrez* (Supplément à Vie Archéologique, 8).

Cet édifice a été installé au moment où le *vicus* de Liberchies a connu sa pleine croissance économique et où le développement urbanistique transforme sa physionomie en une agglomération semi-urbaine¹². De nouvelles activités artisanales apparaissent, comme le travail de rivière situé en contrebas, en bordure du ruisseau de Monplaisir. Dans ce cadre économique dynamique, l'établissement d'une meunerie prend toute sa place. Tout comme le suggère l'interprétation de la stèle funéraire du *pistor* et *materiarius* découverte à Metz, on aurait affaire à un atelier spécialisé, une entreprise de transformation, intermédiaire entre l'agriculteur producteur et le boulanger¹³.

12 VILVORDER F., 2007. Liberchies : une agglomération semi-urbaine. In : Hanoune R. (éd.), *Les villes romaines du Nord de la Gaule*, Actes du XXVe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 8164. Lille (Revue du Nord, Hors série. Collection Art et Archéologie, 10), 2007, p. 221-227.

13 BÉAL J.-L. 1996. *Pistor et materiarius : à propos d'une stèle funéraire de Metz antique*, *Revue archéologique de l'Est* 47, p. 79-95.

Een grafveld op de overgang van IJzertijd naar Romeinse tijd: opgravingen langs de Kasteelweg te Oostvleteren (gem. Vleteren, W.-VI.)

Dieter DEMEY, Floris BEKE, Jen SMET, Louise RYCKEBUSCH & Wim DE CLERCQ

Het archeologisch projectbureau Ruben Willaert bvba kon in de zomer van 2012 bij Oostvleteren sporen van begraving en bewoning uit de overgangperiode van de Late IJzertijd met de Vroeg Romeinse periode en de Midden Romeinse tijd onderzoeken. De archeologische resten zijn aangetroffen op een ca. 2,1 ha groot terrein waar een nieuwe gemeentelijke begraafplaats wordt voorzien. Bij de vlakdekkende opgraving van de planlocatie zijn ook vondsten geborgen uit het Midden en Laat Neolithicum en zijn waterputten en een poel onderzocht uit de Late Bronstijd, de Vroege IJzertijd en de Late IJzertijd. Enkele loopgraven en geïsoleerde afvaldumps herinnerden bovendien aan het oorlogsverleden van de Westhoekgemeente.

Relevant hier is het beeld dat werd bekomen van het gebruik en de inrichting van het landschap tijdens de laatste fase van de IJzertijd en de daaropvolgende Romeinse periode, van ongeveer de 2de eeuw voor Chr. tot de 3de eeuw na Chr.

*

Verspreid over de westelijke helft van de projectlocatie zijn 11 crematiebegravingen en 25 resten van crematies of crematierituelen aangetroffen. Vermoedelijk dateren nagenoeg allen uit de overgangperiode Late IJzertijd/Vroeg Romeinse tijd en Midden Romeinse tijd. Na een eerste evaluatie van het vondstmateriaal en het beschikbaar komen van de eerste ¹⁴C dateringen laten zich vast twee grafpopulaties onderscheiden.

Een grafveld uit de Late IJzertijd tot Vroeg Romeinse tijd

Meest omvangrijk lijkt het grafveld uit de periode 250 voor Chr. tot 70 na Chr. Drie semi-cardiaal georiënteerde, bijna vierkante *enclos* zijn prominent aanwezig in deze oudste grafveldfase. In alle gevallen representeert een crematiegraf of crematierest met verbrand bot en aardewerk de hoofdbijzetting, ietwat excentrisch, in het zuidelijke kwadrant van de

afgebakende ruimte. Tal van sporen van bijkomende rituele handelingen zijn vastgesteld binnen en buiten het *enclos* en in de greppelopvullingen. Ze nemen de vorm aan van houtskoolconcentraties met kleine hoeveelheden verbrand aardewerk of verbrand dierlijk (?) bot en uitgesproken gestructureerde deposities van keramieken vaatwerk. De twee noordelijke *enclos* hebben zijden van ongeveer 18 m lang. Het zuidelijke *enclos* is een stuk kleiner, met zijden van ongeveer 13 m. In alle gevallen waren de *enclos*-greppels nog 20 tot 40 cm diep herkenbaar.

De vierkante grafmonumenten lijken aan te sluiten op een omvangrijker, gedeeltelijk, semi-cardiaal georiënteerde landinrichting. Binnen dit omvangrijker greppelsysteem zijn een achttal resten van begravingen gevonden rondom de vierkante *enclos*. Drie bijzettingen vormen een iele cluster direct ten zuiden van het kleine *enclos*. Nog iets zuidelijker markeren een zestal crematiebegravingen en crematieresten een asymmetrische opening in een greppel die onderdeel vormt van de omvangrijke landinrichting.

Voor de vroege grafveldperiode zijn in 3 gevallen aanwijzingen gevonden voor het bijzetten van de crematie in een vergankelijk recipiënt in een kuil samen met deel van de brandstapelrest, al dan niet met één of enkele handgevormde potjes. Er is sprake van een min of meer gestructureerde depositie van deel van de gecremeerde overledene. In de overige graven lijkt een ongesorteerd deel van de rest van een brandstapel in een kuil gedeponneerd (zgn. *Brandgrubengräber*).

In geen geval is een volledige crematie bijgezet. Er is maximaal 256 gram verbrand bot bewaard. Bij 3 crematies indiceren groene verkleuringen op het botmateriaal de depositie van oxiderend koper of brons dat geheel is vergaan. In de meeste gevallen zijn bewaarde bijgiften beperkt tot wat aardewerkscherven. Enkel in de centrale begraving in het meest noordelijke *enclos* is de aanwezigheid van verbrand dierlijk bot vastgesteld.

Ontwikkelingen in de Midden Romeinse tijd

Eén crematiebegraaving ligt geïsoleerd in de noordhoek van het onderzoeksgebied. Deze bijzetting wijkt bovendien af van overige crematiebegraavingen in rijkdom van bijgaven en in opbouw. In een kuil met verdiepte nis is deel van een brandstapel- en crematierest bijgezet bovenop of samen met een gefragmenteerde handgevormde pot. Uit de opvulling van de grafkuil is een fragmentje kruikwaar gerecupereerd, alsook verschillende metaalfragmenten, waaronder enkel ijzeren spijkers en schoennageltjes. Fragmenten van een spiraal-*fibula* dateren de crematiebegraaving tussen 70 en 300 na Chr.

Uit de Midden Romeinse periode zijn geen verdere graven gevonden in Oostvleteren. Wel is interessant om vast te stellen dat de inrichting van het oudere funeraire landschap richtinggevend blijft in deze periode. De inrichting waarop de funeraire *enclos* geënt zijn, wordt immers hernomen door een tweeledige of dubbele gracht in het noordelijke deel van de opgravingszone. Dat oudere en jongere structuren hier ruimtelijk samengaan wordt minstens gesuggereerd met een doorsteek in de tweeledige grachtconfiguratie op de plaats waar oorspronkelijk de noordhoek van een *enclos* gesitueerd was. Nog betekenisvol lijkt de depositie van een vleesbout op de plaats waar de jongere gracht interfereert met de zuidwestelijke zijde van dit meest noordelijke *enclos*. Zo laten verschillende elementen vermoeden dat het laat prehistorische cultuurlandschap meerdere generaties lang is onderhouden of toch tijdsbestendige proporties moet hebben gekend.

Sporen van begraving en aanwijzingen voor bewoning

Binnen het onderzoeksgebied zijn geen duidelijke sporen van bewoning herkend uit de perioden die samengaan met de crematiebegraavingen. Bodemsporen van grondvaste, mogelijk contemporaine houtconstructies blijven beperkt tot twee opslagstructuren of zgn. spijkers in de zuidelijke randzone van de opgraving. Hoewel voorlopig nog niet met zekerheid gedateerd lijken

ook twee waterputten en een kuil opgevuld met biconische, keramische objecten in deze zuidelijke zone de overgang aan te geven naar eerder residentiële terreindelen tijdens de overgang van de Late IJzertijd naar de Vroeg Romeinse tijd. Ook voor de jongere Romeinse periode lijkt bewoning hoofdzakelijk ten zuiden van actueel onderzoeksgebied te moeten worden gezocht. In de brede, diepe greppels die hier op het opgravingsterrein voorkomen, zijn meest frequent bouwkeramiek (*tegulae* en *imbrices*) en brokken ijzerhoudende zandsteen teruggevonden.

*

Het archeologisch onderzoek op de nieuwe begraafplaats bij Oostvleteren ving aan in december 2011, in té natte en koude proefsleuven. De vlakdekkende opgraving van het terrein kon gelukkig worden uitgevoerd onder gunstigere omstandigheden tijdens de droge zomermaanden van 2012. Een eerste evaluatie van de sporen en vondsten en een eerste reeks ¹⁴C dateringen zijn uitgevoerd vorig najaar.

Op dit moment worden de opgravingsresultaten volop uitgewerkt. Er zijn aanvullende natuurwetenschappelijke dateringen voorzien die het chronologisch raamwerk verder moeten verfijnen. En een evaluatie van de verschillende waterputten en de poel zal hopelijk uitwijzen dat het datapotentieel aanwezig is voor een reconstructie van het cultuurlandschap vanaf de Late Bronstijd tot de Romeinse tijd, van ongeveer 1000 voor Chr. tot zo'n 300 na Chr.

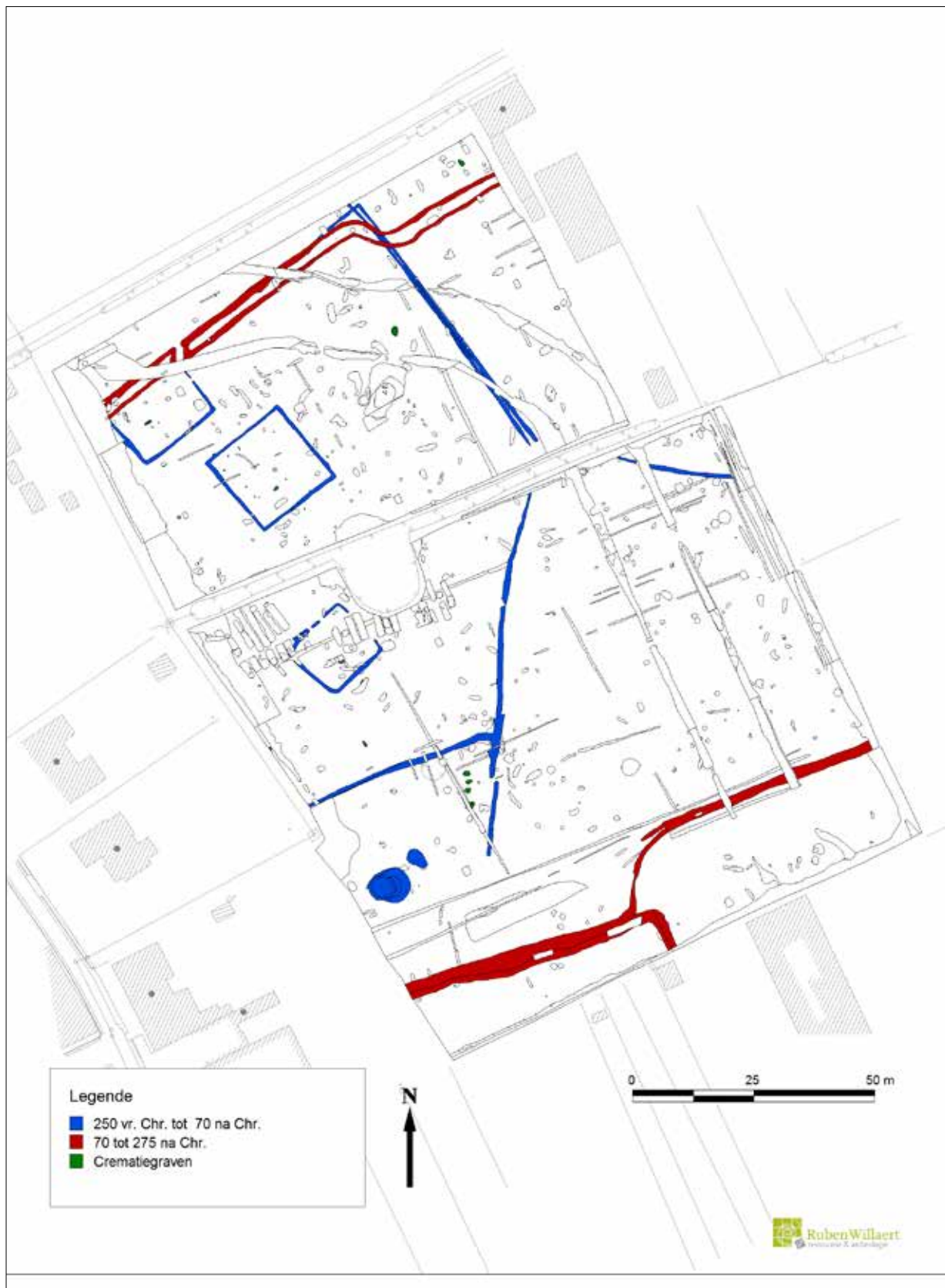

Fig. 1. Archeologisch onderzoek Vleteren Kasteelweg.

Gallo-Romeinse bewonings- en begravingssporen in Sint-Martens-Latem–Bunderweg (O.-VI.)

Marijke DERIEUW, Jordi BRUGGEMAN, Natasja REYNS & Wim DE CLERCQ

Onderzoekscontext

Van april tot juni 2012 werd door All-Archeo bvba een opgraving van circa 1,9 ha uitgevoerd in Sint-Martens-Latem (fig. 1). Aanleiding voor het onderzoek was de geplande aanleg van een woonverkaveling door KonstruktieMaatschappij Jette nv en West-Grond-Invest nv. Het projectgebied wordt begrensd door de Bunderweg en de Oudburgweg in het zuiden, de Molenstraat in het oosten, de Karel-Lodewijk-Maenhoutstraat in het

westen en een voetweg en het kerkhof in het noorden. Het onderzoeksgebied is landschappelijk gelegen op de top van een kouterrug, begrensd door de Leie in het noorden en de Nazarethbeek in het zuiden. Op de topografische kaart is het onderzoeksgebied gelegen rond 10 m TAW. De bodem bestaat uit een droge lemig zandbodem met een sterk gevlekte, verbrokkelde textuur B-horizont (bodemserie Sbc).

Tijdens het onderzoek werden sporen uit de Romeinse periode, de Middeleeuwen, de nieuwe en de nieuwste

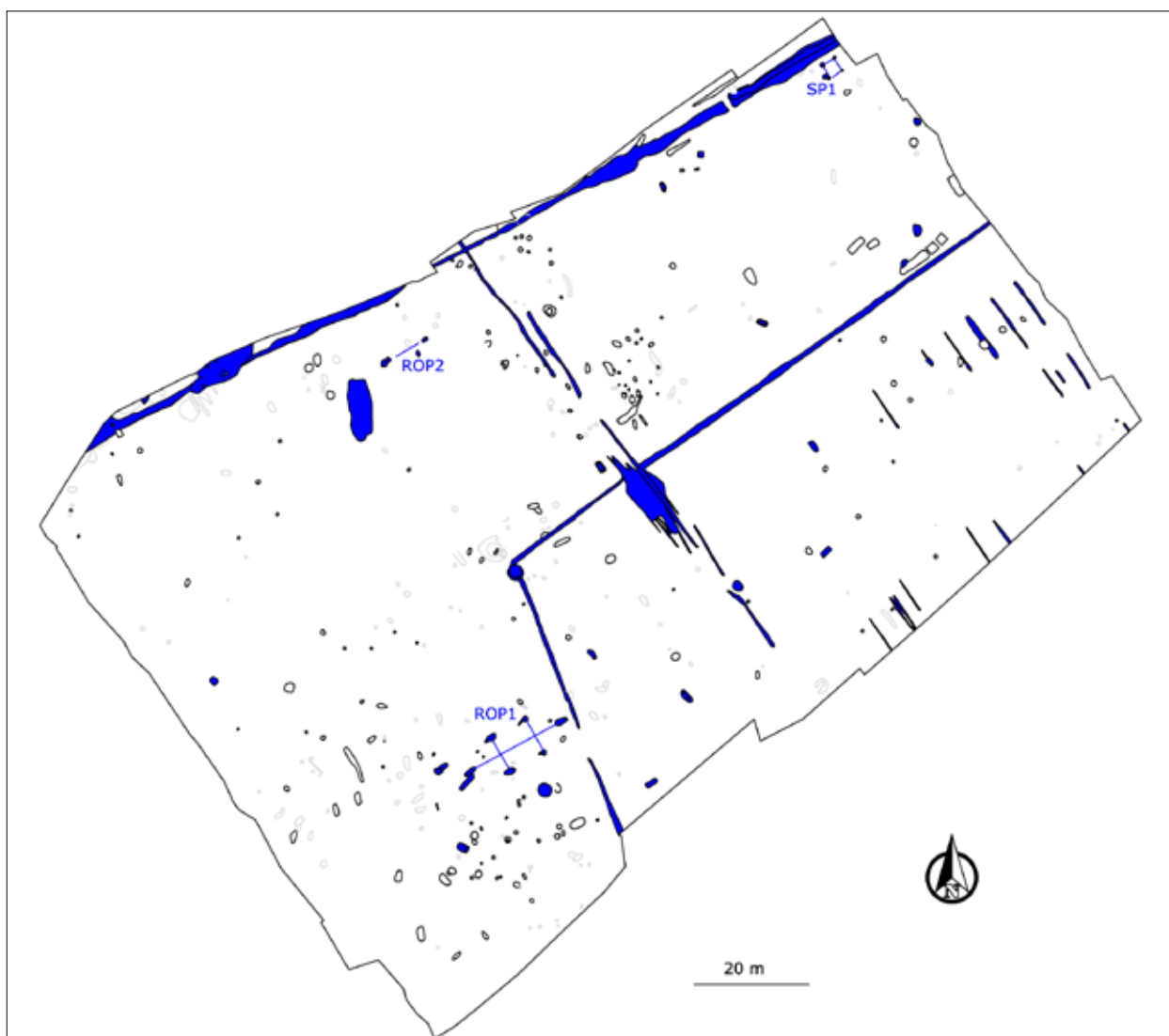

Fig. 1. Overzichtsplan opgraving Sint-Martens-Latem – Bunderweg met blauwe inkleuring van de Gallo-Romeinse sporen.

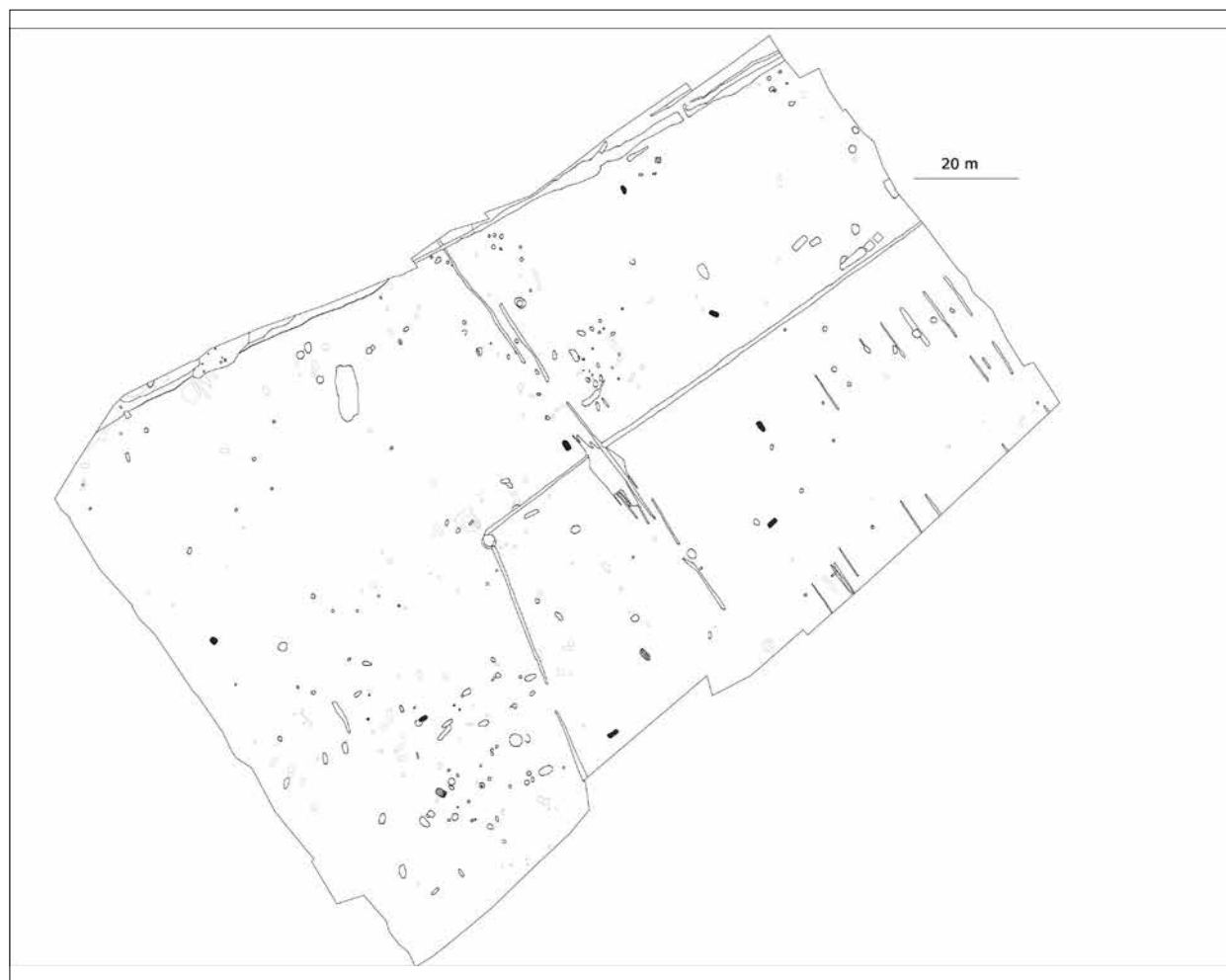

Fig. 2. Verspreiding van de graven. Met vrij grote zekerheid graven zijn volledig ingekleurd, mogelijk graven zijn gearceerd.

tijd aangetroffen. Uit de Romeinse periode werden zowel begravings- als bewoningssporen afkomstig van een boerderij aangetroffen. Deze worden hieronder verder besproken. Sporen uit de jongere perioden omvatten vooral een kuil en een waterput, beide wellicht daterend uit de vroege Middeleeuwen. Deze bijdrage vormt een eerste synthese van het onderzoek te Sint-Martens-Latem–Bunderweg. Voorgestelde interpretaties werden gemaakt in afwachting van onderzoek dat onze kennis over het functioneren van deze boerderij ongetwijfeld nog zal bijstellen en aanvullen.

Begraving

Verspreid over het terrein werden een twaalfstal houtskoolrijke sporen aangetroffen waarvan acht met vrij grote zekerheid als brandrestengraven kunnen worden gedetermineerd. De graven liggen

niet in clusters maar lijken eerder in een wijde cirkel voor te komen (fig. 2). Zoals gewoonlijk bij dit soort bijzettingen bestaan ze uit een pakket van brandstapelresten, met onder andere houtskool en gecremeerd bot, die zonder onderscheid in de grafkuil werden bijgezet. De houtskoolresten werden in een aantal gevallen – de beter bewaarde graven – nog afgedekt door een zandige inzakkingslens. Bij geen enkel graf werd een nis met bijgiften aangetroffen en er lijken geen clusters van graven voor te komen. De bijzettingen kenden vooral een noordwest-zuidoost en een noordoost-zuidwest oriëntatie, waarbij de noordwest-zuidoostelijke oriëntatie overheerst (tabel 1). De graven maten gemiddeld twee op één meter, waren ovaal van vorm en bleven meestal tot 30 cm diep bewaard. Slechts drie graven konden op basis van de aangetroffen vondsten geplaatst worden in een periode nauwer dan 100 jaar. De meeste andere bijzettingen kunnen op basis van het aardewerk gedateerd worden in een periode tussen de

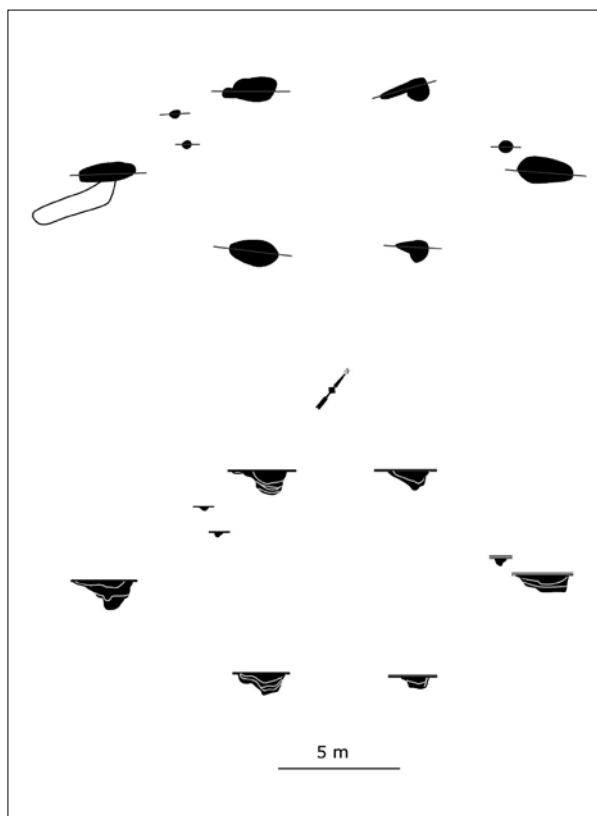

Fig. 3. Grondvlak en doorsnedes van bouwplattengrond 1 (ROP 1).

1ste en de 3de eeuw. ¹⁴C-datering op houtskool uit acht graven plaats de aanvang van begraving reeds in de pre-Flavische tijd (graven 31, 523) of ruimer in de 1ste eeuw en het begin van de 2de eeuw (graven 440, 490, 499). Drie andere graven (110, 325, 391) dateren uit een ruimere periode die de late 1ste, de 2de en de (eerste helft) 3de eeuw overspant. Bij de grafgraven vallen naast een *fibula* en handgevormde (verbrande) kookpotfragmenten ondermeer te vermelden: een (kook)pot in gedraaid aardewerk, een beker Holwerda 58a in *terra nigra*, een “*gobelet tronconique*” in Noordfrans aardewerk en een pot Niederbieber 89 met dekselgeul uit het Maas-Rijngebied. De afmetingen en de bewaringstoestand van de graven lijken tot slot niet te relateren te zijn aan de dateringen ervan.

Bewoning

Naast de graven werd bij de opgraving vooral de aanwezigheid van een boerderij uit de Romeinse tijd vastgesteld. De bewoningssporen omvatten paalsporen waaruit een aantal constructies konden afgeleid worden en verder kuilen, afbakingsgreppels,

een waterput, een poel, een wegtracé bestaande uit karrensporen en enkele ploegsporen.

ROP1 is een eenbeukige huisplattengrond bestaande uit zes grondsporen die de oorspronkelijke positie van zware palen (twee nokstaanders en vier gebintstijlen) vertegenwoordigen (fig. 3). Het gebouw heeft een noordoost-zuidwest oriëntatie, waardoor hij bijna loodrecht staat op de greppel, die een zone afbakt onmiddellijk ten noordwest-zuidoost van het gebouw (zie verder). De kuilen waarin oorspronkelijk de dragende palen stonden, hebben een bruine of bruingrijze gevlekte vulling, een ovale vorm en een vrij sterke gelaagdheid in doorsnede. Ze zijn tot circa 1,0 m diep bewaard. Er werden evenwel geen paalkernen meer aangetroffen in de doorsnedes, wat – samen met de horizontale gelaagdheid – doet vermoeden dat de palen uitgetrokken zijn en dat slechts de extractiekuilen overgebleven zijn. Gelijkaardige fenomenen komen frequent voor bij onderzoek van Gallo-Romeinse boerderijen. Ze werden ondermeer vastgesteld bij een boerderij van identieke vorm in Merelbeke (OVL).¹

De extractiesporen meten gemiddeld 2,0 op 1,0 m, enkel de kuilen van de oorspronkelijke nokstaanders zijn met hun 2,3 m iets langer. Dit huis had een oppervlakte van circa 160 m² (circa 20,0 op 8,0 m) en wordt typologisch als een huis plattengrond van het type IIC ingedeeld: een éénschepige woning met kruisvormige plaatsing van de dragende palen en met vier gebintstijlen die drie traveeën realiseren. Het type is te dateren in late 1ste en vooral in de 2de eeuw.² Een (pot)stalgedeelte was niet (meer) zichtbaar doch is al frequent opgemerkt bij dit huistype en meer bepaald variant IIE. Gezien de grote dimensie van het huis aan de Bunderweg in vergelijking met de gemiddelde vastgestelde grootte voor II-C huizen (deze schommelt rond de 80 à 90 m²), is het aannemelijk dat een (onverdiept) staldeel aanwezig was. Huizen waar wel een duidelijk aantoonbaar staldeel in gevonden werd (onder de vorm van een potstal), schommelen immers allen rond de 130 m² in gemiddelde oppervlakte.³

De paalsporen van deze eerste huisplattengrond leverden slechts weinig materiaal op: het betreft enkele scherven handgevormd aardewerk, een randfragment van een zoutcontainer type Kesteren,

1 DE CLERCQ *et al.* 2001/2002.

2 DE CLERCQ 2011, p. 245-247; DE CLERCQ W. 2009, p. 308-321.

3 IDEM, p. 312.

een wandfragment van een Spaanse olijfolieamfoor, twee wandfragmenten van een kruik uit Bayay en een wandfragment reducerend gebakken gewone waar. Jammer genoeg laten de aangetroffen vondsten geen fijnere datering toe van de plattegrond dan de 1ste of 2de eeuw. Dateringen op houtskool uit de extractiekuilen bevestigen duidelijk het heterogene, gemengde karakter van de opvulling met zowel houtskool dat een datering in de IJzertijd geeft als een ander monster dat dateert uit een ruime tijd tussen de late IJzertijd en de Flavische tijd. Vermeldenswaardig tot slot voor deze plattegrond is het voorkomen van een klein paaltje vlakbij de noordoostelijke nokstaander. Alhoewel er nog geen zekere verklaring voor het voorkomen van deze kleine paaltjes nabij één nokstaander gekend zijn, blijft het een zeer frequent gegeven in huizen met palenzetting van het kruisvormige type.⁴

Centraal in het noorden van het terrein liggen twee diepe paalsporen, die waarschijnlijk deel uitmaken van een tweede plattegrond, ROP2. De sporen zijn opvallend kleiner dan die van ROP1 (gemiddeld 1,0 op 0,8 m) en ook iets minder diep (gemiddeld 70 cm). Mogelijk betreft het de nokstaanders van een klein, eenschepige bijgebouw van 6m lang dat van een zadeldak was voorzien.⁵ De vullingskleur en -textuur van de sporen is gelijkaardig aan die van ROP1, al ontbreekt de sterke gelaagdheid zoals vastgesteld bij ROP1. De sporen bevatten enkele fragmenten handgevormd aardewerk, waaronder een rand- en twee wandfragmenten van een gegladde, fijne handgevormde kookpot met spatelindrukken op de schouder. Op basis van deze scherven wordt de plattegrond in de 1ste eeuw of de eerste helft van de 2de eeuw gedateerd. ¹⁴C-datering uitgevoerd op houtskool uit twee van de paalkuilen plaatst het gebouw in de 1ste eeuw.

Centraal in het noorden van het onderzoeksterrein werd een mogelijke spieker met afmetingen van 1,0 bij 1,5 m aangetroffen. De sporen die hiertoe behoren waren sterk gebioturbeerd. Een andere, wel duidelijk herkenbare vierpostenspieker is gelegen in het noordoosten van het terrein. De ronde tot ovale sporen, met een gemiddelde diameter van circa 0,6 m, die deel uitmaken van deze spieker, zijn grijsbruin of bruin gevlekt en bewaard tot een diepte van 20 à 30 cm. Ze hebben een tussenafstand van circa 2,0 m en leverden geen vondsten op. De spieker

kon niet gerelateerd worden aan een huisplattegrond.

Op ongeveer 2,10 m ten noordoosten van ROP1 bevindt zich een waterput (S145), waarin twee greppels uitmonden (zie verder). De waterput is bewaard tot op een diepte van circa 2,85 m en bevatte een bewaarde houtconstructie vanaf 1,45 m onder het archeologisch vlak. De vierkante constructie heeft een diameter van circa 85 cm en bestaat uit verticale planken van circa 30 cm breed en 10 cm dik. Er bevonden zich drie dergelijke planken aan elke kant van de bekisting, behalve aan de westkant en aan de noordkant, waar zich respectievelijk geen en één plank meer bevond. Op de hoeken zijn niet aangepunte hoekpalen van circa 5 tot 10 cm diameter bewaard en ook enkele dwarsbalken (horizontale liggers). Het uitzicht van de planken doet vermoeden dat er sprake is van hergebruik van bouwhout. Er waren namelijk enkele constructiesporen op het hout aanwezig, die geen relevantie bezaten in de waterput. Enkele donkere verkleuringen in het bodemvlak van de aanlegkuil, doen overigens vermoeden dat een oudere waterput deze constructie vooraf ging. De waterput bevatte onder meer enkele fragmenten van een *dolium*, *terra nigra* en *terra-nigra*-achtige waar, handgevormd aardewerk en kruikwaar. Op basis van de vondsten kan de waterput vermoedelijk ruim tussen het tweede kwart van de eerste en de eerste helft van de 2de eeuw na Chr. gedateerd worden. Uit het dendrochronologisch onderzoek⁶ dat slechts mogelijk bleek op een wandplank, blijkt dat de laatste aanwezige ring kan geplaatst worden in 17 n. Chr. Het kapinterval kan geschat worden rond 33 na Chr. (24-47). Dit suggereert een aanleg van de waterput in de eerste helft van de 1ste eeuw, maar zoals gezegd zijn er duidelijke aanwijzingen voor het hergebruik van het hout als waterputbekisting. De datering wijst er dus eerder op dat de waterput en dus ook mogelijk het nabije huis, na het midden van de 1ste eeuw dateert, wat zeker voor de huisvorm in de lijn ligt van de verwachtingen. Verder is de dendrochronologische datering een mogelijke aanwijzing voor het bestaan van oudere occupatie in de onmiddellijke buurt; tenzij het materiaal van een andere verderaf gelegen plek werd aangevoerd.

Een tweede waterput (S111) die vlak naast het gebouw ROP1 lag, en die op basis van de beperkte vondsten eerst als Romeins werd beschouwd, zou als

4 DE CLERCQ 2009, 284; fig. 10.14.

5 IDEM, type IIA.

6 Uitgevoerd door Van Daalen Dendrochronologie, meting 12.042.001.

we de dendrochronologische datering⁷ mogen geloven toch eerder uit het begin van vroege Middeleeuwen dateren. De buitenste aanwezige ring wordt immers geplaatst in 490 n. Chr., met ondergrens van het kapinterval na 496 n. Chr. In dat geval zijn de aangetroffen fragmenten aardewerk uit de Romeinse tijd dan ook als residueel materiaal te bestempelen. Onderaan de waterput werd het dijbeen van een paard van minimaal 3,5 jaar oud aangetroffen.⁸

Verder werden enkele greppels aangetroffen die een afbakenende functie lijken gehad te hebben en die op basis van het vondstmateriaal ook in de Romeinse tijd dateren. Het gaat in de eerste plaats om een circa 2,5 m brede en circa 50 cm diep bewaarde drie-fasige greppel met een onderbreking en een noordoost-zuidwest oriëntatie, die vrijwel parallel langs de noordwand van de sleuf loopt. Daarnaast werden ook enkele smallere greppels met een noordwest-zuidoost oriëntatie vastgesteld, die hier loodrecht op staan en over de hele breedte van de werkput konden gevolgd worden. Een greppel die parallel aan de eerste loopt en een opening heeft waar enkele karrensporen doorlopen, mondt uit in de waterput S145. Een andere greppel die min of meer loodrecht op voorgenoemde greppel staat mondt ook uit in deze waterput. Dergelijk fenomeen, evenals de aanleg van waterputten in bredere grachten, werd ook nog op andere boerderij-erven in de regio opgemerkt, zoals in Merelbeke-Axxes⁹ als in Evergem-Kluizendok.¹⁰ Ter hoogte van gebouw ROP1 dat net buiten de omgreppelde ruimte ligt, werd een onderbreking in de greppel gevonden. Mogelijk wijst dit op een doorgang tussen gebouw en omgracht gebied.

Voor de tot drie maal toe heraangelegde greppel langs de noordwand bevatte veel vondsten, terwijl er zich in de buurt geen bewoningssporen bevinden binnen het onderzoeksterrein. Mogelijk wijst dit er op dat er ten noorden net buiten het opgegraven terrein, nog een woonkern te vinden is die samengaat met deze vondstconcentratie en waarvan de in dit onderzoek aangesneden greppel de begrenzing zou kunnen zijn. Onmiddellijk aanpalend ten noordoosten van de opgravingen wijst F. Vermeulen (CAI 32609) overigens op divers Romeins vondstmateriaal bij veldprospectie, waaruit inderdaad het vermoeden ontstaat dat zich ten noordoosten van het huidige

onderzoeksgebied nog een woonzone situeert. Het vondstmateriaal uit de greppel van de huidige opgravingszone, omvat onder meer handgevormd aardewerk, fijn aardewerk (waaronder *terra sigillata*), kruikwaar, fragmenten van Spaanse amfoor, *dolia* en *mortaria* en maalstenen. De vondsten doen een datering van de greppel in de 2de eeuw vermoeden.

Naast ROP2, centraal in het noorden, ligt een spoor met een homogene grijze en vrij zachte vulling en een onregelmatige vorm. De lengte bedraagt 10,6 m, de breedte 4,2 m. Het spoor is bewaard tot een diepte van circa 40 cm en is mogelijk een drenkpoel. Centraal op het terrein bevindt zich een natuurlijke depressie met een homogene bruingrijze vulling en een onregelmatige vorm waarin enkele karrensporen zijn ingezakt en waardoor een greppel loopt en bewaard bleef. Mogelijk wijzen de karrensporen op de aanwezigheid van een wegtracé in noordwest-zuidoostelijke richting. De greppel die over de depressie loopt, lijkt een opening te hebben, waar de karrensporen doorlopen en waardoor een gelijktijdigheid tussen wegtracé en nederzetting lijkt te mogen worden verondersteld.

Er werden tot slot nog enkele ploegsporen aangetroffen in de oostelijke hoek van het terrein. Het gaat om enkele langwerpige sporen met een noordwest-zuidoost oriëntatie en één die er loodrecht overheen gaat. Een datering van deze sporen is niet duidelijk wegens een gebrek aan vondstmateriaal. Ze hebben dezelfde oriëntatie en een gelijkaardige vulling als de Romeinse afbakeningsgreppels en liggen op een diepte tussen 60 en 70 cm onder het maaiveld. Ze komen bovendien enkel voor in het gebied dat afgesloten wordt door de twee greppels die uitmonden in de waterput. Dit wijst er wellicht op dat het afgebakend areaal waarin ze zich bevinden, tijdelijk dienst deed als akker.

Interpretatie

De aangesneden resten behoren duidelijk tot een inheems-Romeins boerderijcomplex. Deze kenmerken zich door een woonkern bestaande uit een hoofdgebouw (vaak een woonstalhuis), een naastliggende waterput en spieker, en een erfbegrenzing onder de vorm van een *enclosure* door middel van één of meerdere gebogen en/of rechte grachten. Het omheinde areaal is gemiddeld zo'n hectare groot. Deze woonvorm was zonder twijfel de meest courante in noordwest Gallië tijdens de eerste

7 IDEM, meting 12.042.003.

8 Determinatie door Kinie Esser van Archeoplan.

9 DE CLERCQ *et al.* 2001/2002.

10 LALOO *et al.* 2009.

drie eeuwen van onze jaartelling.¹¹ In de onmiddellijke en wijdere omgeving van de site werden ook al delen van dergelijke nederzettingen aangetroffen. Reeds in de 80-er jaren van vorige eeuw kon bij intensieve veldkartering en enkele kleinschalige opgravingen in Sint-Martens-Latem zelf een drukke bewoning uit de Romeinse periode worden vastgesteld.¹² De opgraving te “Brakel”, zo’n 1,5 km ten noordwesten van de Bunderweg-site, bracht sporen aan het licht uit meerdere perioden. Tot de meest opmerkelijke vondst behoorde een hutkom uit de laat-Romeinse tijd. Echter ook delen van woonstalhuizen type II-C, zoals gevonden in het onderzoek aan de Bunderweg, werden bij de opgravingen te St.-Martens-Latem-Brakel deels aangesneden.¹³ Het is zeer waarschijnlijk dat beide complexen minsten tijdelijk samen bestaan hebben. De richting van de karsporen aangesneden aan de Bunderweg geeft alleszins aan dat er noordwest-zuidoost-wegverbinding over de door de Leie-meander omsloten lemig zandrug kan bestaan hebben.

Ook in de omgeving van Sint-Martens-Latem werden reeds verscheidene gelijkaardige Romeinse erven opgegraven. De bekendste zijn deze van de opgravingen te Sint-Denijs-Westrem–Flanders Expo,¹⁴ Merelbeke-Axxes¹⁵ en Evergem-Kluisendok.¹⁶ Enkele erven uit Sint-Denijs-Westrem en het erf uit Merebeke leveren de opvallendste gelijkenissen op. Op de opgraving van Flanders Expo Zone 1 te Sint-Denijs-Westrem werden verschillende bouwplattegronden aangetroffen, waaronder één gelijkaardig aan ROP1 (Gebouw A, circa 80-150 na Chr.) en twee gelijkaardig aan ROP2 (Gebouw F en G, circa 70-210 en 80-150 na Chr.), een chronologie die door dendrochronologisch onderzoek op de waterputten werd bevestigd.¹⁷ Woonstalhuizen met kruisvormige palenzetting werden overigens nog niet vastgesteld voor de 3de eeuw na Chr. Het complex van Merelbeke-Axxes leverde eveneens eens II-C huistype op. Het bedrijfje lijkt te zijn opgegeven waarna de dragende palen werden uitgetrokken. De waterput waarin eveneens een greppel uitmondde, slibde er dicht na het midden van de 2de eeuw.

11 DE CLERCQ 2009.

12 VERMEULEN 1989; 1993.

13 DE CLERCQ 2009.

14 Cfr. bv HOORNE *et al.* 2009.

15 DE CLERCQ *et al.* 2001/2002.

16 LALOO *et al.* 2009.

17 HOORNE *et al.* 2009.

Opvallend bij de opgraving in Sint-Martens-Latem–Bunderweg is het ontbreken van spiekers nabij het hoofdgebouw. De positie en oriëntatie van de hoofdgebouwen komt wel overeen met de resultaten van het onderzoek op andere locaties, evenals de afstand tot de waterput.

Brandrestengraven zijn een wijd verspreid funerair gebruik in heel Vlaanderen in de Romeinse periode. In de opgravingen aan de Bunderweg komen de bijzettingen niet voor in dichte clusters en kan men dus niet spreken van een grafveld, maar eerder van een continu gebruik van de ruimte als funeraire context wat ook blijkt uit de ¹⁴C-dateringen. Op basis van andere voorbeelden van dit fenomeen¹⁸ kan vooral afgeleid worden dat de positie van het grafritueel in het landschap in deze periode zeer divers is en relatie tussen de wereld van de levenden en die van de doden niet altijd zo strikt gescheiden verliep als we vanuit onze eigen cultuur als gegeven beschouwen.

Synthese en besluit

Tijdens de opgravingen werd de resten van een inheems-Romeinse boerderij in houtbouwtraditie aangetroffen. Er werden verspreid over het hele terrein ook nog een twaalfstal houtskoolrijke sporen aangetroffen, waarvan acht vrijwel zeker brandrestengraven zijn. De bewoningssporen behoren tot een complex uit de 1ste of 2de eeuw, dat werd opgetrokken op een lemig zandopduiking, en op een plaats waar mogelijk in de buurt al een oudere nederzetting bestond. Een zandweg liep naast de nederzetting, begraving gebeurde in de onmiddellijke buurt van de woonkern.

Op het onderzochte areaal werden verscheidene greppels aangetroffen die de ruimte afbakenen (“*enclosure-fenomeen*”) en structureren. Ten eerste is er een afbakening met rechte hoek in het zuidoosten die gevormd wordt door greppels die uitmonden in de waterput. Hierbinnen bevinden zich vooral ploegsporen en ook enkele graven, voor zover de gelijktijdigheid tussen beide fenomenen kunnen veronderstellen. De ploegsporen hebben echter wel dezelfde oriëntatie als de afbakeningsgreppels en zijn mogelijk Romeins, wat er misschien op wijst dat dit deel van het omheinde areaal eerder een akker-dan woonfunctie had. Een wegtracé lijkt (tijdelijk?) gelijktijdig geweest met zijn met de omgrachting.

18 DE CLERCQ 2000.

Verder is er aansluitend op de westelijke zijde van deze *enclosure* een duidelijke woonkern aangetroffen. Het betreft een kruisvormige plattegrond met twee nokstaanders en vier gebintstijlen. Mogelijk functioneerde het gebouw gelijk met de rechthoekige omgrachting, vermits een opening in de gracht werd vastgesteld net bij de oostelijke korte zijde van het gebouw. Tenslotte wordt er waarschijnlijk een woonerf afgebakend in noordelijke richting, buiten de werkput, door een greppel die langs de hele werkputrand loopt en ook een opening heeft.

De aangetroffen bewoningssporen behoren tot een boerderijcomplex van het inheems-Romeinse type zoals er steeds meer voorbeelden aangetroffen werden door archeologisch onderzoek gevoerd in het laatste decennium in de noordwestelijke uithoek van het Romeinse rijk. Deze nederzettingen bewoond door kernfamilies van boeren vormden de basis van de samenleving. Ze bleven meestal slechts enkele generaties bestaan. Alhoewel de opgravingen aan de Bunderweg op het eerste gezicht een vrij korte bewoningsduur lijken te suggereren door de aanwezigheid van slechts één hoofdgebouw, is het veel waarschijnlijker dat buiten de opgravingen nog andere nederzettingssporen uit andere eeuwen te vinden zijn die in verband te brengen zijn met de ontginning en bewoning van de kouterruggen langs de Leie, een beweging die blijkens oud en nieuw onderzoek enige vorm van continuïteit lijkt gehad te hebben tot in de vroege Middeleeuwen.

Bibliografie

- DE CLERCQ W., 2000. Een blik op een decennium archeologisch onderzoek op Gallo-Romeinse vindplaatsen in Oost-Vlaanderen. Opnieuw een decennium Oost-Vlaamse archeologie: terug- en vooruitblik, *Themanummer VOB-Info* 52, p. 35-47.
- DE CLERCQ W., BASTIAENS J., DEFORCE K., DESENDER K., ERVYNCK A., GELORINI V., HANECA K., LANGOHR R. & VAN PETEGHEM A., 2001/2002. Waarderend en preventief archeologisch onderzoek op de Axxes-locatie te Merelbeke: een grafheuvel uit de Bronstijd en een nederzetting uit de Romeinse periode, *Archeologie in Vlaanderen* 8, p. 123-164.
- DE CLERCQ W., 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de Civitas Menapiorum (Provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. - 400 n. Chr.)*. Onuitgegeven doctoraatsthesis Universiteit Gent, Gent.
- HOORNE J., BARTHOLOMIEUX B., DE CLERCQ W. & DE MULDER G., 2009. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 1: Archeologisch onderzoek van 25 juni tot 15 november 2007 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent.
- <http://www.archeotheloop.be/rapporten/Expo07z1OPG.pdf> (2012).
- LALOO P., DE CLERCQ W., PERDAEN Y. & CROMBÉ P. (red.), 2009. *Het Kluisendokproject. Basisrapportage van het preventief archeologisch onderzoek op de wijk Zandeken (Kluisen, gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen). December 2005 – december 2009* (UGent Archeologische Rapporten 20), Gent.
- VAN STAAYE A., REYNS N. & DERIEUW M., 2012. *Archeologisch vooronderzoek Sint-Martens-Latem – Laethem Kouter* (Rapporten All-Archeo bvba 072), Bornem.
- VERMEULEN F. 1989. *Kelten, Romeinen en Germanen tussen Leie en Schelde. Archeologische vondsten in Sint-Martens-Latem en in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek* (Scholae Archaeologicae 10), Gent.
- VERMEULEN F. 1992. *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventarisatie en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek* (Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone reeks 1), Gent.

Sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd in de Kustvlakte te Wenduine

Korneel GHEYSEN, Sofie VANHOUTTE & Wim DE CLERCQ

Inleiding

De haven van Zeebrugge is in volle ontwikkeling en breidt geleidelijk aan uit. Hiervoor worden gebieden aangesneden die op het gewestplan zijn aangeduid als industriegebied. Deze gronden zijn sinds de aanduiding langzaam aan verwilderd en bevatten ondertussen op Europese schaal waardevolle natuur. Wanneer deze natuur verdwijnt, moet die elders gecompenseerd worden. Door middel van een grondenbank koopt de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) gronden op in de polders en zet deze om in natuur. Een voorbeeld van een dergelijk natuurcompensatiedossier zijn de Kleiputten van Wenduine, waar de voormalige klei-ontginningen zijn omgevormd tot moerasland. Deze werken betekenden het weggraven van grond tot op ca 2,60 m TAW en de aanleg van een grachtenstelsel. Daarnaast zou een moeraszone worden gecreëerd tot een diepte van 2,10 m TAW, met lokaal diepere zones tot 1,8 m TAW. Aangezien de sporen uit de Romeinse periode zich naar verwachting bevinden tussen 1,80 m en 2,2 m TAW, is door het Agentschap Onroerend Erfgoed aangestuurd op een archeologisch onderzoek om de impact van de werken op het mogelijk aanwezige archeologisch archief in te schatten.¹ Sinds de 18de eeuw zijn vondstmeldingen uit Wenduine gekend. Verspreid over een gebied van meerdere kilometers, kwam hier reeds een spectaculaire reeks vondsten, vooral Romeins aardewerk, aan het licht, en dit vooral bij toeval, in veenwinningen, bij klei-uitbating, bij een occasionele nieuwbouw, en aan de kust, door erosie door de zee (zie fig. 1).² Meermaals werd een blootgespoelde Romeinse bewoningshorizont waargenomen op het strand. Baron Alfred de Loë, die in 1894 een prospectietocht uitvoerde op het strand van Wenduine, vond er de sporen van twee Gallo-Romeinse nederzettingen.³

Zowel de Duitse archeoloog Wilhelm Unverzagt, die in 1917 als officier gestationeerd was aan de Belgische kust⁴, als amateur-archeoloog Charles Leva in 1957⁵, brachten op Wenduins grondgebied restanten van houten constructies uit Romeinse tijd aan het licht. De vermoedelijke dijkbeschutting of wegsconstructie die Leva volgens Mertens aansneed, bevond zich in de buurt van het door de VLM onderzochte projectgebied. In een van de kleiputten sneed Jozef Mertens in 1954 in een kleine proefput bovendien een afhellende afvallaag aan met een groot aantal scherven waaronder *terra sigillata*, geverniste waar en kruikjes uit de 2de en 3de eeuw, samen met talrijke fragmenten van 'inheemse waar'.⁶

Het overzicht van de archeologische waarnemingen in Wenduine en de verspreiding van de vondsten wijzen op een uitgestrekte Gallo-Romeinse bewoningszone in de Kustvlakte, en te oordelen naar de aard van de vondsten, was een deel ervan wellicht een *vicus* met een belangrijke handelsfunctie, met bijhorend grafveld of misschien zelfs meerdere grafvelden. Mogelijk was Wenduine via Blicquy zelfs rechtstreeks verbonden met het Romeinse wegennet vanuit Bayav.⁷ De nederzetting ontstond in de Flavische tijd en kende een bloeiperiode in de 2de en 3de eeuw, om vermoedelijk definitief verlaten te worden in het derde kwart van de 3de eeuw.⁸

Het terreinonderzoek

In een eerdere fase van het compensatiedossier werden door de bodemkarterder van de VLM-boringen geplaatst. Doel van deze boringen was het bestuderen van de bodemopbouw. Over het algemeen was tussen 3,2 m en 2,6 m TAW een zware kleilaag aanwezig, gemengd met steenpuin afkomstig van de steenbakkerij, waaronder zich onverstoorde zware klei bevond. Op een variërende diepte (tussen

1 Uitgevoerd door de VLM, onder begeleiding van S. Vanhoutte (Onroerend Erfgoed), W. De Clercq (UGent) en J. Mikkelsen (Raakvlak).

2 Zie voor een overzicht tot 1963: BAUWENS-LESENNE 1963, p. 122-125; zie voor een algemeen overzicht: VANHOUTTE 2013.

3 DE LOË, p. 615.

4 UNVERZAGT 1917.

5 VAN DEN ABELEN 1958.

6 MERTENS 1955.

7 THOEN 1978, p. 112.

8 IDEM.

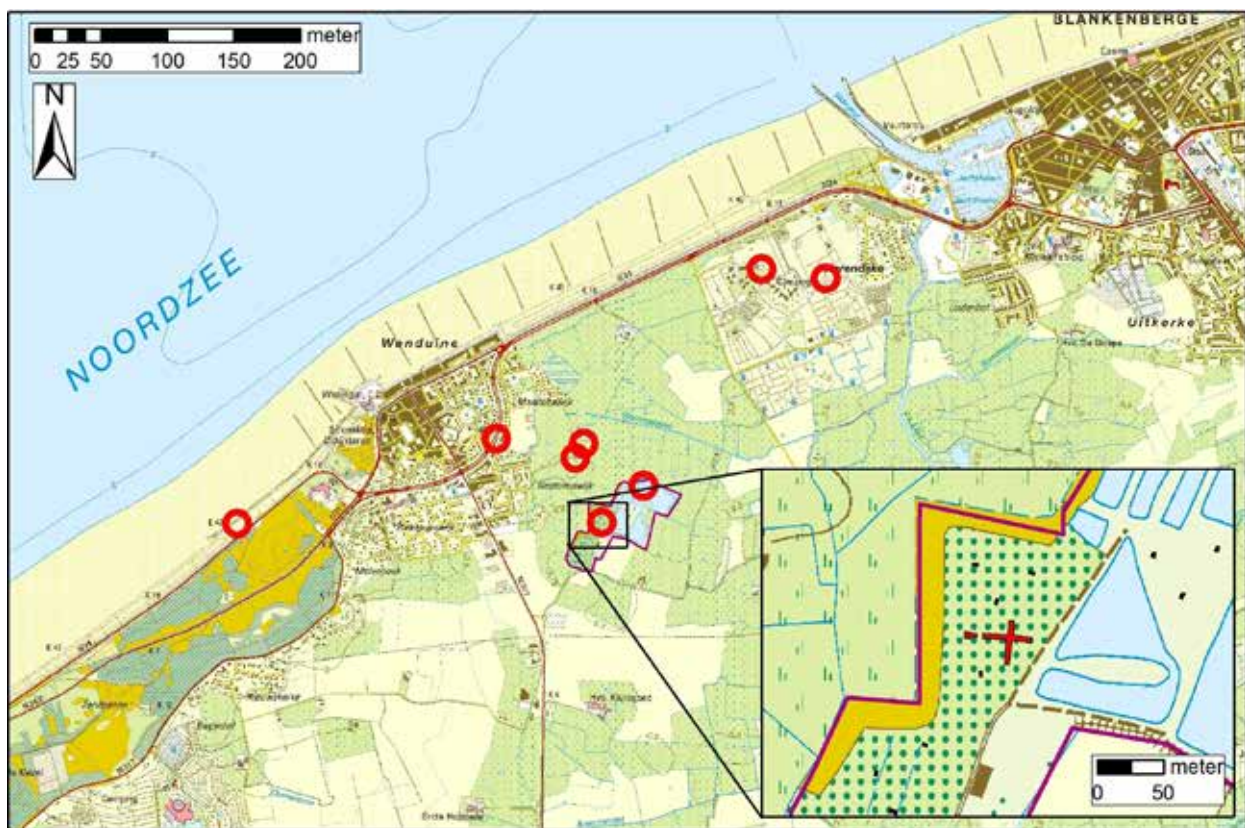

Fig. 1. Wenduine. Overzicht van de lokaliseerbare Romeinse sites (rood) in de omgeving en de perimeter van het natuurcompensatiedossier De Kleiputten (paars). Inzet: overzicht binnen het projectgebied van een deel van de proefputten (zwart) en de proefsleuven waarin de Romeinse horizont werd aangetroffen (rood) (Bron ondergrond: Topografische kaart 1/50.000, raster, NGI, © Nationaal Geografisch Instituut).

1,4 en 0,8 m TAW) was een zware klei aanwezig gemengd met zand en humeus materiaal. Lokaal kwam deze laag voor op 1,6 tot 1,9 m TAW. Het veen was aanwezig op 0,1 – 0 m TAW.

Gebaseerd op de ligging van de werken (grachten en moeraszone) werden 15 proefputten uitgezet in een raster van 20 bij 25 m. Deze proefputten hadden een grootte van 2 x 2 m en zijn aangelegd tot minimum 30 cm onder het projectuitvoeringsniveau. Het beeld uit de boringen werd grotendeels bevestigd. Op het overgrote deel van het terrein werden geen archeologische indicatoren of lagen aangetroffen. Tot op een diepte van 1,50 m TAW, de maximale diepte van het onderzoek, bestond de bodem uit een zeer zware grijze klei, gestratificeerd met zandige laagjes. Deze zandige laagjes zijn kenmerkend voor afzettingen in sterk dynamisch mariene milieus terwijl de compacte tot zeer compacte klei is afgezet in een veel minder dynamisch milieu.

Twee proefputten bevatten een stabilisatiehorizont met vondstmateriaal uit de Romeinse periode. Hierop werden vier proefsleuven aangelegd in een kruisvorm om de begrenzing in diepte en in vlak

van deze aangetroffen Romeinse horizont beter te kunnen bepalen (zie fig. 1: inzet).

Deze archeologische laag bestond uit een donkerbruine tot grijze klei (fig. 2). Ze leverde vrij veel vondstmateriaal op, hoofdzakelijk aardewerk, dat vooral werd aangetroffen rond 1,80 m TAW. Deze laag, zo'n 15 cm dik, kon over een afstand van ca. 16 m gevolgd worden in oost-westelijke richting en ca 9 m in zuid-noordelijke richting. De horizont stijgt naar maximaal 2,05 m TAW in het westen en 2,00 m TAW in het zuiden, en helt af naar 1,50 m TAW in het noorden en 1,70 m TAW in het oosten. Aan de oostkant blijft de laag vanaf 1,70 m TAW horizontaal richting oosten. Vegetatiedoorgroeiingen wijzen op een schorre-situatie.⁹ Een schorre is een aangeslibde zone, die bij een gewone vloed niet meer onder water komt. Dit wordt bevestigd door het pollenonderzoek, waarin een typische vegetatie van de

⁹ Mondelinge mededeling dr. C. Baeteman, Belgische Geologische Dienst (Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen).

Fig. 2 (links). Wenduine-Kleiputten. De Romeinse stabilisatiehorizont (donkere band) op de schorre. De horizont wordt doorsneden door een recenter spoor. Verder naar het zuiden (rechterzijde) is de horizont weggeërodeerd.

Fig. 3 (rechts). Wenduine-Kleiputten. De Romeinse stabilisatiehorizont in de westelijke proefput (geulsituatie). Onderaan (0-16 cm): zware, grijze klei; hierop (16-20 cm): de Romeinse venige laag en (20-26 cm) de slibachtige laag; hierboven de mariene klei-afzettingen.

hoger gelegen delen van de schorre is aangetroffen.¹⁰ Hier is ook pollen gevonden van granen (gerst/tarwetype en granen-type), akkeronkruiden en ruderaal planten, die vaak in verband worden gebracht met menselijke activiteiten.¹¹ Pollenanalyse wijst verder op een open landschap waar zich op de hogere delen en het verderop gelegen pleistoceen achterland gemengde loofbossen bevonden. Verder is stuifmeel gevonden van tal van planten die vermoedelijk te plaatsen zijn op (de hogere delen van) schorren.¹²

Deze vegetatielaag stijgt dus licht naar het westen en zuiden op waar ze wordt afgetopt. Alles hoger dan 2.05 m TAW was weggeërodeerd door jongere mariene afzettingen. De hellingsgraad van de archeologische horizont duidt er echter op dat het hoogste Romeinse niveau wellicht nog iets hoger dan 2.05 m TAW moet zijn geweest.

Ten westen van deze afgetopte zone van ca 23 m breed, werd in een volgend kijkvenster opnieuw een stabilisatiehorizont vastgesteld, ditmaal op een dieper niveau (fig. 3). Hier helt de laag van oost naar west, van 1,45 m TAW tot 0,65 m TAW over een afstand van ca 5 m, dus in tegenovergestelde richting als de eerstvermelde horizont.

Deze diepere laag vertoont de verschillende overgangen van laag naar hoger van een venige bodem naar een drogere (slikke) bodem; een sedimentatiehorizont dus met een scherpe overgang van een geulsituatie met weinig sediment, over een slikke naar een schorre. In deze horizont werd één Romeins gereduceerd bodemscherfje en een wandscherf van een kruik aangetroffen. Bovenop deze venige laag werd een dun sliblaagje aangetroffen met houtskool, met daarbovenop een pakket homogene, grijze klei. Uit dit sliblaagje werden in gereduceerd aardewerk een randscherf en een wandfragmentje gerecupereerd.

Deze hellingscontext is geïnterpreteerd als een geulrand of oeversituatie. De analyse van het pollen uit de venige horizont wijst op veenmos en heeft daarnaast dierlijke mestschimmels en darmparasieten opgeleverd, wat duidt op mestafval die zeker deels van dierlijke oorsprong is. Het slibachtig laagje erboven bevatte hoofdzakelijk pollen van algemene planten en hoogveenplanten, wat een natte context indiceert. Samenvattend ontstaat hier een beeld van het eindpunt van een minimaal 30 cm boven het omgevende gebied uitstekende schorreplaat die langs de noord- en westkant aangesneden is door een noordoost-zuidwest lopende geul en langs de oostkant een zachte helling kent naar een lager deel van de schorre. De rug vertoont immers een asymmetrische doorsnede in O-W richting, met een steil front aan

10 Verbruggen & van der Linden 2012, p. 15&19.

11 Idem, p. 16.

12 Idem, p. 19.

de west- en noordkant en een zwakke helling naar het noordoosten op. Vermoedelijk is de laag in verband te brengen met bewoning die op het eindpunt van de hoge schorreplaat gesitueerd was, die minstens opgeslibd was tot 2,05 m TAW voorafgaand aan de occupatie. Het aardewerk evenals wat botmateriaal (geit/schaap) zijn de laatste restanten van deze bewoning. Gezien de lage graad van fragmentatie en de versheid van de breukvlakken, kan met vrij grote zekerheid aangenomen worden dat het materiaal geen sterke laterale verplaatsing onderging. Er werden overigens geen structuren zoals palen of greppels gevonden, doch dit is mogelijk in verband te brengen met de beperkt opgegraven oppervlakte. De aanpassingswerken binnen het projectgebied konden trouwens in functie van deze vaststellingen aangepast worden, waardoor de site gevrijwaard werd van verdere aantasting door de natuurcompensatie.

Vondsten en datering

Behalve wat schelpen (twee wulken en een kokkel) en wat dierlijk bot (23 kleine fragmenten, vooral schaa/geit)¹³ dat met de hand werd ingezameld, werd vooral aardewerk gerecupereerd uit de antropogene horizont. Verder werd ook nog een klein fragment bewerkt bot of ivoor aangetroffen versierd met een fijne cirkelvormige groef, mogelijk van een spin- of speelschijfje.

Het gros van de vondsten omvat aardewerk. Er zijn zo'n 620 aardewerkfragmenten gerecupereerd, die een minimum aantal individuen van 58 exemplaren vertegenwoordigen. De fragmentatiegraad is bij sommige stukken laag en de versheid van de breuken is hoog, wat suggereert dat het materiaal weinig tot geen laterale verplaatsing of verspoeling onderging. Het gros van het gevonden aardewerk is van lokale of regionale herkomst, slechts een beperkt deel werd geïmporteerd. Onder de importen fijne waar dient *terra sigillata* (7% van het MAI), vooral uit Lezoux, vermeld te worden waarbij onder andere de vorm van het 2de eeuws bord Dr. 18/31 of 31 vertegenwoordigd is (fig. 4: 1-2), aangevuld met het bord Curle 15 (fig. 4: 3).¹⁴ Uit Rheinzabern stamt de kraagkom Dr. 38 (fig. 4: 4). Geverniste waar (5% van het MAI) is afkomstig uit Keulen (beker Niederbieber 32, late 2de en vroege 3de eeuw¹⁵) (fig. 4: 5) en onder de vorm van metaalglaanswaar mogelijk uit

La Madeleine of uit Trier (deukbeker Niederbieber 33, late 2de en 3de eeuw¹⁶) (fig. 4: 6). Slechts enkele scherfjes *terra nigra* werden opgemerkt (2% van het MAI), aangevuld met de groep 'fne reduced' (3% van het MAI). Opmerkelijk binnen de laatste categorie is evenwel de vondst van een wandscherf van een kom van de zgn. *London-ware style* groep (fig. 4: 7).¹⁷ Deze aardewerkgroep komt vooral in ZO-Engeland voor en kenmerkt zich door een combinatie van halve cirkelmotieven (soms aangebracht m.b.v. een passer), rolstempelmotieven en geïnciseerde lijnen. De groep komt voor vanaf de Flavische tijd tot in de 2de eeuw. Ook op het continent, meer bepaald in Cuijck, werd (uitzonderlijk) aardewerk in deze stijl geproduceerd.¹⁸ Op basis van het baksel betreft de vondst uit Wenduine vrijwel zeker een Britse import. Bij de importen gewoon vaatwerk zijn de wrijfschalen beperkt (3% van het MAI) aanwezig. Ze stammen uit Bavay (fig. 4: 8). Opslagwaar onder de vorm van dolia (2% van het MAI) en amforen (Zuid-Spaans, 4% van het MAI) is eveneens schraal vertegenwoordigd binnen het complex. Kruiken (10% van het MAI) lijken dan weer meer gebruikt geweest te zijn, en werden vooral in zgn. Scheldevallei-baksel uitgevoerd (fig. 4: 9-12), een bakselgroep die ongetwijfeld bestaat uit meerdere vooralsnog onontdekte productieplaatsen die in de Franse, Belgische en Nederlandse Scheldevallei gezocht moeten worden.¹⁹ Daarnaast werden ook fragmenten van exemplaren uit Bavay en een kruikbodem uit Keulen aangetroffen (fig. 4: 13).

De voornaamste groepen vaatwerk zijn het gedraaide, reducerend gebakken (24% van het MAI) en het handgemaakt, nagedraaide vaatwerk (40% van het MAI). De eerste groep bestaat technisch uit enerzijds enkele importen uit het noorden van Frankrijk, die zich kenmerken door een hard baksel en zilverkleurige gladdingslijnen (fig. 5: 14). Anderzijds zijn er vooral fragmenten van (kook)potten met eenvoudig naar buiten gebogen rand en netvormige of lijnvormige gladdingsmotieven (fig. 5: 15-16), en enkele randjes van (kook)potten met sikkelvormige dekselgeulrand (fig. 5: 17-20) en een deksel (fig. 5: 21), allen vervaardigd in de kwartsrijke techniek typisch voor het Noord-Menapische gebied.

In het spectrum van de vaatwerk dominerende handgevormde waar met baksel uit kwartsrijke klei aangevuld met schervengruis en vegetaal materiaal,

13 Determinatie door A. Eryvnyck (Onroerend Erfgoed).

14 Zie WEBSTER 1996.

15 Zie HAALBOS 1992.

16 IDEM.

17 MARSH 1978; TYERS 1996, p. 170-171.

18 HAALBOS 1992.

19 Zie onder andere THULLIER 2001.

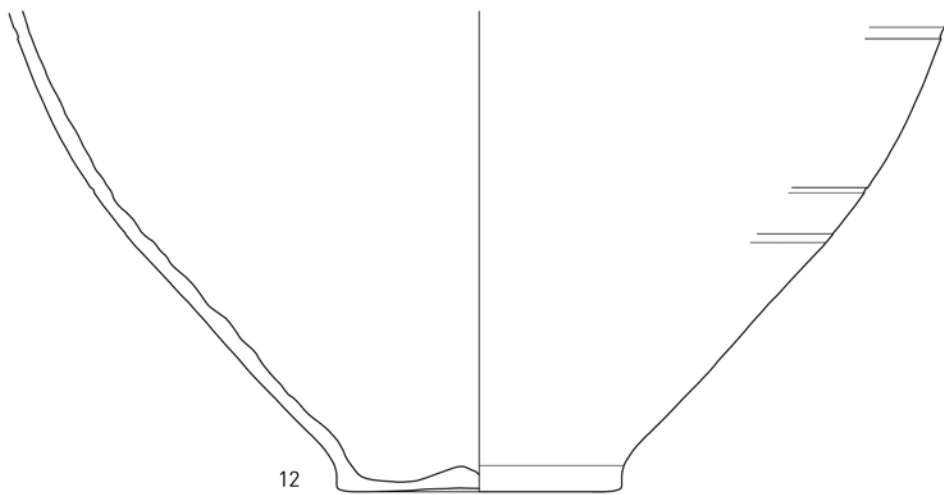
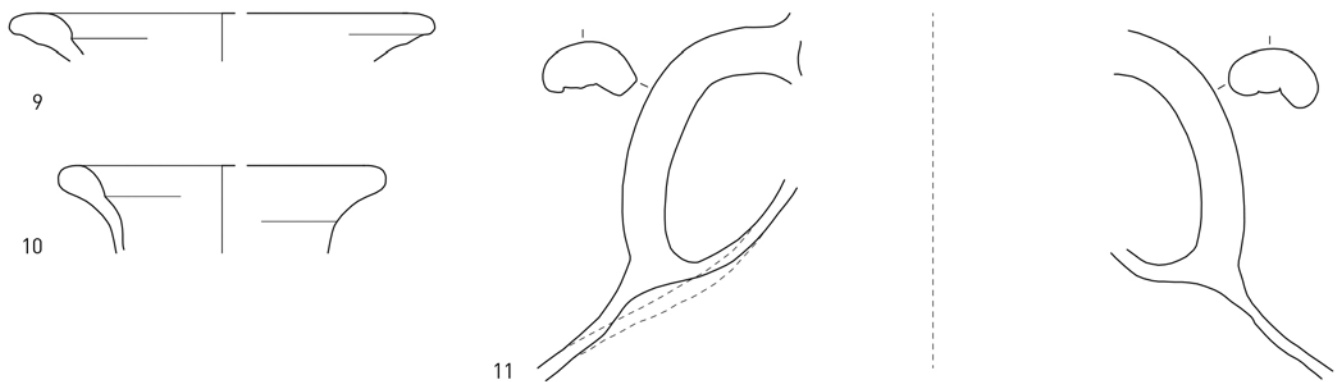
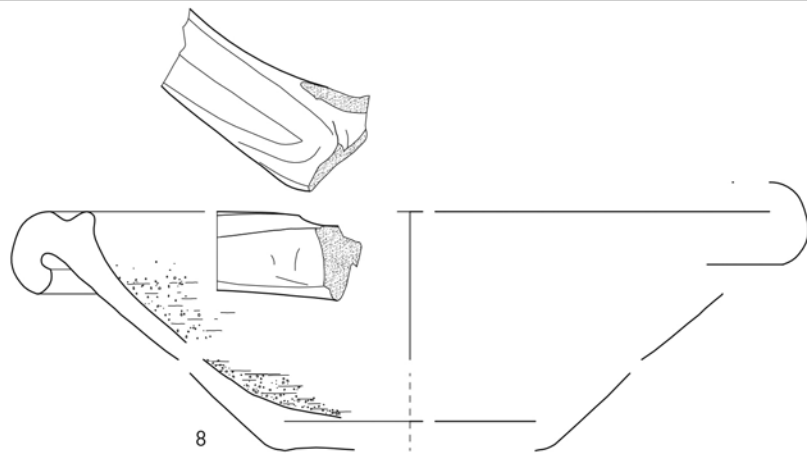
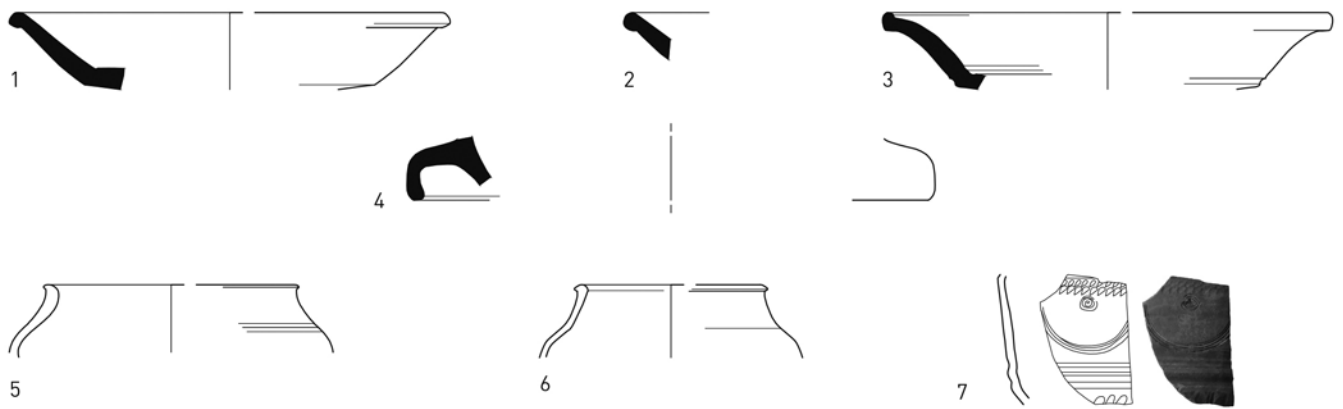

Fig. 4: Importaardewerk op de site Wenduine-Kleiputten 2011: 1-7; fijne waar (1-4: *terra sigillata*; 5-6: geverniste waar; 7: fragment kom in Londonware style); 8: mortarium; 9-13: kruikwaar. Schaal 1/3 (Tekeningen: Sylvia Mazereel; Foto inzet: Hans Denis [beide Onroerend Erfgoed]).

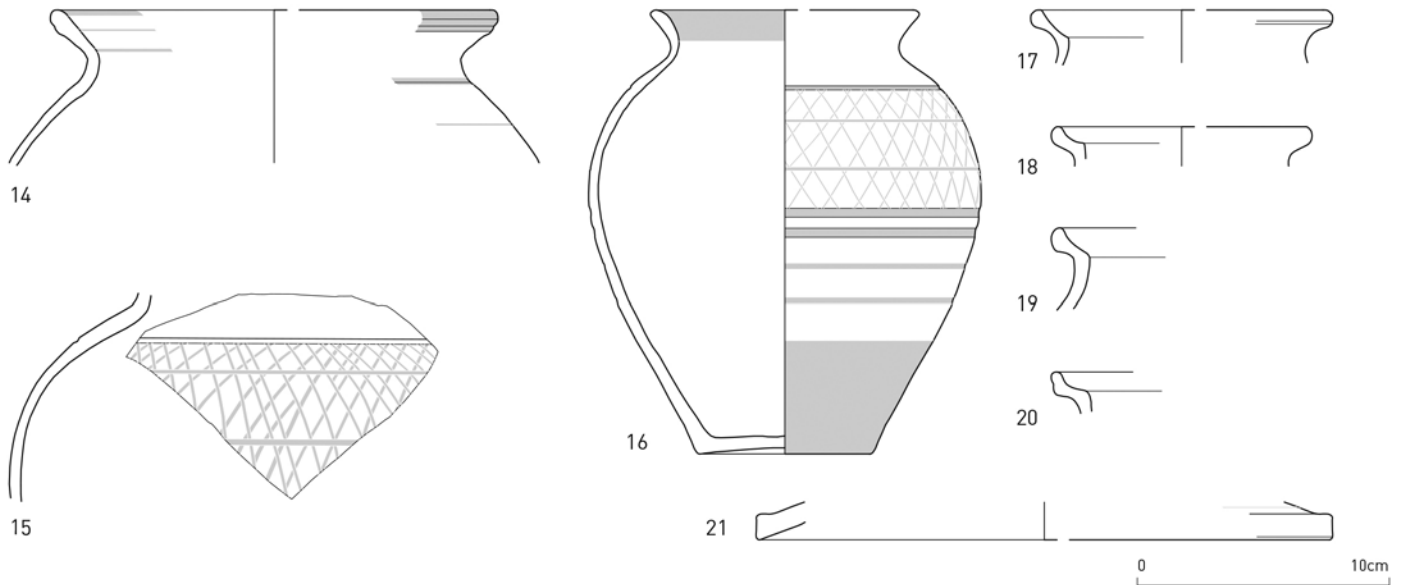

Fig. 5. Gedraaid, reducerend gebakken aardewerk van de site Wenduine-Kleiputten 2011. Schaal 1/3 (Tekeningen: Sylvia Mazereel [OE]).

komen vooral (kook)potten voor met naar buiten gebogen rand, versierd met nagelindrukken op de lip, en kamstrepen op de wand, al of niet aangevuld met gladdingslijnen en indrukken op de schouder (fig. 6: 22-28). Ze sluiten goed aan bij een traditie die zich vanaf het laatste kwart van de 2de eeuw nadrukkelijk manifesteert in het Noord-Menapische kustgebied.²⁰ Net als bij de fijne waar is ook in deze groep Britse import vastgesteld. Het betreft een rand van een pot in zeer kwartsrijk baksel in *Black Burnished 1*-traditie (fig. 6: 29).²¹ Ook naar binnen gebogen randen van handgevormde kommetjes zijn aangetroffen (fig. 6: 30-34).

Het geheel van de ceramiek is indicatief voor een datering in de tweede helft van de 2de, mogelijk nog vroege 3de eeuw. Daarmee plaatst het ensemble zich overigens chronologisch gelijk met het complex Zeebrugge Donk 3.²² Een botfragment schaap/geit van de site Wenduine-Kleiputten 2011 werd geselecteerd voor ¹⁴C-datering. Dit leverde een resultaat van 1880 ± 25 BP op, wat een gekalibreerde datering met 95,4% waarschijnlijkheid tussen 70 en 220 na Chr. oplevert²³, wat in lijn ligt met de datering van het aardewerk.

Conclusie

Het onderzoek in Wenduine bracht de resten aan het licht van een stabilisatiehorizont met Romeins materiaal, gelegen op het eindpunt van een in de Romeinse tijd hoger gelegen schorreplaat (minstens tot 2.05 m TAW) die zeker aan twee zijden door een geul werd begrensd. De site is wellicht het restant van een boerderij (mogelijk met gemengde bedrijfsvoering) die zich op een schorrenplaat kon ontwikkelen. Vroeger reeds werden in de (onmiddellijke) buurt van de locatie veelvuldige aanduidingen gevonden die op de intensieve ontginning van de Kustvlakte in de Romeinse tijd wijzen (zie fig. 1). In recente jaren wordt steeds duidelijker dat de Kustvlakte wel degelijk bewoonbaar was, al waren de bewoningsvormen gevarieerd al naar gelang de lokale landschappelijke context.²⁴

De materiële cultuur aangetroffen in Wenduine is eerder beperkt doch niettemin interessant. Het spectrum aan vaatwerk laat een patroon zien dat sterk beïnvloed is door de regionale pottenbakkerstraditie en dat vooral vaatwerk voor bereiding (kookpotten) omvat, naast wat andere vormen. Aardewerk dat verband houdt met zoutwinning, ontbreekt volledig. Bij de importen treffen we tafelwaar aan maar ook vaatwerk voor opslag en bereiding. Daarbij springen twee Britse importen in het oog. Sinds het

20 Zie DE CLERCQ 2009; VANHOUTTE, DHAËZE & DE CLERCQ 2009, p. 438 ev.

21 Zie TYERS 1996.

22 DE CLERCQ 2009, sitedossier Zeebrugge.

23 Analyse door M. Van Strydonck (KIK): KIA-48172.

24 DE CLERCQ 2009, p. 202-217. Platformsites zoals Plassendale en Stene; donksites zoals in Zeebrugge; vlaknederzettingen zoals Borsele (NL).

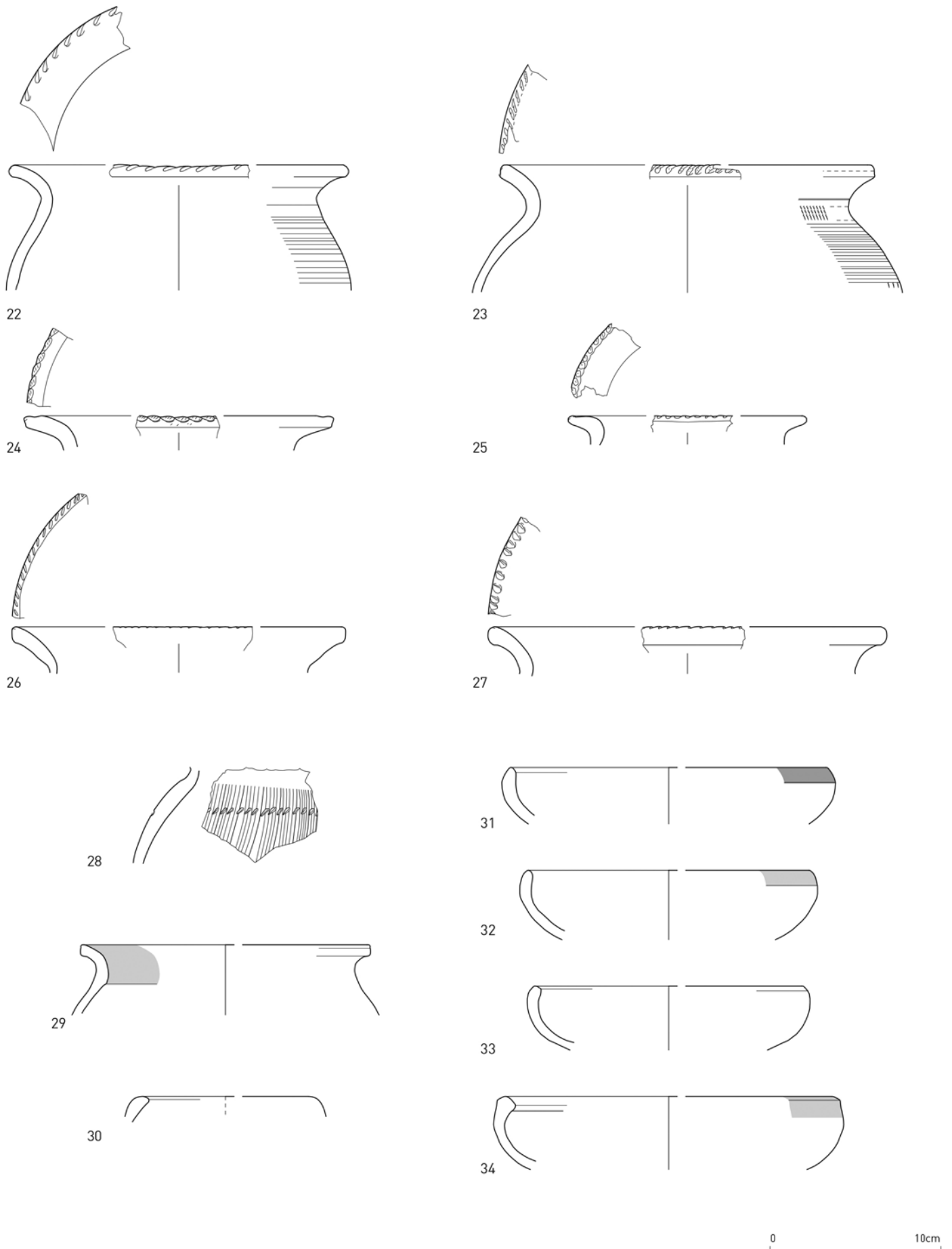

Fig. 6. Handgevormd aardewerk aangetroffen op de site Wenduine-Kleiputten 2011. Schaal 1/3 (Tekeningen : Sylvia Mazereel [OE]).

aardewerkonderzoek in Oudenburg en omstreken²⁵ is echter gebleken dat Britse import van aardewerk aan de Vlaamse kust, en ook de invloed van Britse producties op continentale producties, een vrij duidelijk gegeven is. Al betreft het nooit grote aantallen importen, het is wel een constante factor.

Bibliografie

BAUWENS-LESENNE M., 1963. *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in West-Vlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, Brussel (Oudheidkundige repertoria IV).

DE CLERCQ W., 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijke deel van de Civitas Menapiorum (provincie Gallia Belgica, ca. 100 v. Chr. – 400 n. Chr.)*, ongepubliceerd proefschrift, Universiteit Gent, Gent.

DE LOË, s.d. *Forma Orbis Romani. Carte archéologique de la Belgique Romaine*, s.l.

HAALEBOS J.-K., 1990. *Het grafveld van Nijmegen-Hatert*, Beschrijvingen van de verzamelingen in het museum G.M. Kam te Nijmegen XI, Nijmegen.

MARSH G., 1978. Early second century fine wares in the London Area. In: ARTHUR P. & MARSH G. (eds), *Early fine wares in Roman Britain*, BAR. British Series 57, p. 119–223.

MERTENS J., 1955. Wenduine (W.-VI.), *Archeologie* 1955/1, p. 141.

THULLIER F., 2001. L'atelier céramique d'époque gallo-romaine de Dourges (Pas-de-Calais, France), Aperçu des structures et de la production, Abingdon (*Rei Cretariae Romanae Fautorum, Acta* 37), p. 127–132

TYERS P.A., 1996. *Roman Pottery in Britain*, London/New York.

UNVERZAGT W., 1917. Römerfunde zwischen Wenduine und Blankenberghe, *An Flanderns Küste. Kriegszeitung für das Marinekorps* 43, p. 343–344.

VAN DEN ABELEN G., 1958. Une digue d'époque romaine à Wenduine? *Industrie* 12/1, p. 31.

VANHOUTTE S., 2013. Wenduine, Gallo-Romeinse 'prinses der badsteden'. Het verhaal van een onderschatte vindplaats, *Ex Situ* 3 (in druk).

VANHOUTTE S. & DE CLERCQ W., 2007. Het Gallo-Romeins aardewerk aangetroffen tijdens het archeologisch noodonderzoek op het toekomstige bedrijventerrein Plassendale III. Opgravingscampagne 2000-2001. (Zandvoorde, stad Oostende, prov. West-Vlaanderen), *Relicta. Archeologie-, monumenten- en landschapsonderzoek in Vlaanderen* 1, p. 81-119.

VANHOUTTE S., DHAENZE W. & DE CLERCQ W., 2009. The pottery consumption c AD 260-70 at the Roman coastal defence fort, Oudenburg, Northern Gaul, *Journal of Roman Pottery Studies* 14, p. 95-141.

VERBRUGGEN F. & VAN DER LINDEN M., 2012. Pollenonderzoek aan schorre- en geulafzettingen in Romeins Wenduine (BE), *BIAxiaal* 608, Zaandam.

WEBSTER, 1996. *Roman Samian Pottery in Britain*, Abingdon (Practical Handbook in Archaeology 13).

²⁵ Vanhoutte & De Clercq 2006; Vanhoutte, Dhaze & De Clercq 2009.

Découverte d'une villa romaine à Allaines (Somme, France) sur le futur tracé du canal Seine-Nord Europe¹

Évelyne GILLET

Avec la collaboration de R. FOUBERT & P. LEFÈVRE (étude du cercle de l'âge du Bronze), J. LAMANT (étude des incinérations), N. DESCHEYER (étude céramologique), N. BUCHEZ (étude céramologique), C. DURIN (étude anthropologique), S. DUBOIS (étude céramologique), A. MOREL (étude du petit mobilier), F. BROES (étude pédologique)

Coordination scientifique Canal Seine-Nord Europe : Gilles Prilaux (AST) et Marc Talon (Directeur)

Dans le cadre des travaux envisagés pour la réalisation du canal Seine-Nord Europe, l'installation d'un bassin réservoir de 74,4 hectares, jouxtant le tracé, est prévu sur les communes d'Allaines et Bouchavesne-Bergen au nord de Péronne (département de la Somme, France).

En 2009, un diagnostic archéologique réalisé sur l'ensemble de la zone par Véronique Harnay (Inrap) révéla au sud-est de l'emprise deux occupations privilégiées. L'une était principalement représentée par un cercle de l'âge du Bronze, tandis que l'autre livra les vestiges d'un habitat rural gallo-romain. Suite à ces résultats concluants, le Service régional de l'Archéologie de Picardie décida de prescrire ces deux ensembles sur une surface totale de 4 hectares.

Le secteur gallo-romain fouillé en 2 tranches durant 2011 et 2012, présente les traces d'un établissement rural homogène évoluant en différentes phases.

Avant l'occupation romaine, plusieurs vestiges en creux illustrent la période du Hallstatt ancien-moyen (Ha C2-D1). Il s'agit principalement de fosses et de quelques ensembles de poteaux mal conservés dont certains illustrent des petites unités de stockage (grenier à six poteaux). Un réseau fossoyé au nord-ouest de la parcelle se rattache à la période La Tène ancienne A-B1. Enfin, deux petits ensembles funéraires illustrent la période La Tène D1.

Après un hiatus de près d'un siècle, quelques vestiges épars apparaissent durant la première moitié du Ier s. Toutefois, dès la seconde moitié du Ier s., un établissement structuré s'organise autour d'une vaste cour quadrangulaire enserrée par un enclos de 131 m x 85 m.

À la périphérie nord-ouest de l'enclos, les vestiges d'un bâtiment principal (A), probablement constitué de poteaux porteurs en bois fichés directement dans le sol ou implantés sur sablière basse, ont complètement disparu suite à la reconstruction de l'édifice en pierre (phase II). Différentes structures relatives à la phase initiale du corps de logis ont, malgré cela, pu être identifiées, notamment deux celliers, un silo, deux foyers ouverts quadrangulaires ainsi qu'une cuvette semi-excavée reliée à un fossé d'évacuation.

À l'intérieur de l'enclos quadrangulaire, d'autres constructions apparaissent. Un grand bâtiment (± 19 m x 8 m) sur poteaux de bois (bâtiment B), à double nef, épouse le côté sud-ouest de l'enclos. Comme pour le corps de logis, il présente un aménagement intérieur composé de plusieurs foyers quadrangulaires ainsi qu'un cellier. À proximité, une petite cave (6 x 5 m) en moellons de calcaire est construite. Situé en vis-à-vis du bâtiment B, un grand fossé en forme de U installé sur le côté nord-est de l'enclos pourrait également encercler un édifice sur poteaux ou sablière basse. Seuls trois poteaux longeant le côté ouvert ainsi qu'un foyer rectangulaire peuvent se rattacher à cet ensemble. Au sein de la cour, une zone domestique avec plusieurs foyers quadrangulaires est installée dans une cuvette. Dès cette première phase, le domaine ne se limite pas à la cour principale, un second enclos quadrangulaire de 92 m de côté est implanté à l'arrière de la résidence, portant la surface totale exploitable à $\pm 1,6$ hectares. En bordure de celui-ci, deux incinérations très arasées ont pu être prélevées.

Durant une période mal définie, entre la seconde moitié du IIe s. et la première moitié du IIIe s., le bâtiment principal est entièrement reconstruit en moellons de pierre calcaire. Il présente toutefois un plan très similaire à la première phase car la

¹ Cette notice correspond au bilan préliminaire de l'étude en cours.

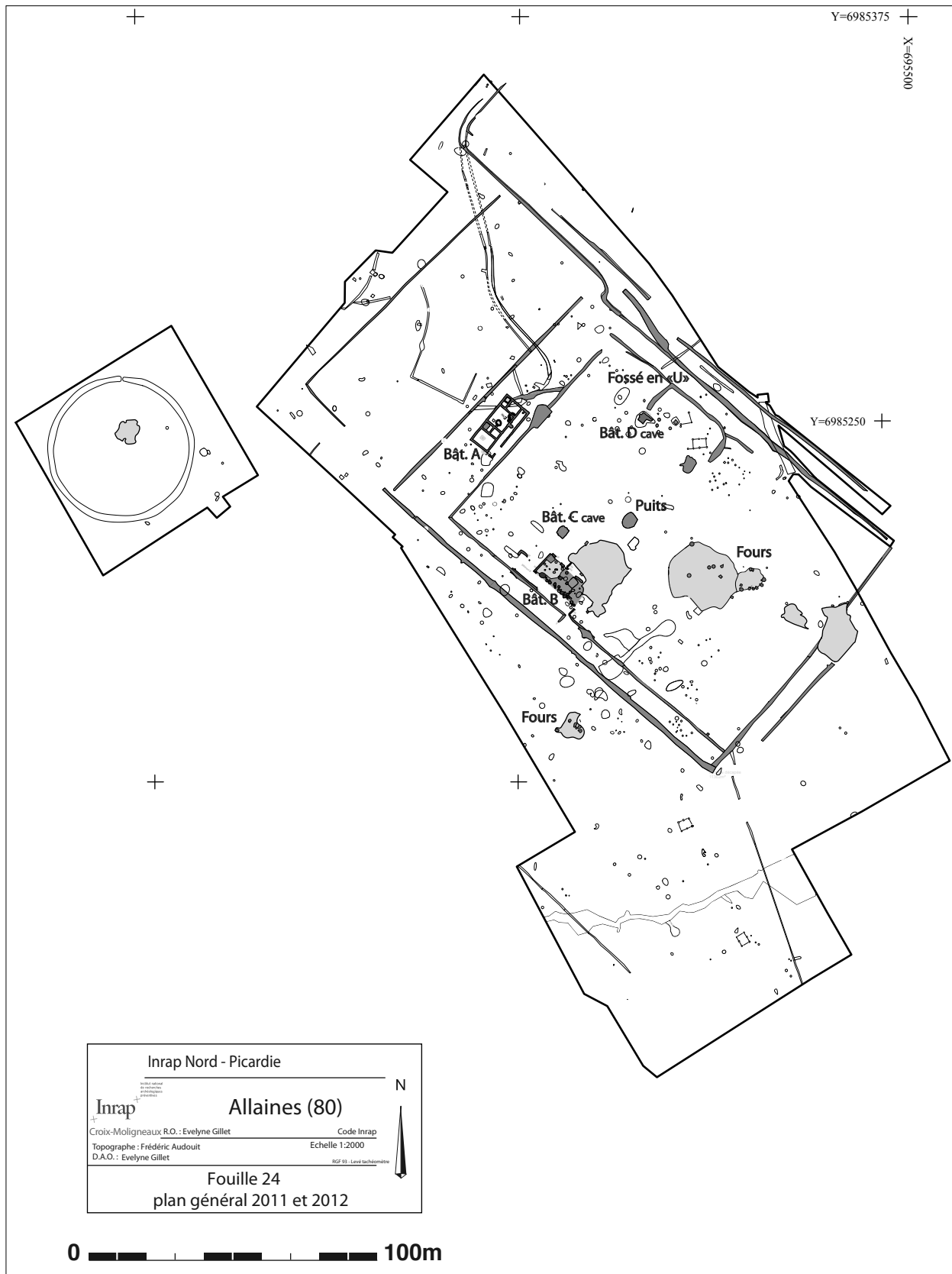

Fig. 1. Plan d'ensemble du cercle de l'âge du Bronze et de l'établissement rural gallo-romain d'Allaines.

Fig. 2. Vue d'ensemble du corps de logis de la villa d'Allaines. (Photo. Balloide, Inrap).

répartition des murs intérieurs épouse en partie les limites de certaines structures plus anciennes (cellier, cuvette). Une nouvelle cave (bâtiment D) construite en matériaux de récupération est installée à proximité du fossé en U. Un puits ainsi qu'un nouvel ensemble de fours circulaires sont également aménagés au centre de la cour.

Durant le Bas-Empire, le bâtiment B sur poteaux est entièrement réaménagé en moellons de pierre sur semelle de craie. Un sol de craie damée et un nouveau cellier sont installés à l'intérieur. L'érosion importante du site ne permet malheureusement pas d'en restituer le plan d'ensemble. Un nouvel enclos quadrangulaire plus large, englobant la totalité du domaine (*pars urbana* et *pars rustica*) est alors implanté. De nouveaux aménagements voient le jour dont principalement des ensembles de fours ainsi que deux grandes dépressions dont l'une pourrait avoir servi de fosse à lisier (étude en cours). L'occupation semble se maintenir jusqu'au début du Ve s.

Bien que de taille moyenne, l'établissement rural d'Allaines s'intègre aux modèles de villa rencontrés sur le territoire picard comme celle de Roye dans la Somme (COLLART 1996). On retiendra pour l'essentiel un plan axial dispersé avec des édifices répartis autour d'une cour. L'ensemble converge vers l'habitat principal pourvu d'une galerie de façade, placé sur un petit côté de l'enclos.

Bibliographie

COLLART J.-L., 1996. La naissance de la villa en Picardie : la ferme gallo-romaine précoce. In : BAYARD D., COLLART J.-L., (éd.), *De la ferme indigène à la villa romaine, la romanisation des campagnes de la Gaule*, Actes du deuxième colloque de l'association AGER, Amiens (Somme), 23 au 25 septembre 1993, Amiens (Revue archéologique de Picardie, n° spécial 11), p. 121-156.

Découverte d'une vaste occupation gallo-romaine à Wanze

Claire GOFFIOUL, Sophie DE BERNARDY DE SIGOYER, Frédéric HANUT, Denis HENRARD, Jean-Marc LÉOTARD, Jean-Philippe MARCHAL & Catherine PETERS

Depuis septembre 2012, une opération archéologique de grande envergure est en cours dans la commune de Wanze, menée par le Service de l'Archéologie (SPW.DGO4.DLg1). L'intervention s'inscrit dans le cadre de la mise en œuvre d'un permis pour la création d'un golf, implanté de part et d'autre de la rue Naxhelet. L'emprise concernée par les travaux occupe, sur une superficie de 120 hectares, une partie du plateau dominant la confluence de la Meuse et de la Meuse (fig. 1). En 2009, l'endroit avait été révélé pour la première fois comme site archéologique potentiel, lors de nos recherches en prospection aérienne¹. Le plateau qu'occupe la ferme Naxhelet fait face à celui de Wanzoule, surmontant la rive gauche de la Meuse, où pourrait aboutir une voie romaine longeant la rupture de pente du plateau hesbignon sur la rive gauche de la Meuse, et récemment identifiée à hauteur de Villers-le-Bouillet². Cette voie déboucherait sur la vallée de la Meuse en contrebas de Wanzoule, où une nécropole à incinération en usage de la fin de l'époque de La Tène au milieu du IIIe s. a été reconnue, au lieu dit « Bois de Robaumont »³ (fig. 1 : 5).

Sur la base de ces indices et en fonction des impératifs liés à l'exécution rapide du chantier, le site a fait l'objet d'investigations plus ou moins méticuleuses.

Un suivi archéologique des travaux réalisé sur les flancs et à l'arrière du plateau a révélé quelques structures d'époque romaine. En position de rupture de pente vers la Meuse, un mur de soutènement (fig. 1 : 1), très partiellement appréhendé, devait participer au nivellement de la surface d'occupation, tandis que quatre fosses dont deux structures d'ensilage (fig. 1 : 2) ont été repérées sur le pourtour nord-ouest de la ferme Naxhelet.

Les secteurs nord-ouest (fig. 1 : A) et sud-est

(fig. 1 : B) du plateau ont été évalués par sondages systématiques. Une vaste occupation romaine occupe le bord nord-ouest du plateau (fig. 1 : 3), surplombant la vallée de la Meuse. Une tombe, *a priori* isolée au regard de notre évaluation, a été mise au jour dans un sondage à quelques centaines de mètres à l'est (fig. 1 : 4). Entre ces deux occurrences, plusieurs reliquats d'occupations hallstattiennes ont également été identifiés. Citons également la découverte, dans le secteur sud-est (fig. 1 : B), d'imposantes implantations protohistoriques.

L'occupation romaine du secteur nord-est (fig. 1 : 3)

Une première campagne de fouilles a été menée en novembre et décembre 2012 dans la zone riche en vestiges romains. Le décapage extensif dévoila des bâtiments alignés et un fossé, l'ensemble étant régi par un schéma d'implantation homogène (fig. 2). Deux fours de type culinaire et des empreintes de poteaux épars complètent l'image archéologique de l'occupation. Ces aménagements pourraient appartenir à une des deux ailes de la cour agricole d'une villa.

Les bâtiments

Au moins trois constructions sur poteaux sont alignées sur une distance de 147 m et selon un axe nord-est/sud-ouest. Les bâtiments A et B sont distants d'une dizaine de mètres. Un fossé parallèle à l'axe d'implantation des bâtiments a été repéré quelques treize mètres au sud de ces deux édifices : il est conservé sur une longueur de 55 m avant de disparaître sous l'effet de l'érosion. Un troisième bâtiment (C) est distant de 70 m par rapport à ce premier ensemble. L'espace compris entre les bâtiments B et C pourrait correspondre à l'emplacement d'au moins un autre édifice aligné mais fortement arasé, comme le suggèrent les vestiges de quelques poteaux mal conservés.

Le bâtiment A met en œuvre une technique de construction à supports inclinés (fig. 3 et tableau), de manière similaire aux édifices sur fondation-

1 GOFFIOUL C., 2011. Recherches en prospection aérienne, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 18, p. 106-107.

2 MARCHAL J.-P. & GUSTIN M., 1999. Voie romaine et occupation riveraine à Villers-le-Bouillet, *Bulletin des « Chercheurs de la Wallonie »* XXXIX, p. 83-103.

3 DESTEXHE G., 1989. Le cimetière gallo-romain de Wanzoul, *Archéologie Hesbignonne* 8.

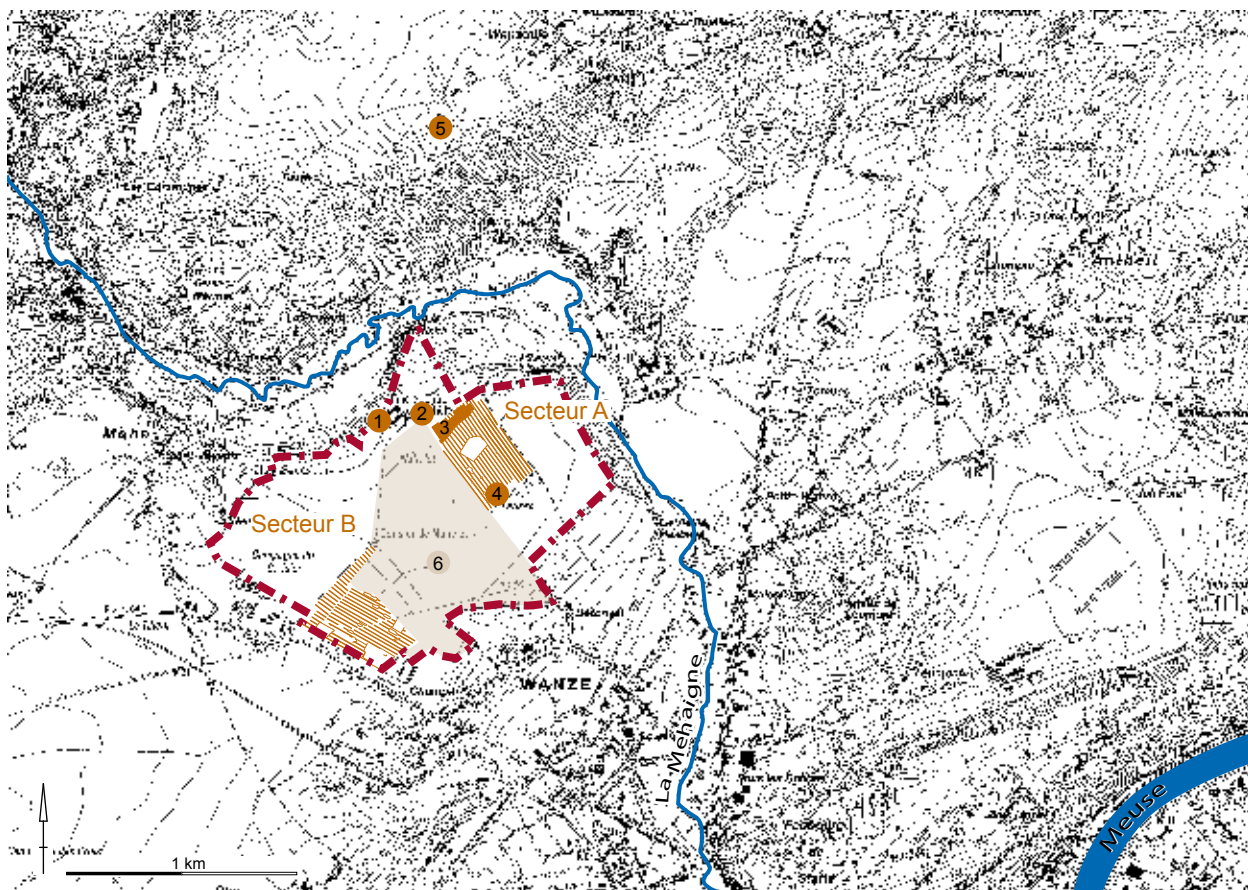

Fig. 1. Wanze, Golf. Localisation générale du site et des vestiges romains. 1. Mur de soutènement ; 2. Quatre fosses dont deux structures d'ensilage ; 3. Cour agricole ; 4. Tombe ; 5. Nécropole à incinération de Wanzoul ; 6. Zone restant à explorer. (Infographie : F. Giraldo Martin).

châssis présentés lors de la table ronde de Metz en 2005⁴. Pour le nord-est de la France, cette technique de construction semble généralement caractéristique de la fin de l'époque de La Tène ou de l'époque augustéenne. Quatre gros poteaux corniers (68, 77, 79, 114), installés dans des fosses de creusement aux dimensions importantes, forment une structure rectangulaire de 12,50 m sur 8,50 m. Ces poteaux accusent des pendages de 18 à 25 degrés vers l'intérieur du bâtiment. Leurs fosses de creusement étaient difficilement lisibles, de forme ovale ou subcirculaire, et présentaient un diamètre maximal d'environ 1 m. Les négatifs de poteaux indiquent un diamètre du support compris entre 0,35 et 0,45 m, pour une profondeur conservée qui varie de 0,85 à 1,05 m. D'importants phénomènes de pressions verticales et latérales ont été observés. Ils traduisent, semble-t-il, la charge importante

supportée par ce système de fondation-châssis. À ce dispositif de poteaux corniers semblent avoir été adjoints au moins deux poteaux intérieurs de renforts (78, 112), profondément ancrés verticalement dans de larges fosses et légèrement décalés par rapport à l'axe central. Un troisième poteau (81) occupe précisément le centre de l'espace intérieur. De par sa position particulière, il pourrait participer au support d'une charpente indépendante. En effet, ce poteau central forme un alignement parfait avec deux poteaux extérieurs (76, 126) à la fondation-châssis et situés de part et d'autre de ses pignons. Ces trois supports verticaux, équidistants, à la fonction porteuse et eux aussi profondément fichés dans de grandes fosses, forment un axe central idéal pour supporter une couverture à deux pans. Dans cette hypothèse, les débordements de toiture créeraient des espaces au niveau du sol à l'abri des intempéries et des vents dominants. L'ensemble correspondrait à une adaptation de deux principes architecturaux combinant une fondation-châssis pour isoler du sol une large plate-forme centrale, sans doute dévolue au stockage, et celui des poteaux plantés pour couvrir

4 LAURELUT Ch., TEGEL W. & VANMOERKERKE J., 2005. Les bâtiments à supports inclinés dans l'architecture de la fin de l'âge du Fer et du début de l'époque gallo-romaine en Champagne et en Lorraine. Table ronde de Metz, 15 novembre 2005, *Bulletin de la Société Archéologique Champenoise* 2, p. 5-51.

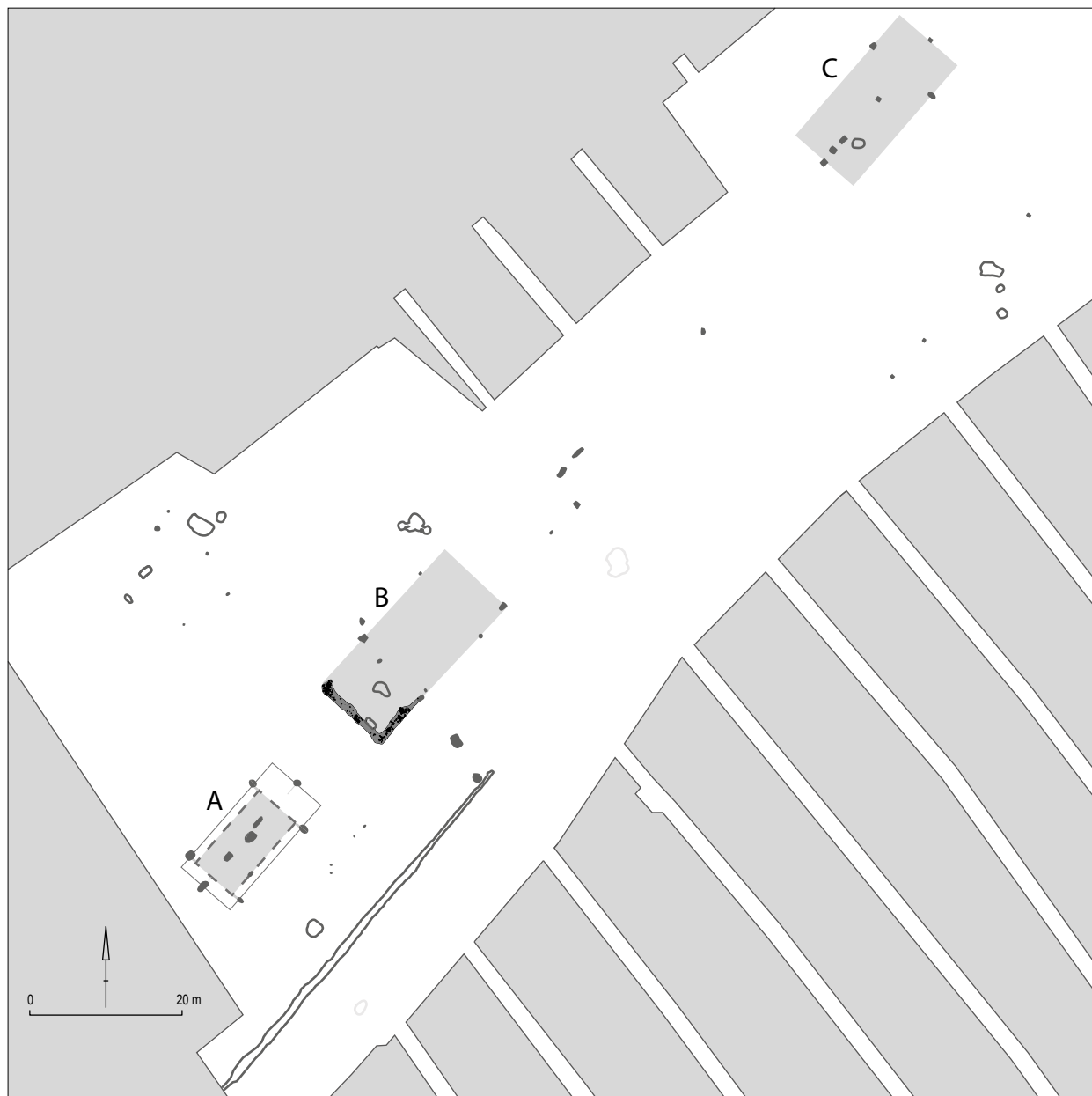

Fig. 2. Wanze, Golf. Plan général du secteur fouillé en 2012. (Dessins : F. Giraldo Martin, C. Régimont & F. Taildeman ; Infographie : F. Giraldo Martin).

Fait	Creusement	L x l / diam.	Profondeur conservée	Ø fantôme	Inclinaison
68	ovalaire	1,40 x 1,20 m	0,85 m	0,45 m	Oblique (18°)
76	ovalaire	1,10 m x 1 m	0,95 m	0,30 m	?
77	ovalaire	1,20 x 0,60 m	0,90 m	0,45 m	Oblique (20°)
78	ovalaire	1,60 x 0,60 m	0,85 m	0,45 m	Vertical
79	ovalaire	1,30 x 1 m	1 m	0,35 m	Oblique (25°)
81	ovalaire	1,80 x 1,20 m	1,10 m	0,40 m	Vertical
82	ovalaire	1 x 0,60 m	0,50 m	0,20 m	Vertical
112	ovalaire	1,40 x 0,80 m	0,90 m	0,20 m	Vertical
114	ovalaire	1 x 0,60 m	1,05 m	0,40 m	Oblique (20°)
126	ovalaire	1,80 x 1 m	0,85 m	0,45 m	?

Tableau récapitulatif des Faits archéologiques situés dans l'emprise du bâtiment A.

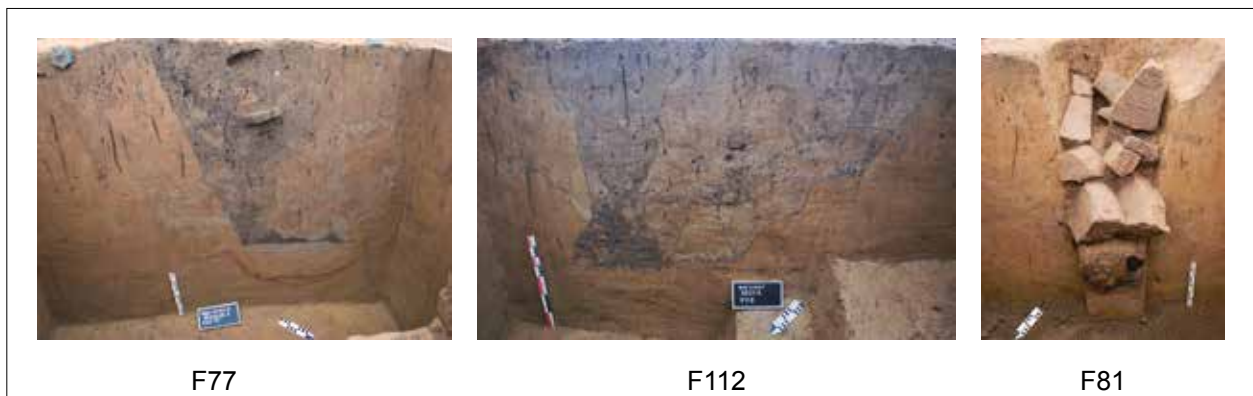
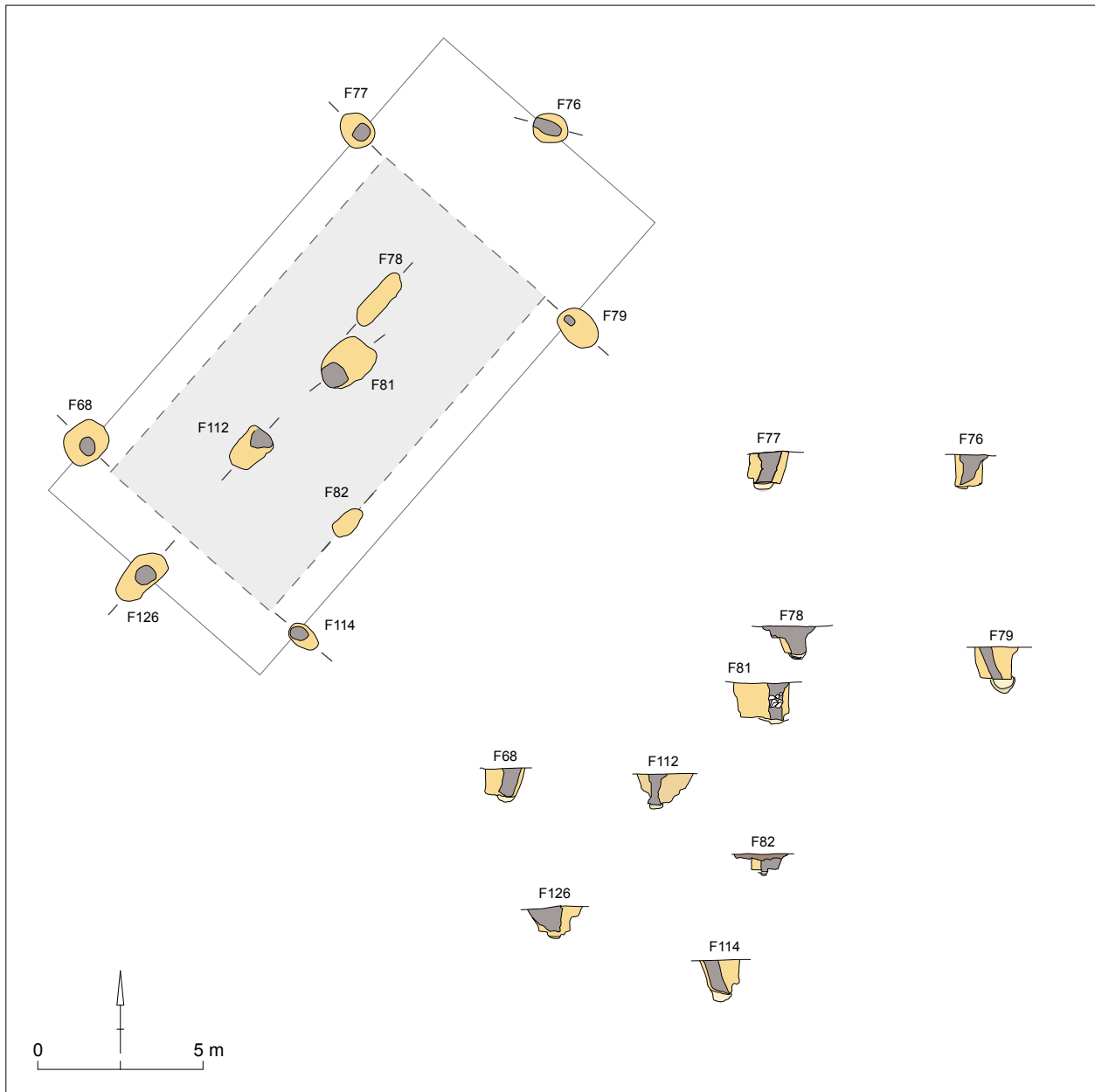

Fig. 3. Wanze, Golf. Bâtiment A. (Dessins : F. Giraldo Martin, C. Régimont & F. Taideman. Infographie : F. Giraldo Martin).

un bâtiment de 20 m sur 10 m, soit un rapport global de $\frac{1}{2}$ et une superficie interne de 200 m². Signalons enfin que le trou de poteau 82, moins profondément fiché et dont le négatif a été comblé plus tardivement, n'appartient probablement pas à la phase d'aménagement originelle du bâtiment A. L'ensemble des négatifs de poteaux, excepté 82, comportait un rejet détritique homogène dont le mobilier céramique situe l'abandon du bâtiment avant le milieu du IIe s. apr. J.-C. Le poteau central (81) contenait de nombreux fragments d'une même meule. Ces vestiges ainsi que la fondation-châssis suggèrent une utilisation du bâtiment A liée au traitement du grain.

Le bâtiment B présente un plan rectangulaire de 25 m de long sur 11 m de large, soit une surface de 275 m². Sa paroi occidentale a été érodée par le passage répété de charrois, probablement à l'époque moderne. La mixité des techniques de construction employées pour sa fondation le caractérise. Le chevet sud-ouest est matérialisé par une fondation comportant les lambeaux d'un hérisson de pierres calcaires, conservés sur 0,65 à 0,70 m de largeur et 0,05 à 0,15 m de profondeur. La tranchée de fondation se déploie sur la travée méridionale du bâtiment dont l'espace est scindé en trois travées inégales par deux couples de négatifs de poteaux disposés en vis-à-vis sur les longs côtés. Aux extrémités du hérisson de pierres, les trous de poteaux ne semblent pas assumer de fonction porteuse, contrairement à ceux situés plus au nord-est, entre la deuxième et la troisième travée, ainsi que l'unique empreinte de poteau conservée du pignon nord-est. À hauteur du chevet sud-ouest, une large fosse occupe l'espace interne du bâtiment ; rien n'indique qu'elle appartienne à l'infrastructure du bâtiment. Le mobilier associé à une petite fosse détritique recoupant la fondation du bâtiment B situe l'abandon de l'édifice avant le milieu du IIIe s. apr. J.-C. Cette fosse livre l'assortiment céramique le plus tardif (220/230-280 apr. J.-C.) de la fouille, associant plusieurs tessons de gobelets lisses ou à dépressions en céramique métallescente d'Argonne, de Trèves et de fabrication régionale.

Le bâtiment C présente un plan rectangulaire à deux nefs et trois travées. L'édifice mesure 22 m de long sur 11 m de large, soit un rapport de $\frac{1}{2}$ et une superficie interne estimée à 242 m². Sept trous de poteaux sont conservés sur une profondeur de 0,10 à 0,55 m. Le négatif de poteau le moins arasé présente une section de 0,30 m et une forme biseautée à la base ; il est fiché dans une fosse rectangulaire de 1,10 m de long sur

Fig. 4. Wanze, Golf. Vue en coupe du trou de poteau réparé dans le bâtiment C. (©SPW, DGO4, DLg1, Service de l'Archéologie).

0,65 m de large. Cinq empreintes de poteaux s'alignent sur l'axe longitudinal central, dont trois se trouvent proches du côté du pignon méridional. L'ossature de cette construction est complétée par deux supports latéraux en vis-à-vis disposés sur les longs côtés. Ce module architectural, libérant partiellement l'espace intérieur, est connu et est notamment illustré dans la cour de la villa de Champion⁵. Le bâtiment C existait déjà dans la seconde moitié du Ier s. apr. J.-C., époque durant laquelle il a subi une réparation importante suite vraisemblablement à un incendie. En effet, la partie inférieure d'un *dolium*, caractéristique des productions du Ier s., a servi de base et de calage au remplacement d'un des poteaux centraux (fig. 4). Ce dispositif a, en outre, scellé les restes du poteau originel en place, brûlé⁶. Le mobilier céramique présent dans les négatifs des autres poteaux datent l'abandon de l'édifice vers la fin du Ier s. ou le début du IIe s., certainement avant le milieu du IIe s. apr. J.-C. Les trois bâtiments reconnus sur le site correspondent donc à des types architecturaux très variés, fondés sur l'existence ou non d'une paroi porteuse, d'une plate-forme sur fondation-châssis, ou encore d'une fondation en pierre. Ces différents choix techniques pourraient revêtir une connotation fonctionnelle. L'analyse des prélèvements opérés systématiquement dans les traces des poteaux et leurs pré-trous pourra peut-être nous éclairer à ce sujet.

⁵ VAN OSSEL P. et DEFGNÉE A., 2001. Champion, Hamois. Une villa romaine chez les Condruzes, Namur (*Études et Documents. Archéologie* 7), p. 110.

⁶ Une datation dendrochronologique est actuellement en cours à l'IRPA.

Le fossé

Le fossé longeant les bâtiments n'est conservé que sur 0,35 m de profondeur au maximum. Vers le nord, son tracé s'estompe sous l'effet de l'érosion à hauteur du bâtiment B. Le fossé accuse un profil en cuvette. Son comblement comporte quelques fins dépôts d'averses témoignant de sa fonction drainante. Le matériel céramique récolté date son abandon au IIe s. apr. J.-C. Vers le sud, hors de l'emprise du décapage extensif, le prolongement de ce fossé a été repéré sur au moins 70 m.

Les fours à pain (fig. 5)

Deux structures de combustion partageant la même fosse de travail ont été mises au jour à hauteur de l'angle nord du bâtiment B. Aménagées dans la pente naturelle du terrain, elles sont creusées en sape dans le limon. Ces fours hémisphériques possèdent une sole circulaire d'un diamètre de 1 m. Ils devaient, à l'origine, être couverts d'une voûte construite en argile. Les parois creusées sont conservées sur 0,10 m de hauteur. Ces structures s'apparentent à des fours domestiques, vraisemblablement utilisés pour la cuisson de pains ou galettes. Ces fours sont surtout connus dans les sites ruraux de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen-Âge⁷. Rares sont les publications qui évoquent l'existence de petits fours à pain dans les établissements agricoles du Haut-Empire. En Suisse, dix-neuf fours à pain sont attestés pour l'époque romaine. Ils se rencontrent aussi bien dans les villas que dans les installations militaires ; ils apparaissent, par contre, plus rares dans les agglomérations secondaires⁸. Dans le cas des villas, il est possible que les fours à pain aient fonctionné durant la période des moissons ; ils auraient servi à alimenter les nombreux saisonniers venus travailler dans les domaines à cette période de l'année. Les fours de Wanze ont été construits durant la seconde moitié du Ier s. ; ils sont contemporains des deux bâtiments sur poteaux A et C. Les poteries issues du remplissage datent leur abandon entre les années 80/90 et 120/130 apr. J.-C. Nous y reconnaissons

Fig. 5. Wanze, Golf. Vue générale des fours à pains. (©SPW, DGO4, DLg1, Service de l'Archéologie).

des fragments de pots biconiques P 54 en *terra nigra*⁹, de la céramique dorée du nord-ouest de la France ainsi qu'un mortier estampillé de la région de Bavay portant la marque incomplète [...]ATVS.

Les fosses

Quelques rares fosses ont été mises au jour sans que nous puissions établir un lien direct avec les bâtiments. Une fosse d'extraction a été fouillée entre le bâtiment A et le fossé. Son comblement rapide contenait de la céramique du IIe s. apr. J.-C., date de l'époque du démontage des poteaux de l'édifice A, ce qui discrédite l'hypothèse d'une complémentarité fonctionnelle entre les deux structures. L'extraction de limon à cet endroit doit plutôt être mise en relation avec un alignement de petits poteaux, situé à proximité, comblés au IIIe s. apr. J.-C., et comportant de nombreux fragments de tuiles. Signalons aussi, à l'ouest du bâtiment B, une fosse de curage de structure de combustion, datée du milieu du IIe s. apr. J.-C., époque où les fours à pain ne sont plus en activité.

Aperçu général du mobilier céramique

Le mobilier céramique découvert lors de ces premiers mois de fouille est assez pauvre, environ 360 tessons au total. Néanmoins, il témoigne d'une occupation des lieux entre la seconde moitié du Ier s. et le milieu ou le troisième quart du IIIe s. apr. J.-C. Aucun élément ne signale la présence d'un habitat antérieur

7 BRULEY-CHABOT G., 2007. L'évolution des fours à pain entre le IVe et le XIe siècle. In : VERSLYPE L. (dir.), *Villes et campagnes en Neustrie. Société-Economies-Territoires-Christianisation, Actes des XXVe journées internationales d'Archéologie Mérovingienne de l'AFAM*, Montagnac (Europe Médiévale, 8), p. 157-166.

8 AMREIN H., CARLEVARO E., DESCHLER-ERB E., DESCHLER-ERB S., DUVAUCHELLE A. & PERNET L., 2012. *L'artisanat en Suisse à l'époque romaine. Recensement et premières synthèses*, Montagnac (Monographies instrumentum, 40), p. 142.

9 DERU X., 1996. *La céramique belge dans le nord de la Gaule. Caractérisation, Chronologie, Phénomènes Culturels et Économiques*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain, 89).

au milieu du Ier s. et les éventuels signes d'une fréquentation durant l'Antiquité tardive n'ont pas encore été révélés.

La tombe romaine (fig. 6)

Découverte et fouillée lors de l'évaluation du secteur nord-est, cette tombe se situe dans une zone qui, au demeurant, reste à explorer de manière extensive. La tombe est éloignée d'environ 350 m des bâtiments édifiés au nord-ouest du plateau et apparaît à un des emplacements les plus élevés du plateau, offrant une vue panoramique sur les points culminants des vallées de la Meuse et de la Mehaigne. Il s'agit d'une fosse rectangulaire de 1,70 m de long sur 1,40 m de large, conservée sur 0,20 m de profondeur, aux parois verticales et à fond plat. La présence de clous aux quatre coins de la fosse indiquerait l'existence d'un caisson en bois. Ce type d'aménagement rappelle la chambre en bois sans plancher placée dans la fosse sépulcrale (ou caveau) des tumulus de Hesbaye¹⁰. Parmi les offrandes, nous trouvons huit poteries dont deux coupes et une assiette en terre sigillée de La Graufesenque, deux pots biconiques P 54 en *terra nigra*, un pot à cuire en céramique commune sombre d'origine nervienne et deux cruches à une anse dont le goulot a été emporté par le charriage. Hormis quelques esquilles brûlées éparses et non identifiables, on n'a retrouvé aucun amas d'ossements en terre libre : on peut dès lors penser qu'un des pots en dépôt secondaire a été utilisé comme vase ossuaire ; la fouille des vases en laboratoire pourra le confirmer. Nous datons la composition de ce dépôt dans la seconde moitié du Ier s., c'est-à-dire dans la première phase d'occupation des bâtiments mis au jour à l'extrémité nord-est du plateau. Le nettoyage et la restauration du mobilier funéraire nous permettront de préciser cette chronologie. Cette sépulture et l'exploitation agricole toute proche sont sans doute liées.

Conclusion

Cette première campagne de fouilles dévoile une occupation romaine importante à la confluence de la Mehaigne et de la Meuse, initiée à partir du Ier s. apr. J.-C. Le bâtiment A sur supports inclinés témoigne d'une technique de construction ancienne,

Fig. 6. Wanze, Golf. Vue générale de la tombe. (©SPW, DGO4, DLg1, Service de l'Archéologie).

apparemment typique du début de ce siècle. Les deux autres bâtiments reconnus sont construits selon des schémas très différents. L'association de constructions en bois et d'une fondation de pierres en hérisson pour le bâtiment B, plus vaste, pourrait être considérée comme symptomatique d'une phase plus tardive. La réparation subie par le dernier édifice C permet de maintenir opérationnelle une structure à deux nefs et trois travées. Ces différenciations architecturales revêtent peut-être une connotation fonctionnelle, liée au traitement du grain pour le bâtiment A mais dont le sens nous échappe encore pour les deux autres constructions. Ces édifices, alignés et parallèles à un fossé, suivent un schéma directeur cohérent qui pourrait s'assimiler à la cour d'exploitation d'une villa dont le plan d'ensemble reste à découvrir.

Certaines fenêtres ouvertes sur l'environnement de l'occupation romaine sont, à ce titre, autant d'indices précieux pour la compréhension globale du site. Il en va ainsi pour la tombe romaine, traditionnellement éloignée de l'habitat de quelques centaines de mètres et souvent située à proximité d'une voie d'accès, de même que pour le mur de soutènement permettant le nivellement d'une terrasse, ou encore pour la zone d'ensilage assez proche des bâtiments fouillés et donc de la cour d'exploitation supposée.

L'ensemble suggère, pour l'époque romaine, une vaste occupation du plateau dont l'exploration du centre devrait se poursuivre dans les prochaines années (fig. 1 : 6), au fur et à mesure de l'extension du golf... une aubaine pour l'archéologie en quelque sorte !

¹⁰ MASSART C., 1997. Les tumulus gallo-romains de Hesbaye. In : CORBIAU M.-H. (COORD.), *Le patrimoine archéologique de Wallonie*, Namur, p. 377-381.

Remerciements

Notre plus profonde gratitude va à Monsieur et Madame Joly, propriétaires du site, qui ont fait le pari de jongler entre le développement rapide de leur projet et le respect des valeurs patrimoniales. Merci à Monsieur Van de Weyer, qui tel un chef d'orchestre, s'assure que tous les intervenants s'accordent. Nous sommes également reconnaissants envers le Bureau

d'études JNC International, concepteur du golf, qui parvient à intégrer nos interventions en parfaite coordination avec les travaux en cours. Merci aussi aux entreprises du chantier, Solgolf, Duchêne, mntt et de Kock pour leur aide ponctuelle. Notre reconnaissance va aussi aux techniciens et opérateurs de fouilles qui ont travaillé dans des conditions hivernales souvent difficiles et qui ont permis de mener à bien cette première campagne de fouilles.

Tongres, le programme ornemental d'une riche *domus*. Étude des peintures murales romaines issues des fouilles de la basilique Notre-Dame

Sabine GROETEMBRIL, Clotilde ALLONSIUS & Lucie LEMOIGNE

Menées depuis 1999, les fouilles de la basilique Notre-Dame de Tongres ont mis au jour une quantité importante de peintures murales romaines (env. 900 caisses). L'étude globale de ces enduits a fait l'objet d'un marché public lancé par le Ministère Flamand du Patrimoine Immobilier (Onroerend Erfgoed) et attribué au Centre des Peintures Murales Romaines de Soissons.

L'étude a permis de traiter l'ensemble du matériel réparti en trois catégories : les enduits *in situ* (déposés ou consolidés en place), les enduits fragmentaires effondrés en place et les enduits fragmentaires issus de divers remblais. Elle a été menée progressivement par secteur de fouille, en veillant à distinguer les phases chronologiques et en conservant scrupuleusement les provenances stratigraphiques de chaque fragment. Outre le décor, elle a pris en compte toutes les observations techniques, précisées par des analyses des supports et des pigments.

Sur la totalité des secteurs, 34 ensembles ornementaux ont été définis, complétés par quelques lots résiduels inventoriés en « divers ». Les secteurs 11 et 27 sont remarquables par le fait qu'ils renfermaient une quantité assez spectaculaire d'enduits effondrés en place pour les deux phases chronologiques. Ce sont donc les secteurs où les vestiges sont les mieux conservés et apportent le plus d'informations sur la *domus* ; ils présentent en outre une qualité remarquable au caractère prestigieux.

Les autres secteurs ont livré des enduits essentiellement dans des contextes de remblai. Leur étude vient compléter nos connaissances sur le programme ornemental de la maison et révèle une variété de composition correspondant à une hiérarchie entre les pièces (salles de service, pièces privées, salles de réception).

Les enduits peints proviennent d'une *domus* dont les phases chronologiques sont scellées par des incendies : la phase 1 : entre 70 et 150 apr. J.-C. ; la phase 2 : entre 150 et la fin du IIIe s. Nous présenterons ici les décors les plus représentatifs pour les deux phases.

Phase I : entre 70 et 150 apr. J.-C.

Ensemble 3 (Secteur 11)

L'ensemble 3 correspond à une portion cohérente d'un décor de couloir, conservée grâce à un effondrement en place de la paroi dont une partie n'a pas été bouleversée par les importants aménagements ultérieurs et notamment médiévaux. La composition générale du décor présente une organisation assez habituelle pour la Gaule et la Germanie. Elle est divisée en trois zones : une zone inférieure organisée en compartiments ornés de scènes figurées, une zone médiane composée de panneaux jaunes et d'inter-panneaux noirs agrémentés d'un candélabre élaboré et une zone supérieure à champ blanc orné d'édicules qui abritent des personnages.

Ce décor est remarquable par la richesse de sa composition, les représentations figurées et la présence d'une zone supérieure développée, peu attestée dans les décors provinciaux. Il nous apporte beaucoup de précisions sur le contexte socio-culturel. Ainsi, il montre un décor aux tendances locales et provinciales bien ancrées, mais qui n'omet pas de présenter une connaissance de ce qui se fait à Rome et un certain attachement à la romanité.

Le personnage situé en compartiment de zone inférieure est le mieux conservé (fig. 1). Il est vêtu d'une tunique, pièce essentielle du costume gallo-romain qui affecte un patron en T¹. L'objet qu'il tient par une ficelle peut être identifié à une tablette (*instrumentum scriptorium*) par sa forme rectangulaire et les deux paires de trous latéraux caractéristiques, servant à passer une ficelle/lanière. Les tablettes étaient utilisées pour la prise de notes, la comptabilité ou la correspondance. On les observe sur de nombreux bas-reliefs présentant des scènes de la vie quotidienne, tenues ouvertes comme un livre ou suspendues par un cordon dans des scènes commerciales et des scènes d'école². Elles sont souvent présentes également sur les stèles funéraires représentant des écoliers. Pour l'exemple de Tongres,

1 ROCHE-BERNARD 1993, p. 20-22.

2 SCHINDLER 1980, fig. 335 et 141.

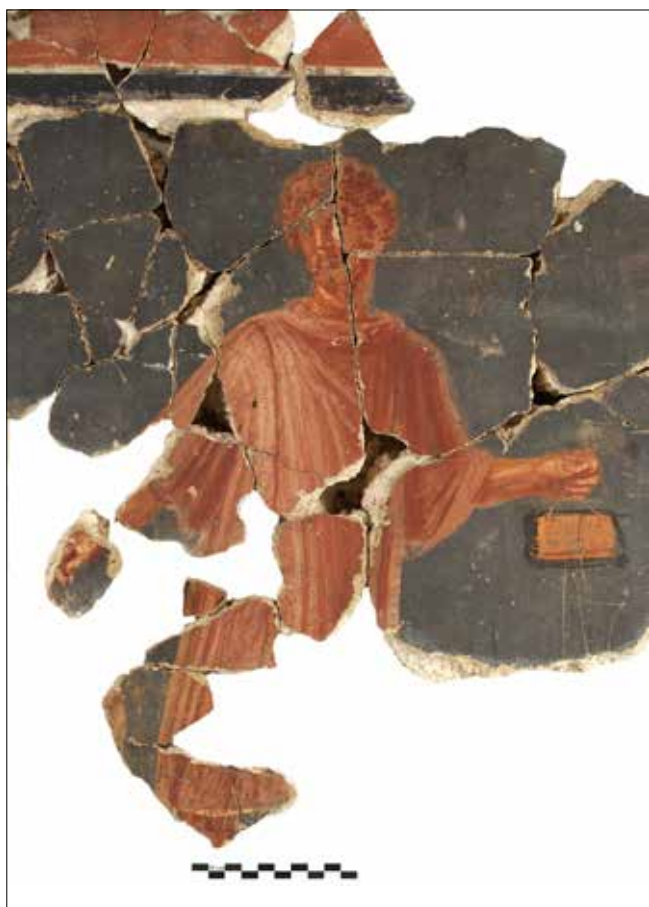

Fig. 1 (en haut). Tongres, ensemble 3, détail du personnage à la tablette (photo CEPMR).

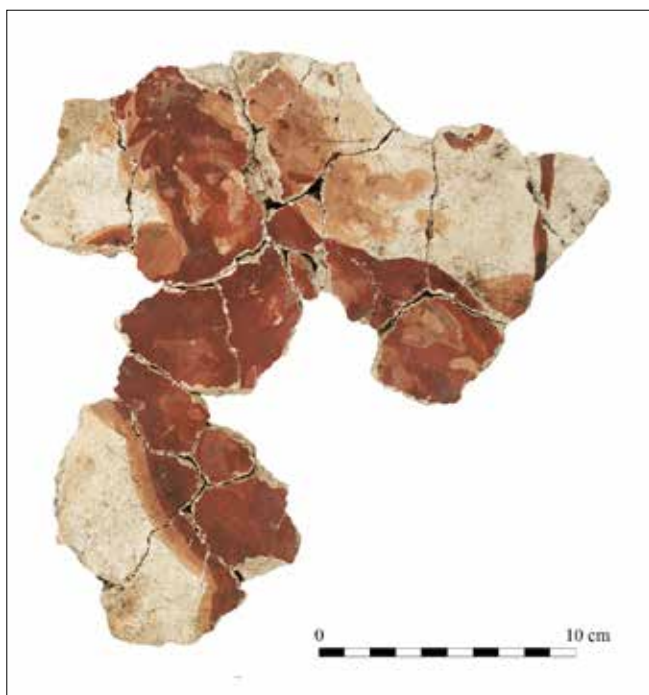

Fig. 2 (en bas). Tongres, ensemble 4, satyre, décor de plafond (photo CEPMR).

la barbe indique un homme d'âge mûr. On serait donc plutôt en présence d'une représentation faisant allusion à une activité économique ou littéraire et par conséquent, à une situation sociale assez élevée. L'absence de la main droite et de l'objet qu'elle tenait ne permet pas une interprétation plus précise. Notons également que la barbe et la coiffure du personnage évoquent une mode attestée à l'époque antonine, tendance lancée par Hadrien.

Ce personnage à l'attitude charismatique est bien entendu le reflet du propriétaire qui appartenait à une élite.

Ensemble 4 (secteur 11)

L'ensemble 4 rassemble un petit nombre de plaques. Leur position en fouille, les revers présentant des traces de latis, ainsi que le décor permettent de supposer que cet ensemble appartenait au plafond de l'espace décoré par l'ensemble 3.

Le nombre trop restreint d'éléments clés du décor n'a pas permis de préciser la composition d'ensemble. Cependant, l'observation attentive de chacun d'eux a permis d'en définir plusieurs séquences, composées de polygones et de cercles délimités par des bandes rouges ou bleues, ornées de bordures ajourées.

Deux éléments figurés sont conservés, un satyre (fig. 2) et une panthère, tous deux faisant partie du thiasse dionysiaque.

Ensemble 12 (secteur 27)

En 2007, les archéologues ont découvert les vestiges d'enduits muraux, écroulés « à plat » sur les tuiles du toit préalablement effondré. La découverte d'un mur effondré *in situ* a toujours un caractère exceptionnel : d'une part elle est peu fréquente, d'autre part elle livre un décor quasiment complet, ce qui permet de restituer de façon très précise la pièce en trois dimensions (décor et architecture). L'état de conservation de l'enduit très altéré par l'incendie, avec un mortier fragilisé, très fragmenté et ayant tendance à se déliter, nécessita un prélèvement par collage.

Le décor correspond à la zone médiane de la paroi. Il est des plus simples : il s'agit d'un champ monochrome blanc, bordé par une bande rouge ocre, doublée sur trois côtés d'un filet d'encadrement intérieur également rouge ocre (fig. 3). Il n'existe aucune division verticale en panneaux et inter-panneaux. La limite entre la zone médiane et la zone inférieure est matérialisée par une simple bande rouge ocre également.

Ce qui donne un caractère exceptionnel à ces enduits, c'est qu'ils conservent des empreintes de poutres. Au

moins quatre traces de ces empreintes sont observées. Leur section a pu être mesurée précisément : 9 par 14,5 cm. Elles sont espacées les unes des autres de 50 cm.

Après le prélèvement des enduits, la suite de la fouille a montré qu'il s'agissait d'un espace extérieur, une petite cour intérieure de la *domus*, équipée d'un caniveau. L'enduit protégeait le mur à l'extérieur. Ce mur aux proportions relativement grandes était aménagé de poutres, placées à environ 3,70 m de haut. La présence de poutres à cet emplacement du mur peut correspondre, soit au débordement de la toiture, soit à l'existence d'un portique le long de ce mur. La position du caniveau permet d'évaluer le débordement de la toiture. L'ensemble de ces observations réunies permet de proposer une restitution architecturale cohérente et assez précise. C'est à notre connaissance le premier enduit d'espace extérieur aussi bien conservé pour la Gaule. Il témoigne de l'intérêt de ces vestiges qui, au-delà des décors attendus, apportent de précieuses indications architecturales.

Ensemble 16 (secteur 16)

Ce décor est caractérisé par une fragmentation importante due à l'utilisation des fragments d'enduit peint en remploi pour asseoir les fondations d'une petite structure maçonnée dont la construction est datée de la deuxième moitié du IIe s. et du IIIe s. de notre ère. Le décor, quant à lui, est probablement antérieur à l'incendie de 150 apr. J.-C.

Seules de petites plaques éparses ont pu être remontées. Elles suffisent à laisser entrevoir la qualité et la richesse de ce décor (fig. 4). Les motifs sont peints avec finesse, rigueur et minutie et révèlent la variété du programme iconographique (panthères, oiseaux, masques, sphinges, personnages, guirlandes...). La composition semble très élaborée, rythmée par des architectures fictives sur plusieurs plans. Des édifices à fond rouge ocre en panneaux, agrémentés d'édifices secondaires, alternent avec des inter-panneaux noirs à édifice en perspective.

Ensemble 24 (secteur 26)

L'organisation du décor correspond à un schéma fréquemment représenté en Gaule. La zone

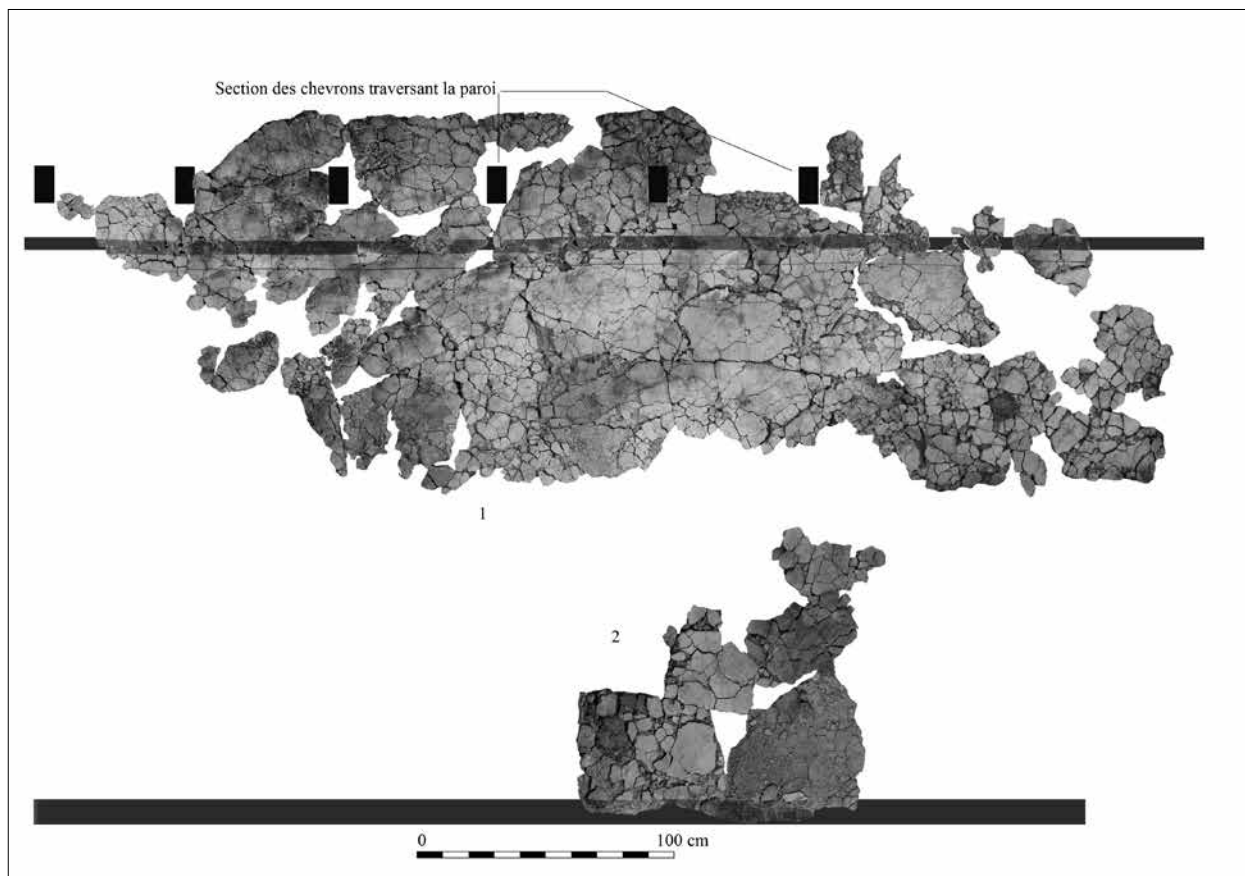

Fig. 3. Tongres, enduit extérieur d'une cour avec empreintes de poutre (doc. CEPMR).

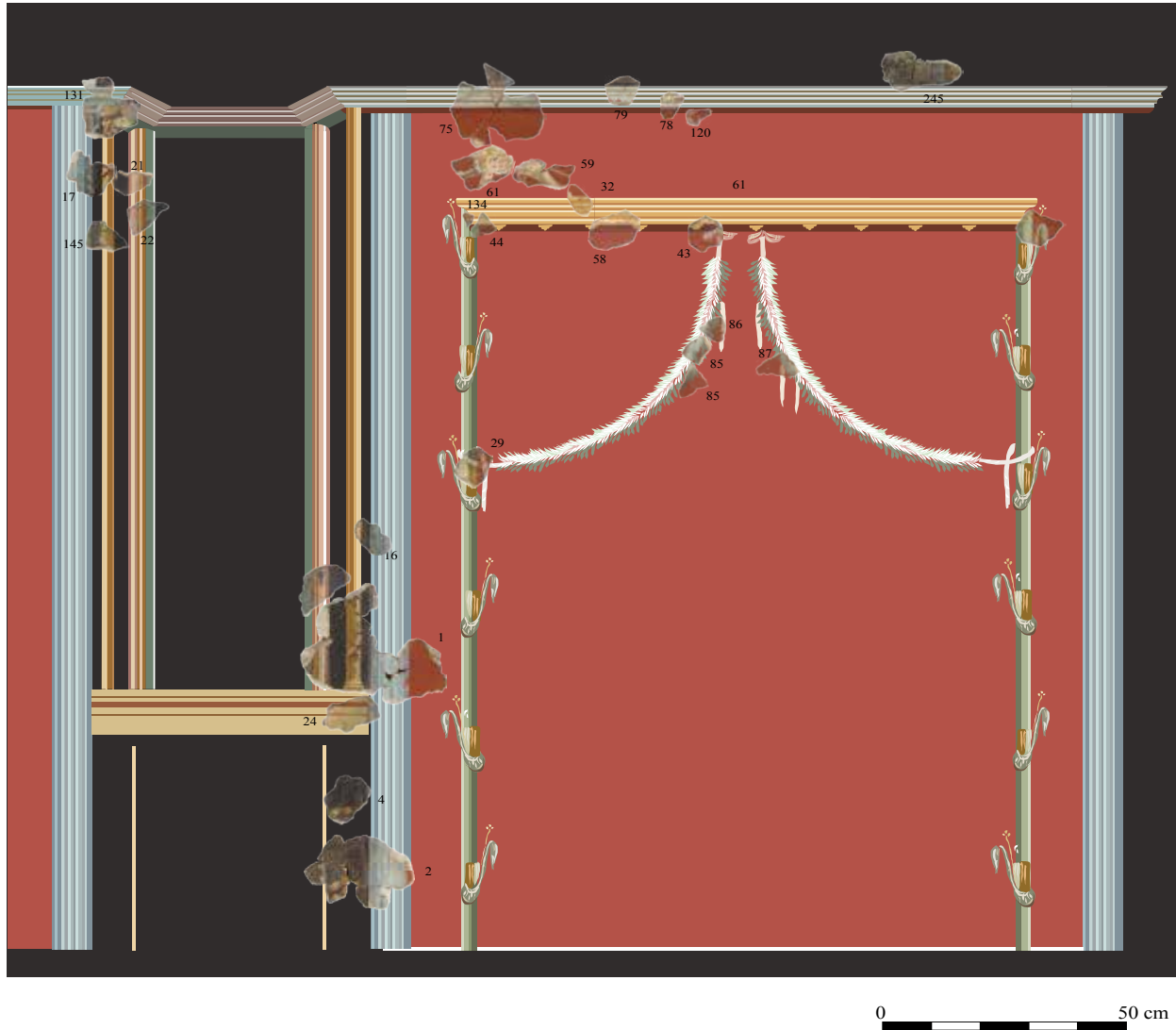

Fig. 4. Tongres, ensemble 16, proposition de restitution du décor (doc. CEPMR).

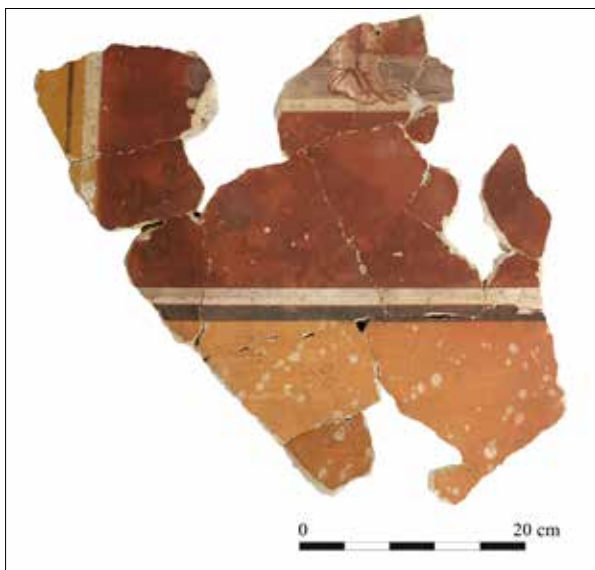

Fig. 5. Tongres, ensemble 24, plaque avec compartiment orné d'un personnage dont seuls les pieds sont conservés.

inférieure est composée d'une plinthe surmontée de compartiments alternativement longs et étroits ; la zone médiane est ornée de panneaux et d'inter-panneaux.

Au moins un de ces compartiments est orné d'une scène figurée posée sur une ligne de sol, concrétisée par une bande blanche. Celle-ci est située à 16 cm au-dessus du double filet qui encadre le compartiment (plaque 2). Le sol vu en perspective est suggéré par de larges coups de pinceau mauves. Le personnage est placé à l'extrémité gauche, seules sont conservées les jambes jusqu'à mi-mollet (fig. 5). Il porte de fines sandales.

La zone médiane est composée de panneaux jaune encadrés d'une fine bande blanche et posés sur un fond rouge bordeaux. Aucun motif d'inter-panneaux, emplacement privilégié où le peintre va développer les thèmes ornementaux, n'est conservé. En revanche, quelques plaques proviennent de la partie supérieure des panneaux, indiquant une organisation en arc

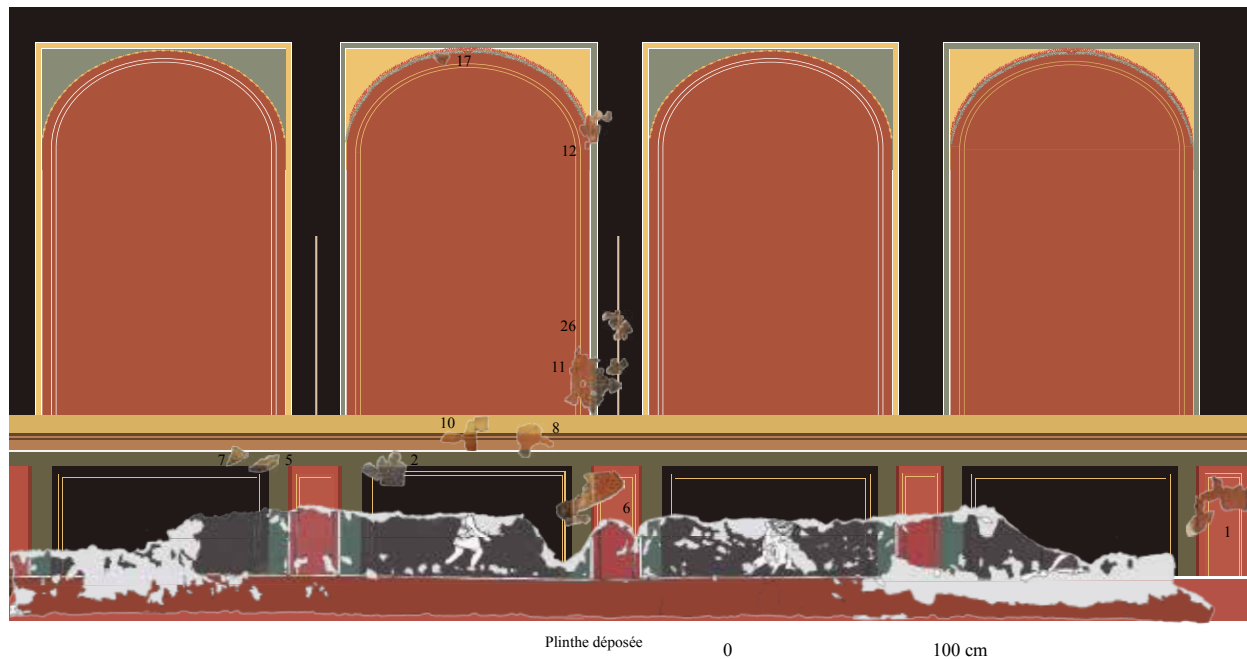

Fig. 6. Tongres, ensemble 11, proposition de restitution du décor (doc. CEPMR).

de cercle formé par une guirlande végétale bicolore (rouge et blanche), qui dégage des écoinçons verts ou bleus. Le couronnement est occupé par des animaux marins aux tons roses dont il ne reste que les queues.

Phase II : postérieure à 150 apr. J.-C.

Ensembles 1 et 2 (secteur 11)

En avril 2005, les peintures d'un mur effondré à plat ont été mises au jour. Il s'agit du mur nord de la pièce dégagée dans le secteur 11 dont l'effondrement a été causé par le violent incendie qui a détruit l'habitation à la fin du IIIe s. apr. J.-C.

Le mur dégagé conservait des enduits peints sur ses deux faces. Nous sommes donc en possession des décors de deux pièces : celui de la pièce qui a été dégagée et celui de la pièce voisine. Le premier présente un ensemble à fond rouge et motif de candélabre (ensemble 1). Le second, plus prestigieux, est composé de grands panneaux en imitations de marbre, avec des demi-colonnes fictives en angle de pièce (ensemble 2).

Ensemble 11 (secteur 27)

La composition générale a pu être appréhendée grâce à l'étude conjuguée des enduits *in situ* et du matériel fragmentaire résiduel (fig. 6). L'enduit *in situ* a livré, bien entendu, une vision très précise du décor de zone inférieure, ainsi que son rythme. Le fragmentaire, bien que peu abondant (par rapport à ce que l'on

aurait pu espérer d'une pièce d'une telle ampleur), a apporté les clés pour comprendre l'organisation générale.

On ignore les dimensions de la pièce d'où proviennent ces peintures, car seul un mur (S 109) a été en partie mis au jour, les autres se trouvant en dehors de l'emprise de la fouille. Cependant, la longueur de ce mur (6,26 m), associé à un vaste sol en béton de tuileau (dégagé sur environ 30 m²), révèle une salle aux dimensions imposantes, arborant un plan en T. La zone inférieure est rythmée par des compartiments, alternativement rouges et noirs, ornés de scènes figurées. Un des personnages, identifié comme un Priape, pourrait en réalité appartenir à une représentation parodique de la divinité. En zone médiane, des panneaux rouges en arcade alternent avec des inter-panneaux ornés de candélabres traités dans des tons roses et composés d'une fine hampe verticale, plutôt sobre, décorée d'objets accrochés et de motifs végétaux.

L'originalité de cet ensemble est liée à la présentation en arcade des panneaux, observée sur plusieurs décors de la basilique, et par la présence de scènes figurées en zone inférieure, peut-être humoristiques.

L'observation attentive et l'étude stylistique des différents décors ont permis de mettre en évidence des tendances régionales, certaines bien localisées en Germanie, d'autres plus étendues dans le nord de la Gaule (Gaule Belgique et Germanie). Notons que l'ensemble des décors qui présentent ces tendances

est caractérisé par un choix iconographique et une qualité technique remarquables.

L'étude des divers ensembles a permis de restituer la hauteur de quelques élévations et de mieux appréhender les volumes.

À travers ces décors dont un grand nombre renferme des scènes figurées, on peut entrevoir le statut des commanditaires qui, sans aucun doute, appartenaient à l'élite de la cité.

Bibliographie

BARBET A., 2008. *La peinture murale en Gaule romaine*, Paris.

DELPLACE Chr., 1991. Les peintures murales romaines de Belgique, *Amphora* 63.

ROCHE-BERNARD G., 1993. *Costumes et textiles en Gaule romaine*, Paris.

THOMAS R., 1993. Römische wandmalerei in Köln, Mayence (*Kölner Forschungen* 6).

SCHINDLER R., 1980. *Führer durch das Landesmuseum Trier*, Trèves.

De vroeg-Romeinse commandopost op het Kops Plateau: 35.000 sporen en 600.000 vondsten

Elly HEIRBAUT & Harry VAN ENCKEVORT

Het oostelijke deel van het Nijmeegse stedelijke landschap is grotendeels gevormd tijdens de voorlaatste ijstijd (Saalien, 240.000-130.000 jaar geleden). Een klein deel daarvan, het Kops Plateau, is goeddeels nog onbebouwd. In 1914 ontdekte Jan Hendrik Holwerda, de latere directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, op de noordelijke helling van het plateau, vroeg-Romeinse scherven. De vondst was voor hem aanleiding voor een archeologisch onderzoek op het plateau. Tussen 1915 en 1921 en in 1937 liet hij door arbeiders een groot aantal sleuven graven. Uit de sporen en vondsten leidde hij af dat hij het door Tacitus vermelde *Oppidum Batavorum* had gevonden, een van de Bataafse vluchtburkten. Ondanks alle kritiek en twijfels nam iedereen tot in de late jaren '70 van de vorige eeuw zijn interpretatie over. Toen werd door opgravingen in het centrum van Nijmegen duidelijk dat daar *Oppidum Batavorum* gezocht moest worden. Nieuwe vondsten van het plateau lieten toen al vermoeden dat daar waarschijnlijk een Romeinse versterking uit de tijd van voor de Bataafse Opstand in 69-70 gezocht mocht worden. Meer duidelijkheid over de Romeinse resten op het plateau kwam toen Willem Willems van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) tussen 1986 en 1995 op het plateau ruim 7 ha vlakdekkend liet opgraven. Daarbij kwamen talrijke overblijfselen van een van de vroegste Romeinse legerplaatsen in Nederland aan het licht.

Na de opgravingen bleven de vondsten en de documentatie jarenlang nagenoeg onaangeroerd in een depot en het archief liggen. Alleen in enkele kleinere publicaties en een catalogus van de munten werd gewag gemaakt van de voorlopige resultaten van het onderzoek. In 2009 maakte een initiatief van de rijksoverheid in het kader van het Odysseeproject het mogelijk de uitwerking van de opgravingen op het Kops Plateau weer ter hand te nemen. Dit lukte dankzij financiële bijdragen van NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek), de gemeente Nijmegen, de Nijmeegse Radboud Universiteit en de Universiteit Leiden. De afgelopen jaren zijn bijna 35.000 sporen geanalyseerd en gevectoriseerd. Daarnaast zijn de

ruim 600.000 gedetermineerde vondsten digitaal aan de sporen gekoppeld waardoor het mogelijk is de gevonden sporen te dateren.

Behalve prehistorische sporen zijn op het plateau de resten van drie opeenvolgende legerplaatsen aangetroffen. De oudste verdedigingswerken van een wal met twee voorliggende grachten omsluiten een terrein van ruim 3,5 ha en mogen omstreeks 10 v. Chr. gedateerd worden. De omtrek was onregelmatig van vorm, zoals bij veel legerplaatsen uit die tijd. Op het binnenterrein zijn talrijke sporen van houten gebouwen aangetroffen. De twee hoofdwegen sneden elkaar in het midden. Het wegdek van grint is slechts op enkele plaatsen bewaard gebleven. Naast enkele manschapsbarakken en tenten zijn er vooral verblijven van officieren, een *horreum* en werkplaatsen van een smid, een bronsgieter en een pottenbakker aangetroffen. Het meest imposante gebouw is de luxueuze commandantswoning (*praetorium*) waarvan parallellen zijn aangetroffen in enkele legioenkampen met een oppervlak van meer dan 20 ha. Dit en architectonische overeenkomsten met luxueuze gebouwen uit dezelfde tijd in Italië doen vermoeden dat dit het huis is geweest van een belangrijke legeraanvoerder. Daarbij mag gedacht worden aan Drusus, maar ook zijn opvolgers Tiberius en Varus kunnen hier tijdelijk hun verblijf hebben gehad. De aanwezigheid van dit luxueuze *praetorium* en het grotendeels ontbreken van soldatenbarakken geeft aan dat de legerplaats in die tijd als een belangrijke commandopost mag worden gezien. Graffiti laten zien dat gedurende de oudste fase de bezetting vooral bestond uit legioensoldaten. Daarnaast blijkt uit verschillende vondsten dat er in de jaren van Germanicus' veldtochten aan de overzijde van de Rijn (14-16 n.Chr.) ook Bataafse, Germaanse, Spaanse en Gallische hulptroepen gelegerd waren.

Rond 40 n.Chr. veranderde de Romeinse politiek ten opzichte van de Germanen. Militaire veldtochten werden vervangen door diplomatieke missies. De Rijn werd langzamerhand definitief de grens van het Romeinse rijk; langs deze rivier verzezen in die tijd verschillende *castella*. Op het plateau werd in die tijd een

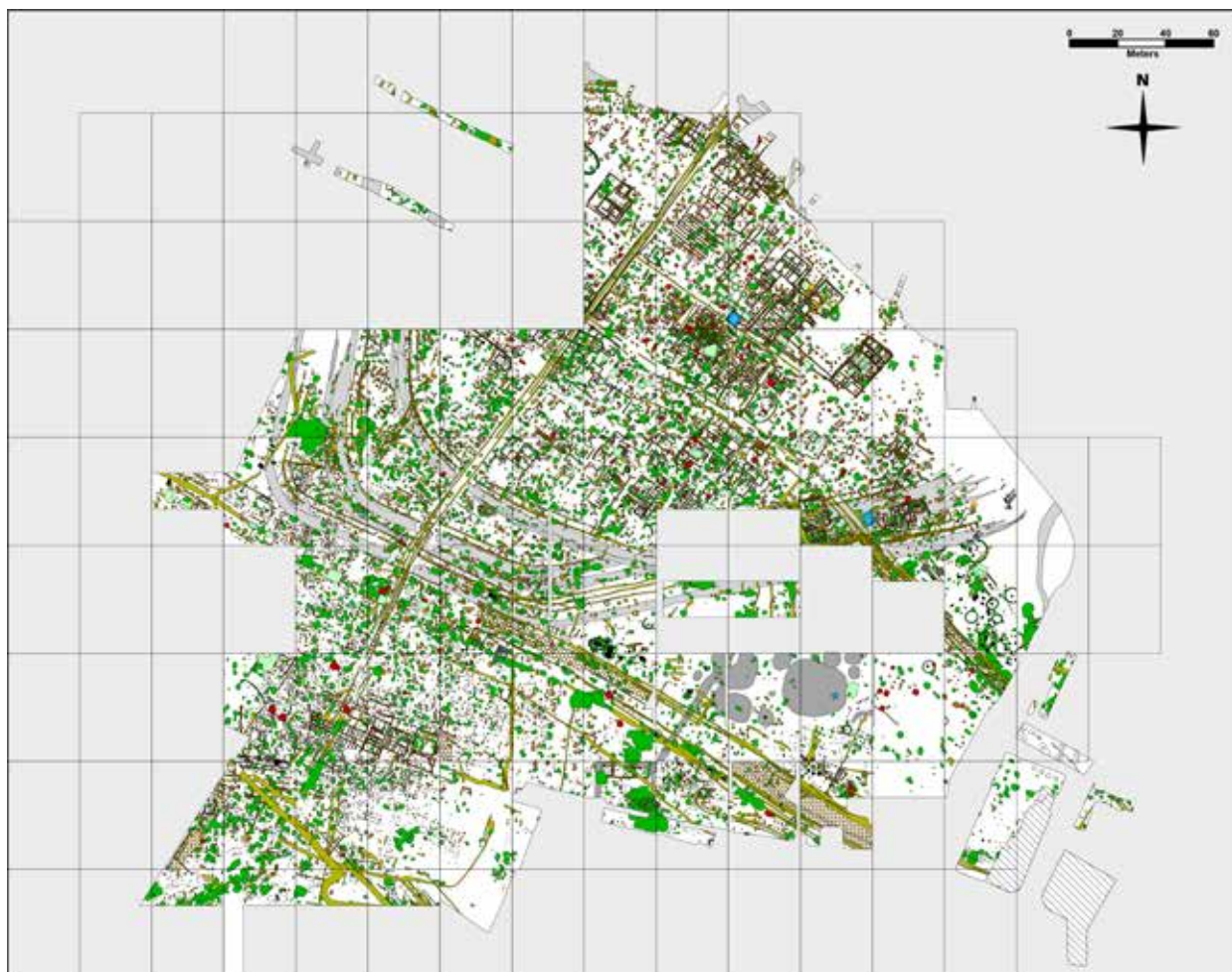

Fig. 1. Overzicht van de sporen op het Kops Plateau (Tim van der Weyden, Bureau Archeologie en Monumenten gemeente Nijmegen).

Fig. 2. De plattegrond van het praetorium (Rob Mols, Bureau Archeologie en Monumenten gemeente Nijmegen).

Fig. 3. Ruitershelm met gemineraliseerde resten van een overtrek van paardenhaar (Museum Het Valkhof, Nijmegen).

Fig. 4. Met zilverblik bedekte bronzen schijf van C. Aquilius Proculus (Ronny Meijers, Museum Het Valkhof).

nieuwe versterking gebouwd die met een oppervlak van iets minder dan 3,5 ha kleiner was dan haar beide voorgangers. De functie van commandopost in het achterland van de Rijn lijkt te zijn opgegeven. Uit deze periode stammen verschillende min of meer compleet aangetroffen ijzeren ruitershelmen. Het bijzondere van deze helmen is dat zij voor het merendeel votieoffers zijn. Hetzelfde kan gezegd worden van enkele zadels waarvan de metalen onderdelen in kuilen zijn aangetroffen. Behalve de helmen wijst ook de grote hoeveelheid paardentuig op de aanwezigheid van ruiters. Het lijkt erop dat de versterking als een *castellum* voor ruitery heeft gefunctioneerd.

Volgens Tacitus beschikten de Bataven over een eigen ruitery. In het jaar 68 was zij betrokken bij het neerslaan van de opstand onder leiding van Vindex. Uit het verslag van Tacitus van de Bataafse opstand is bekend dat de *Ala Batavorum* in september 69 vanuit Xanten overliep naar de opstandelingen. Omdat in deze periode de Bataafse ruitery vermoedelijk in haar stamgebied was gestationeerd en omdat in het Bataafse gebied geen ander *castellum* bekend is waar ruiters gestationeerd waren ligt het voor de hand om te veronderstellen dat op het plateau de *Ala Batavorum* verbleef. Onder de ruitershelmen bevinden zich drie exemplaren die waren bedekt met een vlechtwerk van paardenhaar. Dergelijke helmen zijn alleen in Nijmegen en Xanten aangetroffen. Zij zouden een Nederrijnse, of misschien wel een Bataafse variant kunnen zijn van de in grote delen van het Romeinse rijk in zwang zijnde Romeins helmtypet met een in metaal uitgehamerde en gegraveerde haardos.

Het *castellum* lijkt ook tijdens de Bataafse Opstand een rol van betekenis te hebben vervuld. Op een van zilverblik voorziene bronzen schijf staat de tekst C×AQVILLI / PROCVLI / > LEG×VIII AVG× uitgesneden. De naam geeft aan dat deze schijf eigendom is geweest van Caius Aquilius Proculus, *centurio* van het Achtste Legioen met de bijnaam Augusta. Deze officier gaf volgens Tacitus als *primipilaris* leiding aan een contingent troepen dat betrokken was bij een mislukte poging om een oprukkende groep opstandelingen tegen te houden.

Na de opstand lukte het keizer Vespasianus het Romeinse gezag aan de Neder-Rijn te herstellen. Direct begon men ten westen van het Kops Plateau met de bouw van een legerplaats met een oppervlak van 17 ha. Hierin werd het Tiende Legioen gestationeerd. Rond deze *castra* ontwikkelde zich in korte tijd een uitgestrekte *canabae legionis*. Ook op het plateau zijn daarvan resten gevonden. Deze is slechts enkele decennia in gebruik gebleven. Daarna zijn in de 2de eeuw nog enkele tientallen personen begraven waarna het terrein terug gegeven is aan de natuur.

Bibliografie

ENCKEVORT H. VAN, 2004. The Roman military complex in Nijmegen (NL). In VERMEULEN F., SAS K. & DHAENZE W. (red.), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in Honour of Prof. Em. Hugo Thoen*, Gent (Archaeological Reports Ghent University 2), p. 103-124.

ENCKEVORT H. VAN & ZEE K., 1996 (met bijdragen van FONTIJN D., LAARMAN F. & THIJSSSEN J.). *Het Kops Plateau. Prehistorische grafheuvels en een Romeinse legerplaats in Nijmegen*, Abcoude/Amersfoort.

WILLEMS W.J.H. & ENCKEVORT H. VAN, 2009 (met bijdragen van VAN DEN BROEKE P. & ANDEREN). *Vlpiā Noviomagus. Roman Nijmegen. The Batavian Capital at the Imperial Frontier*, Portsmouth, Rhode Island (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 73).

Découverte d'habitations gallo-romaines en bordure de Semois à Arlon

Denis HENROTAY

Depuis 2003, ce sont plus de huit chantiers de fouilles préventives qui ont été menés dans l'agglomération antique d'Arlon préalablement à la revitalisation de friches industrielles et à la construction de logements. Ces opérations sont toutes situées à proximité de la Semois et constituent autant de fenêtres ouvertes dans le sous-sol. Le service de l'archéologie du Service public de Wallonie a découvert plusieurs ensembles cohérents de bâtiments et de voiries. La présence d'habitats a ainsi été mise en lumière à 200 mètres au sud de la Semois, ce qui allonge sensiblement le plan du *vicus*. Une route ainsi qu'un carrefour y ont été découverts. Il s'agit de la voie venant de Metz. Les maisons construites en bord de voirie présentent des plans allongés et sont implantées perpendiculairement à la route. Le recours au pan-de-bois était généralisé dans ce quartier d'artisans. Les toitures étaient couvertes soit de tuiles, soit d'ardoises.

Un matériel archéologique varié et abondant a été mis au jour. Il illustre la vie quotidienne et les sources diverses d'approvisionnement pour toute une série d'objets de consommation. De plus, des traces importantes de structures ou de rejets d'activités artisanales ont chaque fois été mises en évidence permettant de mieux cerner l'économie de production. On peut citer la métallurgie du fer, la teinturerie, le foulage, le tournage du bois, la dinanderie, la refonte du verre, la tabletterie ou travail de l'os et la cordonnerie. Chaque site a également fait l'objet d'études complémentaires sur le terrain, le sous-sol imbibé d'eau étant très favorable à la conservation des matières organiques. Les différentes observations prennent d'autant plus de sens que les terrains étudiés sont proches les uns des autres, se complètent et s'égrainent le long de la Semois.

Cette fois, c'est la construction d'un immeuble destiné à abriter l'Onem qui a été à l'origine d'une nouvelle campagne de fouille. Elle s'est déroulée de la fin février au 15 mai 2012. L'endroit est situé en bordure immédiate de la Semois et dans le prolongement de la voie venant de Metz étudiée les années précédentes. Le décapage de la zone destinée à être bâtie a confirmé l'hypothèse du passage de la rivière à cet endroit. Les vestiges de trois maisons ont été mis au jour. Elles sont du même type que celles découvertes sur les autres sites hormis l'absence de cave, ce qui s'explique par la

Fig. 1. La voirie recoupée par les canalisations en bois. (© SPW).

Fig. 2. Long foyer à vocation artisanale aménagé à l'intérieur de l'habitation. (© SPW).

Fig. 3. Statuette du dieu Mercure découverte à l'intérieur d'une habitation. (© SPW).

proximité de la nappe phréatique et du cours d'eau. La partie jardin située à l'arrière des maisons n'a pu être observée que sur quelques mètres. Ces nouvelles informations complètent celles faites en 2003 et en 2006. En effet, ce nouveau chantier permet de circonscrire le périmètre d'un îlot complet délimité par plusieurs voiries. De longs foyers sont inclus dans la construction qui allie l'habitat et l'activité artisanale. Certains sont construits en tuiles et en dalles de pierre, un autre est simplement creusé dans le sol. L'intérieur des structures est rempli de charbon de bois qui a été prélevé pour analyse. L'essentiel du matériel céramique découvert a été mis au jour dans l'espace compris entre deux habitations. Il date des années 180-230. Entre les maisons, les éléments d'une canalisation en bois ont été découverts. Elle était destinée à évacuer les eaux de pluies vers la route et vers un drain aménagé à l'arrière de la parcelle. La route présente une largeur de plus de 9 m. Elle est constituée d'une couche de pierres posées de chant recouverte par une couche de finition en pierres plus fines. La structure est directement posée sur les

couches de tourbe liées à la présence de la Semois. La réalisation d'une coupe au travers de la voirie a permis de révéler la présence de quatre tuyaux de chêne. Ces conduites d'évacuation des eaux ne sont pas contemporaines comme l'indiquent les différents creusements observés sur la coupe. Les tuyaux sont fabriqués à partir de quartiers de chêne percés à la tarière. Les différents éléments sont reliés entre eux par des joints en fer qui permettaient la parfaite étanchéité. Les creusements dans la route ont été comblés avec des couches sableuses contenant une multitude de fragments d'objets perdus : clous de chaussure, bagues à intaille, fibules, aiguillons de bouvier, résidus d'atelier de bronzier, chaussure d'enfant...

Un élément remarquable est à signaler. Il s'agit d'une statuette en bronze représentant le dieu Mercure ; elle a été découverte à l'intérieur de l'habitation. Le pied droit est manquant et a disparu avec le petit socle sur lequel était montée la figurine. Le dieu Mercure n'est pas coiffé du pétase ; ses cheveux sont rassemblés en un chignon et de longues mèches de cheveux lui recouvrent les épaules. Il tient dans sa main droite une bourse et dans l'autre un oiseau qui ressemble à une colombe. L'épaule gauche est couverte par un manteau. Les traits de la statuette sont très fins ; il s'agit d'une production de grande qualité.

Bibliographie

- HENROTAY D., 2008. Les recherches préventives dans le *vicus* d'Arlon en 2007, *Journée d'archéologie romaine*, p. 61-62.
- HENROTAY D. & WARZEE G., 2009. Sept années de recherches archéologiques dans le *vicus* d'Arlon, *Bulletin trimestriel de l'Institut archéologique du Luxembourg* 85, p. 15-26.
- HENROTAY D., 2010. Arlon/Arlon : rue de la Moselle, découverte d'une voirie et d'une construction en bois gallo-romaine, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, p. 161-162.

À propos de l'inscription (ILB² 65) mentionnant un *pagus* dans la région d'Arlon

Denis HENROTAY

Une importante inscription pour l'histoire administrative de la *ciuitas Treuerorum* est conservée dans la collection lapidaire du Musée archéologique luxembourgeois. Elle mentionne la présence d'un *pagus* ainsi que la première lettre de son nom dans la région d'Arlon. La Trévirie aurait été divisée en cinq *pagi* selon une étude récente¹. L'inscription (ILB² 65) a été publiée et révélée au monde scientifique une première fois dans le corpus des *Inscriptions latines de Belgique* (DEMAN & RAEPSAET 1985, p. 112-113). Le contexte de découverte de cette pierre est toutefois inconnu des auteurs du corpus et de Louis Lefèvre, conservateur du musée à l'époque de la rédaction de l'ouvrage. La pierre n'a d'ailleurs jamais été exposée au public avant juin 2011 et n'est illustrée dans aucun des catalogues rédigés depuis le XIXe s. Seul un bref paragraphe signale son existence dans le dernier ouvrage consacré aux collections archéologiques². La photothèque de l'IRPA, qui présente de très nombreuses pierres conservées au musée, ne propose pas d'image de ce volumineux objet (H. 70 cm, L. 120 cm et l. 15 cm). La pierre a subi de multiples mutilations. Seule nous est parvenue la partie supérieure gauche de l'inscription. Après une première lecture en 1985, les auteurs du corpus ont

Fig. 1. Photographie de l'inscription lors de sa récupération en 1938. (© SPW-DGO4).

Fig. 2. Vue de l'inscription intégrée dans une tombe datant du Moyen Âge. (© SPW-DGO4).

finalement interprété les quatre lignes de la manière suivante³ : *[I]n hon[orem] domus divinae--- / g]en(io) et pagi e[---/---] cum sui[s ---/---] posuit [--- ?]*. Ce qui signifie : « En l'honneur de la maison divine (= impériale) --- au génie du pagus --- avec les siens a élevé ce monument --- ».

Les informations manquantes ont été trouvées par nos soins dans les archives de la Direction de l'archéologie (DGO4-SPW). Le contexte de découverte de l'ensemble des blocs sculptés et des inscriptions répertoriés à Arlon est un volet important de la recherche visant à rassembler les connaissances liées à l'enceinte de l'Antiquité tardive. Des travaux de digitalisation des anciens clichés de fouilles et de la revue de presse ont permis de faire quelques découvertes intéressantes. Tout d'abord, il est apparu

1 RAEPSAET-CHARLIER & RAEPSAET 2011, p. 647.

2 COLLING & ZEIPPEN 2009, p. 55.

3 DEMAN & RAEPSAET 2002, p. 112-113, 229.

que la pierre mentionnant le *pagus* avait pour origine les recherches archéologiques réalisées dans les ruines de la première église Saint-Martin en 1938. De plus, le dépouillement de ces archives a mis en lumière le contexte de deux autres inscriptions découvertes à la même époque, elles aussi oubliées.

Du 20 août au 15 octobre 1936, Jacques Breuer des Musées Royaux d'Art et d'Histoire mène une vaste campagne de sondages visant à définir le tracé précis de l'enceinte antique, mais aussi à observer les détails de son architecture. En effet, jusqu'alors c'était surtout les bas-reliefs et les inscriptions qui avaient retenu l'attention, aucun plan des tours et des courtines n'avait jamais été réalisé, à l'exception du dessin du jésuite Alexandre de Wiltheim en 1671. Cette représentation montre une série de monuments funéraires intégrés dans les fondations du mur antique. Elle est reproduite en 1874 par Georges-François Prat dans son *Histoire d'Arlon*. Jacques Breuer est un archéologue qui a de l'expérience sur le terrain. Il l'a démontré entre autres en mettant au jour l'enceinte de la ville de Tongres. Il est confronté à une difficulté dans l'organisation des travaux. Les recherches ponctuelles sur le tracé de l'enceinte ne permettent pas d'occuper l'ensemble de l'équipe d'ouvriers recrutés pour les travaux. Un chantier permanent est donc nécessaire à la bonne gestion des moyens humains. L'emplacement choisi est le *Vieux Cimetière*. Bien que l'endroit soit situé à l'extérieur du *castrum*, il offre un intérêt certain puisque des thermes antiques y ont été découverts en 1907. Le site recèle également l'ancienne église Saint-Martin disparue depuis longtemps, car détruite dès le milieu du XVIe s. C'est à cette époque que l'église paroissiale a été transférée dans l'église de l'Hôpital bâtie à l'intérieur de la ville, dans la Grand-Rue. Le cimetière a conservé sa fonction et a perduré jusqu'au milieu du XIXe s. Des tranchées perpendiculaires à l'axe longitudinal de l'église sont réalisées pour établir les différentes phases de construction. C'est ainsi qu'à la surprise générale, outre les églises successives, cinq sépultures mérovingiennes apparaissent. Leur richesse incite les archéologues à poursuivre la fouille de l'ensemble de l'édifice religieux de manière extensive. La seconde campagne a lieu en 1938. Dès les premiers jours, a lieu une grande découverte. Il s'agit d'un fragment d'une inscription religieuse antique (ILB 64). Quatre lettres (OROL---) confirment l'orthographe d'Arlon fournie par l'*Itinéraire d'Antonin* et une seule autre (V---) révèle son statut administratif : *Orolauno Vicus*.

Fig. 3. L'inscription ILB² 65 telle qu'elle figure dans le carnet de fouille. (©SPW-DGO4).

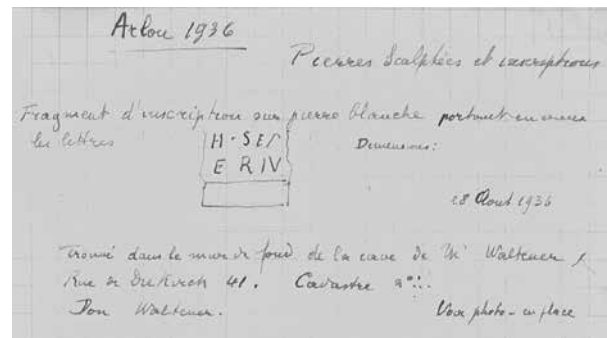

Fig. 4. Extrait du carnet de fouille mentionnant les lieux et dates de découverte de ILB² 168. (© SPW-DGO4).

Fig. 5. La pierre photographiée dans la cour du Musée Archéologique. (©IRPA).

Mais une autre inscription a été mise au jour lors de cette seconde campagne de recherches dans l'ancienne église Saint-Martin. Les photographies prises en 1938 sur le chantier sont très claires. L'inscription ILB 65 mentionnant le *pagus* a été réutilisée dans la construction du caisson d'une tombe médiévale

implantée dans l'ancienne église. La pierre est posée la face inscrite à l'envers et hors de la tombe. Des débris sont déposés sur la face supérieure du bloc voisin, il s'agit de gobelets en verre soufflés dans un moule de type *Maigelbecher* pouvant être datés du XVe ou du début du XVIe s. Le plan général dressé sur le chantier signale les différentes tombes et une annotation indique précisément l'inscription. Un carnet de fouilles accompagne les plans et relevés de l'équipe des Musées Royaux. Le dessin sommaire des quatre lignes formant l'inscription figure sur un des feuillets.

Pourquoi avoir oublié cette seconde inscription ? La dédicace des habitants d'Arlon au dieu Apollon de même que l'inscription en runes qui orne une bulla en argent trouvée dans une sépulture mérovingienne ont rapidement été étudiées par Jacques Breuer⁴. Plusieurs autres publications suivent ensuite. Dans le manuel consacré à la *Belgique Romaine* rédigé par le même auteur en 1944, seule l'inscription ILB 64 est évoquée. On n'y trouve aucune mention du *pagus*. Un long article paru dans le tome LXXVII des *Annales de l'Institut archéologique du Luxembourg* établit la typologie des monuments funéraires. Les éléments lapidaires découverts lors de la campagne de 1936 sont intégrés dans cette étude, cependant l'épigraphie n'est abordée qu'en complément d'édifices pouvant être reconstitués⁵. En 1963, vient enfin le tour de la nécropole mérovingienne⁶. Les sépultures médiévales n'ont pas eu la chance d'être détaillées, seuls les plans de phases de construction ont été exploités en comparaison avec d'autres édifices⁷.

Il semble que le désintérêt pour cette pierre provienne d'une mauvaise lecture de celle-ci. Plusieurs stries infligées anciennement ont rendu illisible la partie supérieure gauche de l'inscription. Un de ces traits plus prolongé a induit une confusion dans la lecture qui n'a pas été très attentive. Le P de *pagus* est ainsi devenu un R comme on le voit sur le croquis contenu dans le carnet. Le *pagus* est demeuré ainsi dissimulé jusqu'à sa lecture en 1985. Il s'agit d'une inscription religieuse de grandes dimensions puisque le corps des lettres est haut de 10 à 15 cm selon les lignes. Ce qui fait de celle-ci la plus imposante de toutes les inscriptions conservées au musée. Ce sont finalement trois inscriptions religieuses qui ont été révélées sur

le site du *Vieux Cimetière*. La première découverte en 1907 est une inscription en cinq lignes et en vers dédiée à Hercule (ILB 66). La deuxième (ILB 64) est une dédicace des *vicani* d'Arlon au dieu Apollon. La redécouverte de la troisième inscription ILB 65 revêt ainsi une toute autre importance.

De plus, il apparaît que cet oubli ne soit pas le seul. Une autre inscription dont deux lignes sont conservées [---]MI SET[---] [---]ERN[---] (ILB² 168) a fait les frais cette fois d'un inventaire trop rapidement publié. La pierre est restée inédite jusqu'en 2002⁸, son contexte de découverte restant également inconnu. Cinq pages du carnet de fouille comportent un inventaire succinct du lapidaire mis au jour en l'année 1936. Le premier objet mentionné est une inscription incomplète correspondant à ILB² 168. La notice stipule qu'elle a été découverte le 28 août. Cette date est recoupée par un article publié quelques jours plus tard, le 31 août 1936, dans l'*Avenir du Luxembourg*. Toutefois l'inventaire des découvertes qui paraît la même année dans le *Bulletin de l'Institut archéologique*⁹ ne mentionne pas explicitement cette inscription. L'auteur signale simplement : *deux pierres, l'une avec un fragment d'inscription, l'autre avec des ornements à la grecque. Trouvés 41, rue de Diekirch, Arlon. Don de M. Waltener-Schwartz*. Jugée trop sommaire ou incomplète, le conservateur n'a pas décrit l'inscription. Elle ne le sera jamais avant 2002 et elle est peu à peu tombée dans l'oubli avec la disparition des différents acteurs de sa découverte. Lorsque l'on reporte le lieu d'extraction des blocs sur le plan cadastral, on constate que les deux pierres ont été utilisées en réemploi dans la fortification des Temps Modernes à l'extérieur du tracé de l'enceinte de l'Antiquité tardive. L'étude critique du contexte architectural de découverte a donc toute son importance. La présence de blocs sculptés antiques dans les enceintes urbaines successives a berné de nombreux auteurs durant le XIXe s.

Le précieux carnet répertorie une troisième pierre qui ne figure pas dans la liste des dons faits au musée en 1936 et n'a donc jamais été publiée. Une photographie (IRPA M1576) a été prise lors de son arrivée dans la cour du musée, elle est présentée à l'envers. Elle porte deux lettres (V et C). Le bloc est de forme grossière, peut-être s'agit-il d'une simple marque de comptabilisation liée à la construction du rempart. Le carnet stipule que la pierre a été découverte devant la

4 BREUER 1938, p. 136-141.

5 MARIEN 1945.

6 ROOSSENS & ALENUS-LECERF 1963.

7 MERTENS 1976, p. 6-13.

8 DEMAN & RAEPSAET-CHARLIER 2002, p. 265.

9 BERTRANG 1936, p. 69.

boulangerie Kolp du nom du locataire du commerce. Il s'agit de la zone fouillée en 1936 dans le trottoir en face du n°8 de la rue des Capucins¹⁰. À cet endroit, les recherches archéologiques ont mis au jour, à 1 m de profondeur sous le sol actuel, la fondation en gros blocs qui se trouvait à l'origine sous les parements du mur d'enceinte. Les éléments sculptés ont été publiés par Marc-E. Mariën¹¹ tels que les fragments du chapiteau ornés de paons et les éléments d'un couronnement ornés de masques.

Les résultats des deux campagnes de fouilles réalisées en 1936 et 1938 ont été au-delà de tous les espoirs : le tracé de l'enceinte était précisé à plusieurs endroits, le caractère antique en était confirmé, le positionnement précis d'une tour était réalisé, des blocs sculptés de qualité remarquable et quelques nouvelles inscriptions enrichissaient la collection du Musée, le toponyme antique de la ville était définitivement confirmé, une riche nécropole mérovingienne était découverte. Cette accumulation de découvertes exceptionnelles explique probablement le fait que plusieurs pièces importantes soient passées inaperçues.

Bibliographie

PRAT G.-F., 1874. *Histoire d'Arlon et de la province de Luxembourg*, Arlon.

BERTRANG A., 1936. Dons et acquisitions. *Bulletin de l'Institut archéologique du Luxembourg* 2, p. 68-70.

BERTRANG A., 1937. Les fouilles à Arlon en 1936. *Annuaire 1937 de la Société des Amis des Musées dans le Gr.D. de Luxembourg*.

BREUER J., 1938. Découvertes archéologiques à Arlon, *Bulletin de l'Académie royale de Belgique* XXIV, p. 136-141.

BREUER J., 1944. *La Belgique romaine*, Bruxelles, p. 72-75.

MARIEN M.-E., 1945. Les monuments funéraires de l'Arlon gallo-romain. *Annales de l'Institut archéologique du Luxembourg* LXXVI, p. 1-157.

ROOSENS H. & ALENUS-LECERF J., 1963. Sépultures mérovingiennes au « Vieux Cimetière » d'Arlon. *Annales de l'Institut archéologique du Luxembourg* XCIV.

MERTENS J., 1976. *Tombes mérovingiennes et églises chrétiennes : Arlon, Landen, Waha*, Bruxelles (*Archaeologia Belgica* 187), p. 6-13.

DEMAN A. & RAEPSAET M.-Th., 1985. *Les inscriptions latines de Belgique*, Bruxelles.

DEMAN A. & RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 2002. *Nouveau recueil des Inscriptions latines de Belgique*, (ILB²), Bruxelles (Latomus 264).

HENROTAY D. & BOSSICARD D., 2007. L'enceinte antique d'Arlon : les recherches de 1936. In : *Liber amicorum Arsène Geubel, Le Luxembourg au fil des siècles*, Neufchâteau, p. 49-67.

COLLING D. & ZEIPPEN L., 2009. La période gallo-romaine. In : LEJEUNE L. (dir.), *Le Musée archéologique luxembourgeois, Arlon, à la découverte des plus belles collections*, Stavelot, p. 151-205.

RAEPSAET-CHARLIER M.-Th. & RAEPSAET G., 2011. Villes et agglomérations de Belgique sous le principat : les statuts, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, p. 633-657.

¹⁰ HENROTAY & BOSSICARD 2007, p. 58.

¹¹ MARIEN 1945, p. 86, 94 et 95.

De muntcirculatie in Tongeren in de 4de-5de eeuw n.Chr.

Sebastiaan JAMMAERS

Abstract

Het oude Tongeren, of *Atuatuca Tungrorum*, is een van de best bewaarde Romeinse sites in België. Ondanks jarenlang onderzoek is de laat-Romeinse periode archeologisch niet goed gekend. Het doel van de studie in dit artikel is om dit materiaal uit te breiden met numismatische gegevens voor de periode van de 4-5de eeuw n.Chr. Rekening houdend met de specifieke kenmerken van dit materiaal, zal hierbij worden ingegaan op vragen over de horizontale spreiding van de munten binnen de site en de economische en de ruimtelijke evolutie van de stad. Op deze manier wordt vanuit een numismatisch perspectief gekeken naar de ontwikkeling van Tongeren in de laat-Romeinse tijd.

Dit artikel is gebaseerd op een scriptie geschreven in het kader van een masteropleiding archeologie eind 2012 aan de KU Leuven. U kunt contact opnemen met de auteur via sebastiaanjammaers@hotmail.com.

Inleiding

Korte historiek van de laat-Romeinse tijd

Na een golf van invallen tijdens de 3de eeuw n. Chr. in onze gewesten zorgden Diocletianus (284-305 n.Chr.) en Constantijn de Grote (308-337 n. Chr.) voor een periode van herstel. Op het vlak van militaire hervormingen streefden ze naar een flexibele verdediging van de *limes* en achterliggende grensgebieden. Tongeren werd door de aanleg van een nieuwe omheiningmuur getransformeerd tot een militair knooppunt.¹ Bovendien bleef het een belangrijk economisch centrum ondanks de algemene recessie. Dit blijkt o.a. uit de graven en grafgraven en de aanwezigheid van rijke stadswoningen tot het einde van de 4de eeuw.²

Het verdere verloop van de geschiedenis van de stad en haar omgeving is minder goed gekend.

Het aantal archeologische vondsten loopt terug en gebouwen zijn nauwelijks opgegraven. Op het vlak van de munten lijkt er een continuïteit geweest te zijn tot in het begin van de 5de eeuw, met gouden *solidi* van Valentinianus III (439-455 n.Chr.) als meest recente vondsten.³ Er worden nauwelijks bewoningsresten gevonden voor deze periode en het latere middeleeuwse stratenplan heeft een andere structuur dan het Romeinse.⁴

Bronnen en methodologie

Buiten de beperktheid van het archeologisch materiaal kampt men bij onderzoeken van de laat-Romeinse tijd met een aantal problemen. Een eerste probleem heeft te maken met het feit dat de loopvlakken van deze periode (3de eeuw – eerste helft 5de eeuw voor Tongeren) niet of nauwelijks te onderscheiden vallen door de aanwezigheid van donker gekleurde lagen die elkaar stratigrafisch overlappen, de zogenaamde *terres noires*.⁵ Andere problemen zijn de beperkte schaal van de meeste opgravingen, hun fragmentarisch karakter en summiere publicaties.

Deze problemen kunnen deels worden aangepakt door een uitbreiding van het onderzochte archeologisch materiaal. Een vondstencategorie die zich hier goed toe leent zijn de numismatische bronnen. Munten zijn voor alle Romeinse periodes aanwezig, maar worden in opgravingverslagen vaak slechts in inventarisvorm vermeld. Een gedetailleerde studie van het muntmateriaal zou meer informatie leveren over de economische situatie in de stad evenals over de situatie in vergelijking met andere sites.

Hun waarde als bron hangt samen met de muntpolitiek in de laat-Romeinse tijd (vanaf Diocletianus). Muntemissies zijn goed gedateerd en herkenbaar door de verandering in keerzijdenafbeeldingen. Wegens een snelle opeenvolging van nieuwe types en een vaak korte circulatieduur in de 4de eeuw

1 HOFFMANN 1969, p. 149-164, 177-180.

2 NOUWEN R. 1997, p. 151; VANVINCKENROYE W. *et al.* 1985, p. 67.

3 VANVINCKENROYE W. *et al.* 1985, p. 71-72.

4 BAILLIEN D. 1979, p. 3-5, 12-13; VANVINCKENROYE W. *et al.* 1985, p. 74-76.

5 VERSLYPE L. & BRULET R. 2004, p. 1-5, 13.

Periodes	Vermeulenstraat	Koninksemsteenweg	Basiliek	Elfde Novemberwal	Kielenstraat	Zuidwestelijk grafveld	Totaal
294-318	-	1	3	-	5	19	28
318-330	1	4	13	1	7	24	50
330-340	11	28	123	15	51	303	531
340-348	4	8	53	1	18	91	175
348-364	1	7	17	-	6	8	39
364-378	14	21	70	2	13	6	126
378-388	2	5	4	2	1	4	18
388-402	5	13	56	-	3	5	82
Totaal	38	87	339	21	104	460	1049

Fig. 1. Munten afkomstig van de verschillende Tongerse sites, inclusief de O.L.V.-Basiliek. Het totaal voor het grafveld wordt gevormd door de graven en de losse munten. Werkelijke aantallen, totaal gevormd door som van officiële en geïmiteerde stukken.

Periodes	Vermeulenstraat	Koninksemsteenweg	Basiliek	Elfde Novemberwal	Kielenstraat	Zuidwestelijk grafveld	Totaal
294-318	-	1%	1%	-	5%	4%	3%
318-330	3%	5%	4%	5%	7%	5%	5%
330-340	29%	32%	36%	71%	49%	66%	51%
340-348	11%	9%	16%	5%	17%	20%	17%
348-364	3%	8%	5%	-	6%	2%	4%
364-378	37%	24%	21%	10%	13%	1%	12%
378-388	5%	6%	1%	10%	1%	1%	2%
388-402	13%	15%	17%	-	3%	1%	8%

Fig. 2. Munten afkomstig van de verschillende Tongerse sites, inclusief de O.L.V.-Basiliek. Weergegeven in procent en sterk afgerond, totaal gevormd door som van officiële en geïmiteerde stukken.

zijn ze geschikt als bron voor relatieve datering. Daarnaast kan een kwantitatief onderzoek van het muntgebruik gegevens verstrekken over de economische en sociale activiteiten in een stadszone of site wanneer architecturale resten en/of stratigrafische informatie ontbreken. Op het vlak van laat-Romeins numismatisch materiaal heeft men voor Tongeren voornamelijk te maken met afzonderlijk gevonden munten, vnl. biljoenen en bronzen munten van verschillende denominaties en types. Losse vondsten op zich leveren vnl. informatie over hun productiedatum, en niet per se over de datum van verlies. Enkel wanneer de vondstcontext goed is gedateerd kan iets gezegd worden over de circulatieduur van het geld.⁶

Interpretatie van de munten van de Tongerse sites

Een vergelijking van de sites

Onderstaande tabellen (fig. 1 en 2) tonen een vergelijking van enkele Tongerse sites.⁷ Met de gegevens van de O.L.V.-Basiliek wordt ook het meest recente numismatische materiaal betrokken.⁸ Het materiaal uit het zuidwestelijk grafveld en van de Elfde-Novemberwal wordt buiten dit deel niet verder behandeld.

6 AARTS J. 1989, p. 11-14; CASEY J. 1986, p. 69-74, 88-100; DEPEYROT G. 2006, p. 159-180.

7 De catalogus waar dit onderzoek (en de verdere grafieken) op gebaseerd is werd niet opgenomen in dit artikel. Zie JAMMAERS S. 2012, p. 117 e.v. voor een gedetailleerde bespreking.

8 VAN HEESCH J., persoonlijke correspondentie. Zie zeker ook VAN HEESCH J. 1997, p. 155 e.v.

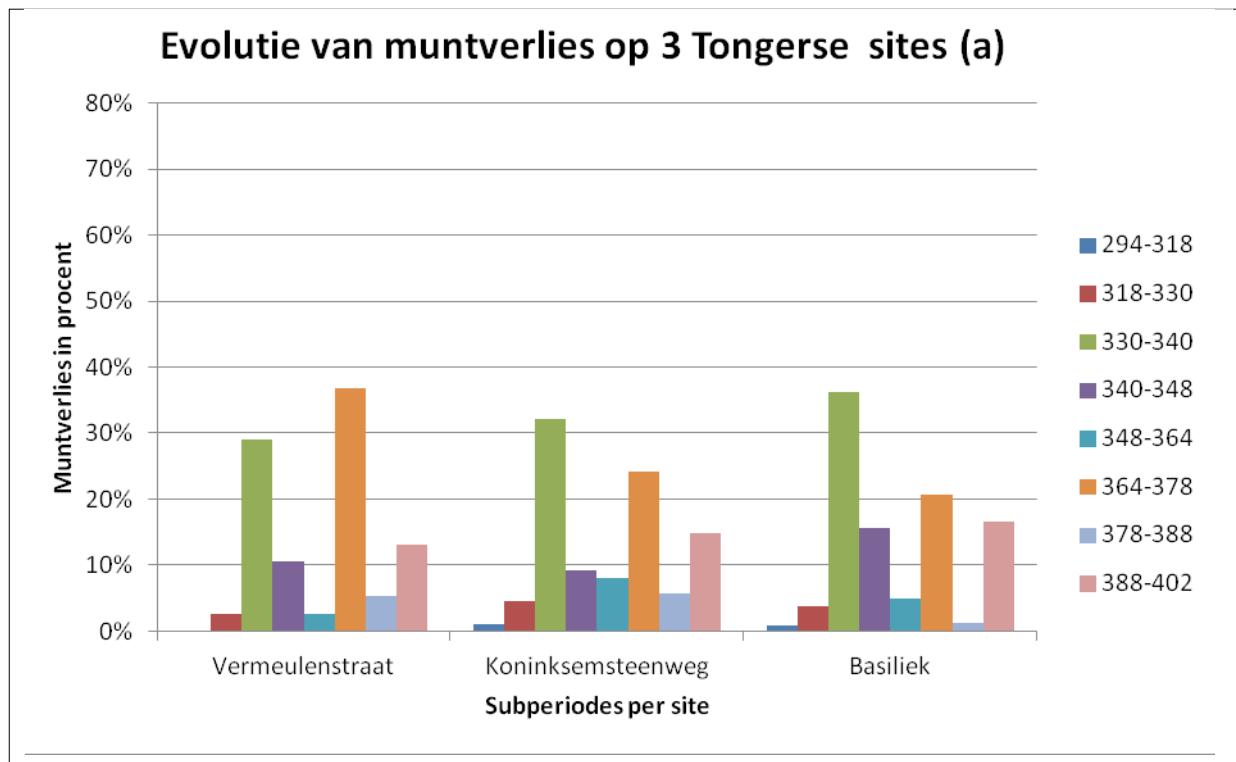

Fig. 3. Evolutie van muntverlies op de sites van de Vermeulenstraat, Koninksemsteenweg en Basiliek. Waarden weergegeven in procent en afgerond.

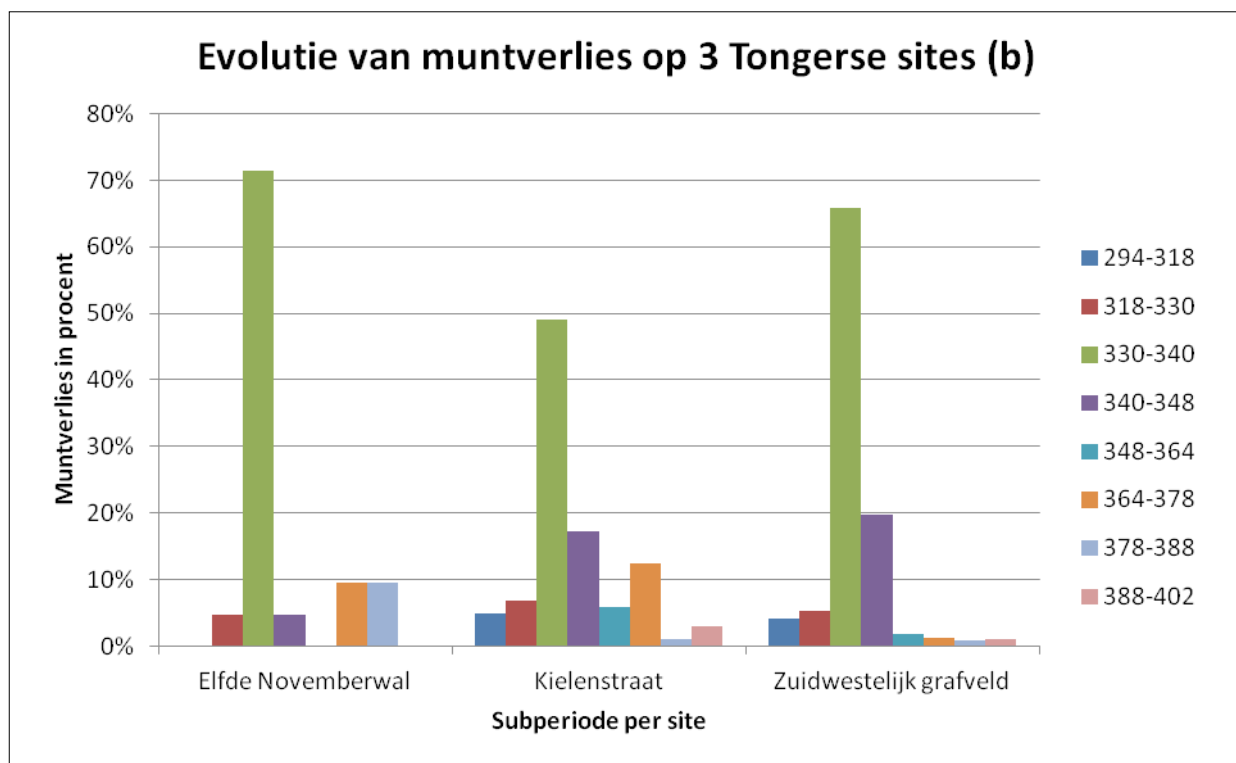

Fig. 4. Evolutie van muntverlies op de sites van de Elfde Novemberwal, Kielenstraat en het zuidwestelijk grafveld. Waarden weergegeven in procent en afgerond.

Fig. 5. De locatie van de sites van de Vermeulenstraat (A), de O.L.V.-Basiliek (B), de Elfde Novemberwal (C), de Kielenstraat (D), het zuidwestelijk grafveld (E) en de Koninksemsteenweg (F). Zichtbaar zijn ook de vroeg-Romeinse en kleinere laat-Romeinse omwalling, en het Romeinse wegennet. Deels gebaseerd op een kaart uit LESENNE M. 1975, kaart 1. Voor meer details, zie JAMMAERS S. 2012, p. 40 e.v.

Wat opvalt is de grotendeels gelijkvormige evolutie van het muntverlies voor de sites van de Vermeulenstraat, de Koninksemsteensweg en de O.L.V.-Basiliek. De sites in deze groep vertonen gelijkaardige pieken voor drie periodes, die qua grootte afwijken van gelijktijdige gegevens voor de overige sites (fig. 3 en 4). Bovendien bevinden ze zich alle drie binnen de 4de-eeuwse omwalling. Deze zullen verder beschouwd worden als groep a, de drie resterende sites als groep b. Een chronologisch overzicht van alle periodes biedt het volgende beeld.

Voor de eerste twee periodes is er voor alle sites een gelijkaardig aandeel op numismatisch vlak, zoals elders is dit relatief laag. De periode 330-340 n.Chr. biedt het eerste grote verschil. Net als elders in het rijk is er een stijging van het muntverlies merkbaar, maar deze piek lijkt voor groep a minder uitgesproken dan voor de overige Tongerse sites. De Vermeulenstraat, Koninksemsteenweg en de O.L.V.-Basiliek vertonen namelijk waarden om en rond de 30%, terwijl dit voor de andere sites (tussen 49% en 71%) veel hoger ligt. De periodes 340-348 en 348-364 n.Chr. kennen voor alle sites van zowel groep a als b opnieuw een min of meer gelijkaardige verdeling.

De periode 364-378 n.Chr. toont opnieuw een piek voor de drie sites van groep a, met waarden die boven het gemiddelde liggen (tussen 21% en 37%). Enkel de Kielenstraat komt met 13% in de buurt. Voor 378-388 n.Chr. is er overal een gelijke evolutie. Het duidelijkste verschil wordt echter geleverd in de laatste periode, van 388-402 n.Chr. Terwijl er zeer lage waarden worden gemeten voor groep b liggen de waarden voor groep a veel hoger, tussen 13 en 17%.

Interpretatie van het muntverlies: context en functie van de sites

Een volgende stap is om de gelijkenissen en verschillen in muntverlies tussen de sites te verklaren door middel van een studie van hun context en functie binnen de stad. Op deze manier zal getracht worden conclusies te trekken in verband met de ruimtelijke structuur van de stad. Dit zal gebeuren door de patronen in de muntprofielen te koppelen aan vragen over continuïteit en informatie over archeologische resten. Onderstaande kaart toont een overzicht van de besproken sites (fig. 5).

De sites van groep a

Naast een overeenkomst in de evolutie van hun muntprofiel, delen de sites van groep a een bijkomend kenmerk m.b.t. hun oorspronkelijke context, nl. de aanwezigheid van rijke, al dan niet laat-Romeinse sporen. Specifiek gaat het telkens om aanwijzingen van rijke bewoningsconcentraties of stadswoningen (*domus*).

In het geval van de Vermeulenstraat zijn deze resten ontegensprekelijk aanwezig. De opgravingen in het begin van de vorige eeuw leverden sporen van twee gebouwen met beschilderde muren en gekapt steenwerk. Op basis van enkele vondsten wordt het complex in de tweede helft van de 4de eeuw geplaatst, maar dit sluit niet uit dat in voorgaande fases ook reeds constructies met een gelijkaardige functie aanwezig waren.⁹ Deze vondsten konden in context worden geplaatst met de resten van een woning en *hypocaustum* in een aangrenzend perceel uit dezelfde periode.¹⁰

De archeologische sporen op de site van de Koninksemsteenweg zijn in vergelijking beperkt en ambigu. Architecturale resten waren afwezig op de kleinschalige opgraving, en enige stratigrafische informatie ontbrak door de aanwezigheid van een zwarte laag. Toch wijzen vondsten van keramiek en munten zowel kwantitatief als kwalitatief op een belangrijke bewoning in de laat-Romeinse fase.¹¹

Ten slotte hebben de opgravingen onder de O.L.V.-Basiliek duidelijke resten opgeleverd van Romeinse

9 VAN DE WEERD H. 1919, p. 17-43.

10 Zie o.a. VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G. 2008, p. 127.

11 VANDERHOEVEN A., persoonlijke correspondentie.

private woningbouw.¹² De rijkelijk versierde woning is waarschijnlijk ontstaan op het einde van de 1ste – begin van de 2de eeuw. Eén bepaalde zone in de westelijke vleugel heeft een bijzondere rol gespeeld in de geschiedenis van de woning. Hier bevond zich een zaal met apsis, waarschijnlijk een aula voor ontvangst. Door verschillen in uitbraaksporen kon bepaald worden dat de *aula* langer is blijven voortbestaan, en waarschijnlijk nog in gebruik was voor de bouw van de nieuwe stadsmuur in de eerste helft van de 4de eeuw. In dezelfde fase werden een *hypocaustum* en bassin aangelegd. Of het ging om geïsoleerde gebouwen of een complex is niet zeker. Eén hypothese luidt dat de voormalige aula reeds een christelijke cultusplaats was, en zo een voorloper vormde van de vroegchristelijke kerk die vlak erna daar zou ontstaan. De laat-Romeinse munten dateren dus deels uit een context die waarschijnlijk zelf niet meer tot een *domus* behoorde, maar op zijn minst een *domus* als voorloper had, en in gebruik was tot de eerste helft van de 4de eeuw. De munten uit de tweede helft van de 4de eeuw lijken afkomstig te zijn uit een ophogingspakket dat zich tegen de buitenkant van de absismuur bevond. De exacte herkomst hiervan is onduidelijk, maar als men rekening houdt met praktische factoren was het waarschijnlijk afkomstig uit de omgeving, gezien de overeenkomsten met de twee andere sites mogelijk opnieuw uit een vergelijkbare context. Na onderzoek bleken te jongste munten van Gratianus (367-383 n. Chr.) te zijn, maar mogelijk zijn nog jongere munten aanwezig.¹³

Indien het in deze drie gevallen inderdaad gaat om vergelijkbare sites leidt dit tot de vraag met wat voor soort activiteiten de muntpatronen gelinkt kunnen worden. Om dit beter te begrijpen is het noodzakelijk te kijken naar de activiteiten die plaats vonden in een traditionele laat-Romeinse *domus* in onze gewesten, en hoe deze ruimtelijk waren ingedeeld.

Domus deden dienst als stedelijke verblijfplaatsen van de Romeinse en provinciale elite. De huizen kenden een onderscheid tussen een publiek gedeelte, een privaat woongedeelte, en een gedeelte aan de straatkant dat verhuurd kon worden als atelier, taverne of handelszaak.¹⁴ Hoewel dit huismodel een oorsprong kende in Italië, getuigen verschillende vondsten dat dit ook voorkwam in meer noordelijke streken (cf. o.a. de *domus* met bronsatelier onder de

O.L.V.-Basiliek¹⁵, de woning van Augusta Raurica¹⁶). Andere huisvormen die domestieke en commerciële kenmerken verenigden waren kleinere, afzonderlijke winkels met een kleine woonruimte, en de zogenaamde “*strip*” gebouwen in het noordwesten van het rijk.¹⁷

Men kan hieruit concluderen dat economische activiteiten in sommige gevallen verbonden waren met, of zich concentreerden rond, rijke (in het geval van Tongeren) wooncontexten. Dat het in het geval van de O.L.V.-Basiliek echter ook zou kunnen gaan om een religieuze context in de betreffende periode doet op zich niets af aan deze conclusie of de gevolgen ervan. Zowel de rijke stadswoningen als de vroegchristelijke sites waren lokale centra van macht, hetzij politiek-sociale, hetzij religieuze.

De site van de Kielenstraat

De site van de Kielenstraat bevindt zich ten oosten van Tongeren, in een zone die buiten de laat-Romeinse omwalling lag en kan worden aangeduid als de periferie van de 4de-5de-eeuwse stad.¹⁸ Het lijkt aannemelijk dat een groot deel van de gebouwen in de zone tussen de vroeg- en laat-Romeinse stadswal nog rechtstonden en dat er nog bouwresten en ruïnes aanwezig waren die als afvalplaats, bron voor bouw materiaal, of tijdelijke onderkomens voor boeren en ambachtslui dienst deden.¹⁹ Een eerste hypothese is dat de gevonden munten met dit soort hergebruik gelinkt kan worden.²⁰

Afgaande op locatie en kenmerken van het muntprofiel van de Kielenstraat is een ander scenario mogelijk met implicaties die archeologisch echter moeilijk verifieerbaar zijn. Gelet op de grafiek van het muntverlies (fig. 4) viel op dat de belangrijkste piek zich situeert in de periode 330-340 n.Chr, zoals verwacht in vergelijking met andere sites. In combinatie met andere factoren, nl. de ligging en context van deze site, kan men echter tot een specifiekere conclusie komen: ze zou in theorie een rol gespeeld kunnen hebben in de bouw van de laat-Romeinse omwalling.

15 ARTS A. *et al.* 2009, p. 11-16.

16 RÜTTI B. & AITKEN C. 2001, p. 2-8.

17 ELLIS S. 2000, p. 78-88.

18 VANDERHOEVEN A. *et al.* 1987, p. 127-138; VANDERHOEVEN A. *et al.* 1992, p. 89-146; VANDERHOEVEN A. 1996, p. 193-194.

19 VANVINCKENROYE W. *et al.* 1985, p. 67.

20 GOODMAN P. 2007, p. 221-224.

12 ARTS A. *et al.* 2009, p. 11-16.

13 ARTS A. *et al.* 2009, p. 16-20; VANDERHOEVEN A. 2011, p. 131-137.

14 RÜTTI B. & AITKEN C. 2001, p. 2-8.

Een C14-datering plaatst de constructie van de wal in de periode 260 ± 50 jaar n.Chr., op basis van de bouwkundige elementen specificceert men dit vaak tot de regering van Constantijn I (308-337 n.Chr.), wat overeenkomt met de periode van de grootste muntpiek.²¹ Grootschalige bouwprojecten, zoals de bouw van een omwalling, werden in de meeste gevallen uitgevoerd door het leger, dat over technische kennis en de benodigde mankracht beschikte.²² Zeker in gemilitariseerde zones zoals *Germania* en *Belgica* zal dit van toepassing zijn geweest, gezien hier in het begin van de 4de eeuw reeds garnizoenen aanwezig waren.²³ Men kan zich inbeelden dat de betreffende detachementen zich gedurende de coördinatie van de bouwactiviteiten vestigden in de buurt van de stad, mogelijk in een tijdelijk kamp. De locatie aan de Kielenstraat lijkt zich hier uitstekend toe te lenen omwille van verschillende redenen.

Men zou kunnen verwachten dat een tijdelijk kamp buiten het geplande traject van de stadsmuur gevestigd werd, op een locatie die makkelijk bereikbaar was vanuit de omgeving voor de aanvoer van materialen en mankracht en dicht genoeg bij het nieuwe centrum om de coördinatie zo efficiënt mogelijk te laten verlopen. Bovendien zou men aandacht besteed hebben aan de strategische ligging van de site, rekening houdend met factoren als verdedigbaarheid en topografie. Afgaande op de kaart (fig. 5) betekende dit dat een aantal zones in de directe omgeving van de stad bijgevolg minder geschikt waren.

Ten eerste waren de zones aan de grote invalswegen in het noorden, oosten en zuidwesten, direct buiten de vroeg-Romeinse omwalling, niet geschikt als tijdelijke occupatiezone, gezien de aanwezigheid van drie grafvelden die nog in gebruik waren gedurende de 4de-5de eeuw.²⁴ Het gebied aan weerszijden van de zuidelijke invalsweg kwam waarschijnlijk eveneens niet in aanmerking omwille van de aanwezigheid van de Jekervallei. De ondergrond in dit gebied zou te moerassig geweest zijn en de aflopende hellingen waren hierdoor waarschijnlijk eveneens ongeschikt voor bewoning en begraving. Zo blijft ten slotte nog één mogelijk gebied buiten de vroeg-Romeinse omwalling over en dit is het gebied dat zich uitstrekte ten noordwesten van de oude stad. Ook hier zouden

verscheidene factoren ervoor hebben gezorgd dat deze keuze niet geschikt was. Enerzijds waren er nadelen op topografisch vlak, ten gevolge van het feit dat het terrein redelijk sterk afhelde in noordwestelijke richting. Anderzijds waren er geen wegen die uitgaven op dit deel van de stad. Bovendien was dit het enige stuk van de stadsmuur waarbij een deel van de vroeg-Romeinse omwalling werd hergebruikt.²⁵ De verwachte bouwkundige aanpassingen in deze zone waren dus beperkt.

Ten slotte blijven er twee mogelijkheden over. Ofwel waren de soldaten verder van de stad gevestigd, nog buiten de cirkel die ontstaat wanneer men alle grafvelden denkbeeldig met elkaar verbindt. Gezien het feit dat men zich zo dicht mogelijk bij het uitgestippelde traject van de nieuwe wallen zou willen vestigen, lijkt dit minder logisch, zeker als men rekening houdt met het feit dat er geschikte zones aanwezig waren tussen de oude en geplande nieuwe stadsmuren. De site van de Kielenstraat voldoet hierbij aan de belangrijkste criteria. Ten eerste was het gelegen op een van de hogere punten binnen de oude stad, goed verdedigbaar dankzij de aanwezigheid van de oude omwalling. Bovendien was men vlakbij de belangrijkste verbindingsweg van de stad gelegen, die in noordoostelijke richting op Keulen was gericht. Zoals reeds eerder vermeld kende dit deel van de stad in deze periode een lagere occupatiegraad dan in de voorgaande periodes, waardoor een groot deel van de gebouwen niet meer in gebruik was. Mogelijk werden deze door de troepen terug in gebruik genomen of afgebroken om plaats te maken voor een tijdelijk kamp. Dit zou verklaren waarom er bij de opgravingen van de site geen bewoningssporen werden aangetroffen voor de 4de eeuw, gezien een militaire occupatie maar weinig sporen zou nalaten. Een kamp zou bovendien duidelijk begrensd zijn, wat zou kunnen verklaren waarom er op andere plaatsen in de directe omgeving nauwelijks munten werden aangetroffen.

Uit onderzoek is gebleken dat Tongeren inderdaad een garnizoensplaats was voor een legereenheid en dit zeker voor de eerste helft van de 4de eeuw. Het is mogelijk dat deze eenheid van *Tungricani* werd ingeschakeld bij de talloze bouwprojecten in deze periode. Vaak werden troepen gevestigd in de buitenwijken van de stad, iets wat klopt met het beeld van de Kielenstraat.²⁶

21 MERTENS J. 1977, p. 48-54; VANVINCKENROYE W. *et al.* 1985, p. 67.

22 REDDÉ M. *et al.* 2006, p. 66.

23 BRULET R. 1995, p. 9.

24 VANVINCKENROYE W. 1995, p. 151-184.

25 MERTENS J. 1977, p. 48-54; VANVINCKENROYE W. *et al.* 1985, p. 64-67.

26 HOFFMANN D. 1969, p. 149-164, 177-180 ; NOUWEN R. 1997,

Ten slotte bestaat de mogelijkheid dat dit grootse bouwproject het resultaat was van een louter burgerlijk initiatief, waarbij de arbeiders en architecten al dan niet werden bijgestaan door militaire ingenieurs.²⁷ In dit geval blijven bovenstaande factoren gelden. Men moet de constructieactiviteiten hoe dan ook gecoördineerd hebben vanuit een min of meer centraal gelegen plaats. Mogelijk werd dit gebied na de constructiefase voor andere doeleinden verder gebruikt.

Besluit

Na een analyse van de numismatische gegevens voor Tongeren in de 4de-5de eeuw n.Chr. kunnen enkele conclusies getrokken worden.

Een eerste analyse van de sites heeft aangetoond dat drie van de contexten uitgesproken pieken vertonen voor bepaalde periodes en hierin verschillen van de andere sites. De unificerende factor voor de sites van groep a lijkt de al dan niet duidelijke aanwezigheid van rijke laat-Romeinse contexten. Mogelijke verklaringen voor de muntconcentraties, mogelijk in de context van een *domus*, zijn de werkzaamheden van handelaars of ambachtslui, geconcentreerd rond de stadswoningen en religieuze plaatsen.

Een studie van de munten van de Kielenstraat heeft meer informatie geleverd over de mogelijke activiteiten in de zone tussen de laat- en vroeg-Romeinse stadsmuren. De muntconcentraties uit de periode 330-340 n.Chr. kunnen mogelijk verklaard worden door een link met het bouwproject van de laat-Romeinse stadsmuren. Afgaande op de omgevingsfactoren lijkt de zone aan de huidige Kielenstraat uiterst geschikt als coördinatieplaats bij de constructie hiervan. Dit past binnen het beeld van de periferie als een dunbevolkte zone met beperkte activiteiten, al dan niet van hergebruik van bepaalde sites.

Bibliografie

AARTS J., VAN ES W. A. & SLOFSTRA J., 1989. *Geld uit de grond: een onderzoek naar de geldcirculatie en monetarisatie van de Maas-Demer-Schelde regio*, Amsterdam, 69 p. Doctoraalscriptie.

ARTS A., VANDER GINST V., VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., 2009. Het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-Basiliek van Tongeren. De Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode, *Monumenten, Landschappen en Archeologie* 28.1, p. 8-31.

BAILLIEN H., 1979. *Tongeren: van Romeinse civitas tot Middeleeuwse stad*, Assen (Maaslandse monografieën 29), 185 p.

BRULET R., LÉVA C., MERTENS J., PLUMIER J. & THOLLARD P., 1995. *Forts romains de la route Bavay-Tongres. Le dispositif militaire du bas-empire*, Louvain-la-Neuve (Collection d'archéologie Joseph Mertens 11), 67 p.

CASEY J., 1986. *Understanding Ancient Coins: an Introduction for Archaeologists and Historians*, London, 160 p.

DEPEYROT G., 2006. *La monnaie romaine 211 av. J.-Chr. – 476 apr. J.-Chr.*, Paris, 216 p.

ELLIS S. P., 2000. *Roman Housing*, London, 224 p.

GOODMAN P. J., 2007. *The Roman City and its Periphery. From Rome to Gaul*, London, 309 p.

HOFFMANN D., 1969-1970. *Das spätrömische Bewegungsbeer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf (Epigraphische Studien 7), 532 + 328 p. (2 dln.).

JAMMAERS S., 2012. *De muntcirculatie in Tongeren in de 4de – 5de eeuw n.Chr.*, Leuven, 136 p. Masterscriptie.

LESENNE M., 1975. *Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren*, Brussel (Oudheidkundige Repertoria. Reeks A: Bibliografische Repertoria 10), 152 p.

MERTENS J., 1977. De laat-Romeinse stadsmuur van Tongeren, Brussel (*Archaeologia Belgica* 196), p. 48-54.

NOUWEN R., 1997. *Tongeren en het land van de Tungri (31 v.Chr. – 284 n.Chr.)*, Leeuwarden (Maaslandse monografieën 59), 325 p.

REDDÉ M., BRULET R., FELLMANN R., HAALEBOS J. & VON SCHNURBEIN S., 2006. *Les fortifications militaires. L'architecture de la Gaule romaine*, Paris (Documents d'Archéologie française 100), 480 p.

RÜTTI B. & AITKEN C., 2001. *Domus Romana*, Augst (Augster Museumshefte 26), 43 p.

VANDERHOEVEN A., VAN DE KONIJNENBURG R. & DEBOEG., 1987. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren: interimverslag 1986, *Archaeologia Belgica* 3, p. 127-138.

p. 147-148 ; VANVINCKENROYE W. et al. 1985, p. 65.

27 REDDÉ M. et al. 2006, p. 66.

- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVINCK A. & COOREMANS B., 1992. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren (prov. Limburg): interimverslag 1990-1993, *Archeologie in Vlaanderen* 2, p. 89-146.
- VANDERHOEVEN A., 1996. *The earliest urbanisation in Northern Gaul. Some implications of recent research in Tongres*. In: ROYMANS N. (ed.), *From the Sword to the Plough. Three Studies on the Earliest Romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 1), p. 189-260.
- VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., 2008. *Een noodopgraving aan de Vermeulenstraat te Tongeren – 1 en 2*. In: DE CLERCQ W., DEMETER S. & MASSART S. (ed.), *Romeinendag 19-04-2008*, Brussel, p. 121-128.
- VANDERHOEVEN A., 2011. Changing Urban Topography in Late Roman and Early Medieval Tongeren. In: Panhuysen T. & Ludowici B. (Eds.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)*, Hannover (Neue Studien zur Sachsenforschung Band 3), p. 128-138.
- VAN DE WEERD H., 1919. Opgravingen in den tuin van het Koninklijk Atheneum te Tongeren, *Bulletin de la Société scientifique & littéraire de Limbourg* 34, p. 17-43.
- VAN HEESCH J., 1997. *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het noordwesten van Gallia Belgica: de Civitates van de Nerviers en de Menapiërs (ca. 50 v. Chr. – 450 n. Chr.)*, Brussel (Monografieën van Nationale Archeologie 11), 352 p.
- VANVINCKENROYE W., 1985. *Tongeren Romeinse stad*, Tielt, 158 p.
- VANVINCKENROYE W., 1995. De Romeinse oostbegraafplaats van Tongeren, *Limburg* 74, p. 151-184.
- VERSLYPE L. & BRULET R. (éds), 2004. *Terres noires*, Louvain-la-Neuve (Collection d'Archéologie Joseph Mertens 14), 187 p.

Asse-Nerviërsstraat en Asse-Kalkoven 2012 Het vicusverhaal gaat verder...

Kristine MAGERMAN

Bernard VAN COUWENBERGHE, Marc LODEWIJCKX & Steven SAERENS

Algemene context

Inleiding

Tussen 2006 en 2012 voerde de KU Leuven in samenwerking met Agilas vzw verschillende opgravingen uit in de noordoostelijke zone van de Romeinse nederzetting van Asse waarbij een oppervlakte van ongeveer 3 ha vlakdekkend onderzocht werd. Dit leverde heel wat interessante sporen en structuren op waaronder de afwateringsgrachten van de Romeinse weg richting Rumst, verschillende restanten van goed bewaarde geplaveide wegen, een deel van een brede en diepe V-vormige gracht die het nederzettingsareaal mogelijk afbakende, de stenen funderingen van minimum zeven gebouwen, de mogelijke restanten van een *tumulus*, vier pottenbakkersovens met bijhorende misbaksels uit het derde kwart van de 1ste eeuw n. Chr. tot het begin van de 3de eeuw n. Chr., meer dan duizend kuilen gevuld met nederzettingsafval, talrijke grachten en greppels, verschillende waterputten en de zogenaamde 'dark earth'.¹

In 2012 vonden er opnieuw twee onderzoeken plaats in hetzelfde gebied, met name een vlakdekkend onderzoek te Asse-Nerviërsstraat 32-40 (fase 2) en een archeologisch vooronderzoek te Asse-Kalkoven (fig. 1).² De eerste resultaten van dit onderzoek worden in dit artikel verder toegelicht.

Geografische, topografische, hydrografische, bodemkundige en geologische gegevens

Beide percelen maken deel uit van de Kalkoven, een noordoost-zuidwest georiënteerd plateau met een hoogte van 81 m boven de zeespiegel waarop de Romeinse nederzetting gesitueerd was. In

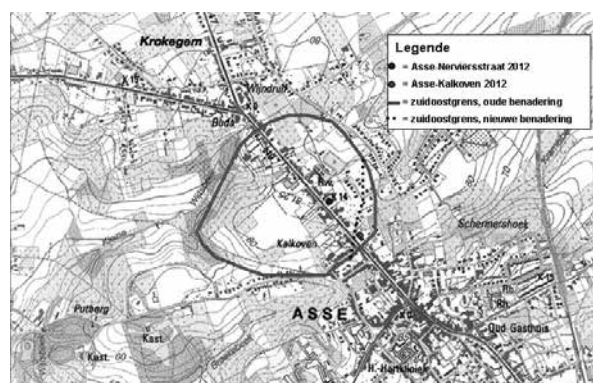

Fig. 1. Aanduiding van de onderzoekspercelen binnen de Romeinse nederzetting van Asse en de oude en de nieuwe benadering van de zuidoostelijke begrenzing van de nederzetting.

de onmiddellijke omgeving stromen de Kleine Wijtsbeek en de Broekebeek. Het plateau vormt de waterscheiding tussen het Denderbekken en het Beneden-Scheldebekken. Op bodemkundig vlak bevinden de sites zich op droge en in beperkte mate matig natte leembodems met een textuur B-horizont. De geologische ondergrond bestaat uit leem waaronder zich een 60 cm dik pakket rolkeien bevindt. Recent onderzoek doet vermoeden dat deze kiezels gevormd werden door een Kwartaire rivierterrasafzetting.³ Hieronder bevinden zich de Tertiaire lagen waarvan het bovenste pakket bestaat uit de formatie van Sint-Huibrechts-Hern die opgebouwd is uit zand, zandhoudende klei en een basislaag bestaande uit rolkeien.

Opgraving Asse-Nerviërsstraat 32-40 (fase 2)⁴

Inleiding

Tussen april 2009 en juni 2010 voerde de KU Leuven onder leiding van Kristine Magerman

1 MAGERMAN 2007; MAGERMAN-LODEWIJCKX-PEDE 2008; MAGERMAN-LODEWIJCKX-VAN COUWENBERGHE-DE BEENHOUWER 2010a en b; MAGERMAN-LODEWIJCKX-PEDE-VAN DE VIJVER 2011; MAGERMAN-VAN COUWENBERGHE-DE BEENHOUWER 2011.

2 MAGERMAN-VAN COUWENBERGHE-SAERENS 2012.

3 CRICK & DE NIL, mondelinge informatie.

4 Magerman Kristine, Lodewijckx Marc en Van Couwenberghe Bernard – Onderzoekseenheid Archeologie KU Leuven.

en in samenwerking met Agilas vzw een vlakdekkend onderzoek uit op enkele percelen langsheen de Nerviersstraat 32-40 in Asse. Aanleiding was de herinrichting van het 1,5 ha grote terrein. Een eerste fase (2009-2010) voorzag in de aanleg van een nieuwe verkaveling met 18 nieuwe woningen, de bijhorende wegeniswerken, de aanleg van de nutsleidingen en de oprichting van een eerste appartementsgebouw. De eerste resultaten van dit onderzoek werden reeds op de Romeinendag in 2010 voorgesteld.⁵ In een tweede fase (2013) zal een tweede appartementsblok opgetrokken worden. De opgraving van deze 400 m² grote zone gebeurde tussen 1 mei en 15 juni 2012 (fase 2a) en in maart/april 2013 (fase 2b). Dit perceel sluit in het oosten aan op het gebied dat in 2009-2010 onderzocht werd.

De dark earth als afdeklaag

De jongste restanten uit de Romeinse periode bestaan uit een 30 tot 40 cm dikke donkerbruine tot zwarte puinlaag (zogenaamde *dark earth*), vermoedelijk uit de loop van de 3de eeuw n.Chr., die veel dakpanfragmenten en kalkzandsteen bevatte. Deze laag werd enkel aangetroffen in het noordelijk gedeelte van de opgravingszone en bedekte de verschillende funderingsmuren en de kamers van drie steen(sokkel)bouwen (*infra*). Soortgelijke nivelleringslagen werden de afgelopen jaren reeds op verschillende plaatsen in Asse aangetroffen, steeds met uitsluitend voorwerpen uit de Romeinse tijd en vaak met dichte dakpanconcentraties.⁶ Het fenomeen van dergelijke dempingslagen is niet typisch voor Asse alleen. Ondermeer ook in de *vicus* van Velzeke en op enkele sites in Frankrijk kon dit fenomeen de voorbije jaren uitgebreid onderzocht worden.⁷

Restanten van drie steen(sokkel)bouwen

In het noordelijk gedeelte van de opgravingszone werden de massieve funderingsresten teruggevonden van drie Romeinse steen(sokkel)bouwen (fig. 2). Omdat ze in noordelijke richting verder liepen onder de aanpalende percelen en in westelijke richting onder de Nerviersstraat en omdat ze deels verstoord

Fig. 2. Doorsnede van de oostelijke funderingsmuur van gebouw 2 en de westelijke funderingsmuur van gebouw 3. Het kleurverschil van het bindmiddel van de keien in beide funderingen is duidelijk zichtbaar (© Kristine Magerman).

waren door 20ste-eeuwse bodemingrepen, konden de plattegronden niet volledig vrijgelegd worden.

Van het meest westelijk gelegen gebouw 1 konden mogelijk twee bouwfases in kaart gebracht worden. Van de eerste bouwfase restte een funderingsmuur met een lengte van 4,60 m en een breedte die schommelde tussen 0,40 m en 0,60 m. Haaks op deze fundering bevonden zich twee parallelle muurfunderingen waardoor een deel van een kamer met een breedte van 3,40 m zichtbaar werd. De meest noordelijke dwarsmuur was bewaard over een lengte van 2,00 m en had een breedte van 0,70 m. De zuidelijke dwarsmuur met een breedte van 0,70 m werd onderzocht over een lengte van 1,80 m. In een tweede fase werd aan de oostzijde van de eerste kamer een tweede, aangrenzende kamer aangebouwd. Van deze kamer restten slechts twee funderingsmuren: één met een lengte van 2,20 m en een breedte van 0,50 m en een deels bewaarde fundering met een lengte van 2,80 m en een breedte van 0,60 m. Op de plaats waar de tweede kamer aan de eerste aangezet was, werd een halfronde maar ondiepe verbreding van de fundering vastgesteld die als mogelijke versteviging van de aanzet geïnterpreteerd kan worden. Opvallend was dat deze verbreding onderaan bestond uit een laag oxiderend gebakken aardewerkfragmenten. De exacte betekenis hiervan is nog niet duidelijk.

Gebouw 2 bevond zich 4,60 m ten oosten van en evenwijdig met gebouw 1. Van gebouw 2 waren drie funderingsmuren bewaard gebleven: twee parallelle muren waartussen zich een dwarsmuur bevond. Op die manier kon minimum één kamer

5 MAGERMAN-LODEWIJCKX-VAN COUWENBERGHE-DE BEENHOUWER 2010, p. 35-40.

6 MAGERMAN-LODEWIJCKX-PEDE 2008, p. 123-125; MAGERMAN-LODEWIJCKX-PEDE-VAN DE VIJVER 2011, p. 124-128; MAGERMAN-VAN COUWENBERGHE-DE BEENHOUWER-LODEWIJCKX 2011, in voorbereiding.

7 DESCHIETER 2000, p. 18-23; FECHNER-BÉCU-DEGRYSE-VRIJDAGHS 2000, p. 70-77; VERSLYPE-BRULET 2004, p. 5, 13-31 en 75-85.

worden afgebakend. De meest westelijke fundering was bewaard over een lengte van 6,90 m en had een breedte die varieerde tussen 0,40 m en 1,00 m. De parallelle, oostelijke fundering kon vrijgelegd worden over een lengte van 3,00 m. Ze had een breedte van 0,90 à 0,80 m. De lengte van de dwarsfundering, en daarmee ook de breedte van het gebouw, bedroeg 6 m, de breedte schommelde tussen 0,70 m en 0,80 m.

Ten oosten van gebouw 2 en met een onderlinge afstand van 0,90 m werd de aanzet van gebouw 3 opgegraven. Dit gebouw strekt zich in oostelijke richting verder uit in de zone die in 2009-2010 onderzocht werd terwijl het in noordelijke richting onder de aanpalende percelen doorliep. Van dit gebouw werden twee parallelle funderingsmuren vrijgelegd waarop twee haakse funderingen aansloten. De westelijke funderingsmuur was bewaard over een lengte van 3,00 m en had een breedte van 0,90 à 1,10 m. De oostelijke en parallelle funderingsmuur (opgraving 2009-2010) kon gevolgd worden over een afstand van 15,40 m. Haar breedte schommelde tussen 0,80 m en 1,00 m. De noordelijke dwarsmuur had een lengte van 2,80 m en een breedte die varieerde tussen 0,70 m en 0,90 m. De zuidelijke dwarsmuur had een centrale onderbreking waarin zich een fundering bevond die wellicht aan een zuil/pijler kan worden toegeschreven. Het westelijk en het oostelijk gedeelte van de zuidelijke dwarsmuur hadden een lengte van respectievelijk 1,90 m en 1,40 m en een breedte van respectievelijk 1,00 m en 0,60 m.

Ten oosten van gebouw 3 bevonden zich nog twee andere plattegronden van Romeinse steen(sokkel) bouwen met bijhorende waterputten. Zij werden reeds voorgesteld op de Romeinendag van 2010.⁸ In totaal leverde deze noordwestelijke opgravingszone dus vijf naast elkaar gelegen restanten van Romeinse steen(sokkel) bouwen uit de Romeinse periode op. Op één gebouw na (het meest oostelijke gebouw 5) hebben ze dezelfde noordwest-zuidoost oriëntatie. De zuidelijke funderingsmuren van de in 2012 opgegraven gebouwen bevonden zich op één lijn. Dit doet vermoeden dat het de voorzijde van de gebouwen betreft. Anderzijds werd er langs deze kant van de gebouwen geen wegtracé aangetroffen waarop ze dan georiënteerd zouden zijn. De aanwezigheid van verschillende kuilen, grachten en waterputten langs deze zijde doet dan weer vermoeden dat we met de achterkant van de gebouwen te maken hebben.

Alle in 2012 onderzochte funderingen waren opgebouwd uit rolkeien die aan elkaar gekit waren door een roestkleurig of een bruingrijs bindmiddel (fig. 2). Op sommige plaatsen werden de rolkeien afgewisseld met grotere of kleinere stukken kalkzandsteen. Aangenomen wordt dat deze rolkeien, die op een diepte van 3,00 m onder het maaiveld voorkomen, lokaal ontgonnen werden.

De geringe schaal van de opgraving in 2012 (gebouw 1, 2 en 3) laat niet toe de functie van de gebouwen te bepalen waarvan telkens slechts een gedeelte van het zuidelijk deel kon worden opgegraven. Mogelijk maakt gebouw 3 samen met gebouw 4 (2009-2010) deel uit van één gebouwcomplex met een door zuilen omgeven binnenruimte. Gebouwen 1, 2 en 3 kunnen mogelijk geïnterpreteerd worden als *vicus*-huizen. Toch kan het, binnen de huidige stand van het onderzoek, ook niet uitgesloten worden dat het om een publiek of een (luxueus) residentieel gebouw gaat. Enkel de verdere verwerking van de opgravingsdata in samenhang met de archeologische vondsten zal hierover de volgende jaren meer duidelijkheid kunnen brengen.

Op basis van een eerste studie van het opgegraven materiaal kunnen de gebouwen in de 2de eeuw n Chr. (mogelijk de tweede helft) gedateerd worden. In elk geval blijkt dat deze noordoostelijke nederzettingzone, die lang als de periferie van de nederzetting werd beschouwd, zeker in de loop van de 2de eeuw integraal deel uitmaakte van de bebouwde agglomeratie.

Complexiteit van sporen en lagen binnen de kamers van de gebouwen

Binnen de kamers van de verschillende gebouwplattegronden kon een stratigrafisch complexe laagvorming worden waargenomen waartussen zich verschillende andere sporen bevonden. De geringe schaal van de opgraving in combinatie met de 20ste-eeuwse verstoringen in het noordelijk gedeelte van de het opgravingsvlak laten nog niet toe om de exacte betekenis van deze lagen en sporen te achterhalen.

Op het onderste niveau kwamen verschillende kuilen tevoorschijn die mogelijk aan een oudere fase – tweede helft 1ste of begin 2de eeuw n. Chr. – toegeschreven kunnen worden.

Verdere verwerking van alle onderzoeksdata zal hierover hopelijk bijkomende inzichten opleveren.

⁸ MAGERMAN-LODEWIJCKX-VAN COUWENBERGHE-DE BEENHOUWER 2010b, p. 35-40.

Een ovenstructuur voor huiselijke activiteiten?

Binnen de oostelijke kamer van gebouw 1 werd, in het verlengde van de noordelijke dwarsfundering, een deel van een onregelmatige structuur in gebakken leem met een rechthoekige uitsparing aangetroffen waarvan de functie niet duidelijk is (fig. 3). Onder deze verdieping bevond zich een kuiltje met een U-vormig profiel en rechte wanden. De vulling bevatte een opvallende hoeveelheid brokken verbrande leem. Het geheel leek een grotere kuil, met een opvallende grijsgroene lemige tot zandige vulling, en een deel van de noordelijke dwarsfundering te snijden.

Over de betekenis van deze structuur kan weinig met zekerheid gezegd worden. Mogelijk kan gedacht worden aan een oventje voor huiselijke activiteiten, zoals die ook voor andere plaatsen beschreven worden.⁹

Ook over de datering kunnen geen eenduidige uitspraken gedaan worden wegens gebrek aan karakteristiek materiaal. Bovendien blijft ook de relatie met gebouw 1 erg onduidelijk. Om tot een betere datering te komen, nam het team van prof. J.J. Hus, verbonden aan de Afdeling Omgevingsmagnetisme van het KMI te Dourbes, verschillende stalen voor archeomagnetisch onderzoek.

Een waterput

Tussen gebouw 1 en gebouw 2 bevond zich een waterput met een diameter van 4,60 m in het opgravingsvlak. Centraal bevond zich een moeilijke af te lijnen cirkelvormige vlek die de schacht van de waterput aankondigde. De vulling ervan bestond uit een homogene, donkerbruine tot zwarte, lemige vulling die een opvallende hoeveelheid bouwafval, voornamelijk dakpan- en kalksteenfragmenten, bevatte. Concentrisch hiermee bevond zich een heterogene, lichtgrijze tot grijswitte, lemige tot zandlemige vulling waarin beduidend minder archeologisch materiaal werd aangetroffen en die als aanlooptrechter geïnterpreteerd kon worden. De oostzijde van de vulling van de aanlooptrechter werd gesneden door de westelijke funderingsmuur van gebouw 2.

In een eerste fase werd de waterput manueel gecoupeerd en onderzocht tot een diepte van -3 m onder het maaiveld. De vulling van de trechtervormige schacht

Fig. 3. Profiel van de waterput tot een diepte van 3 m onder het maaiooppervlak (© Kristine Magerman).

Fig. 4. Zicht op de structuur in verbrande leem die mogelijk als oventje voor huiselijke activiteiten gediend heeft (© Kristine Magerman).

bevatte dakpanfragmenten, kalksteenfragmenten, een grote hoeveelheid ijzerslakken, aardewerk en brokken verbrande leem. De vulling van de aanlooptrechter bevatte dakpan- en kalksteenfragmenten, kiezels, enkele fragmenten aardewerk en groene kleipropen (fig. 4). Op niveau -3 m tekende de schacht van de put zich af als een rechthoek van 0,90 m op 1,00 m met een homogene, zwarte, lemige vulling. Op dit niveau werd de aflijning van de hoekpalen zichtbaar. Hout was op deze diepte echter nog niet bewaard.

In een volgende fase (voorzien voor maart-april 2013) zal de waterput nog tot een diepte van -4,20 m onder het maaiveld manueel onderzocht worden. Bijkomend is een uitgebreide boorcampagne voorzien met als doel het bepalen van de diepte van de waterput en het nemen van stalen voor natuurwetenschappelijk onderzoek (pollen, zaden- en vruchten...).

Een exacte datering van de constructie ontbreekt

9 BRULET 2008, p. 254-255.

Fig. 5. Profiel van een mogelijke paalkuil aangetroffen tijdens het vooronderzoek (© Kristine Magerman).

op dit ogenblik nog. Indien er (voldoende) hout gerecupereerd kan worden, zal dit door middel van dendrochronologisch onderzoek gedateerd worden. Omdat de westelijke funderingsmuur van gebouw 2 de aanlegtrechter snijdt, kan wel gesteld worden dat de aanleg van de waterput dateert van vóór de constructie van gebouw 2. De situering van de waterput tussen gebouw 1 en 2 doet vermoeden dat zijn gebruik samenhangt met minimum één van deze gebouwen. Een datering van de waterput in de tweede helft van de 2de eeuw n.Chr. wordt daarom vooropgesteld.

Nadat het veldwerk volledig afgerond is, zal de uitgebreide studie van de constructie en de inhoud van deze waterput aangevat worden.

Overige sporen

Ten zuiden van de gebouwplattegronden werden verschillende kuilen aangetroffen waarvan de oorspronkelijke functie niet altijd duidelijk is maar die in een tweede fase opgevuld werden met nederzettingsafval. Eén van deze kuilen viel op door haar omvang en tweeledigheid. Mogelijk kan dit spoor als een leemwinningskuil of een silo beschouwd worden.

Tenslotte kunnen nog enkele smalle en ondiepe greppels met onduidelijke betekenis vermeld worden. De relatie van deze sporen (op het achtererf?) met de gebouwplattegronden blijft onduidelijk. Wel bleek duidelijk dat al deze sporen niet afgedekt waren door een zogenaamde *dark earth*.

Opraving Asse-Kalkoven 72 (fase 2)¹⁰

Inleiding

Tussen 30 september en 2 oktober 2012 voerde Agilas vzw onder leiding van Kristine Magerman en Bernard van Couwenberghe, en met de hulp van vier vrijwilligers een archeologisch vooronderzoek uit op een privéperceel met een oppervlakte van 430 m² te Asse-Kalkoven (fig. 1).¹¹

De aanleiding was de verkoop van het perceel als bouwgrond. Om kandidaat-kopers correcte en duidelijke informatie mee te geven over de aanwezigheid van archeologisch erfgoed in de ondergrond, beslisten de eigenaars dit onderzoek te laten uitvoeren. In totaal werd een oppervlakte van 84 m² of 18,8% van het perceel vrijgelegd door middel van drie proefsleuven en één kijkvenster.

Bijkomend werd voor de eerste keer de kans geboden om de zone ten zuidoosten van de *vicus* van Asse beter te leren kennen en een inzicht te krijgen in de verschillende activiteiten die er plaatsvonden. Het was namelijk onduidelijk of deze zone nog deel uitmaakte van de (bewoonde zone van de) Romeinse nederzetting.

Sporen uit de Romeinse periode¹²

Het vooronderzoek leverde 10 sporen op uit de Romeinse periode. De primaire functie ervan kon in deze fase van het onderzoek moeilijk achterhaald worden. Mogelijk kan één spoor geïnterpreteerd worden als een leemwinningskuil of een kuil gegraven voor de extractie van kiezels. Een ander spoor is een deel van een noordoost-zuidwest lopend grachttracé. Gelet op de diepte, de vorm van het profiel en de aanwezigheid van een kalkzandsteen op de bodem, kan een ander spoor mogelijk als een paalkuil of een silo geïnterpreteerd worden (fig. 5). In een tweede fase werden de verschillende kuilen opgevuld met grond en nederzettingsafval.

In totaal konden 282 vondsten gerecupereerd worden. In vergelijking met het Romeins materiaal dat aan het licht kwam tijdens de opgravingen tussen 2006 en 2012 in de meer noordelijk gelegen

¹⁰ Magerman Kristine, Van Couwenberghe Bernard en Saerens Steven – Agilas vzw.

¹¹ MAGERMAN-VAN COUWENBERGHE-SAERENS 2012.

¹² MAGERMAN-VAN COUWENBERGHE-SAERENS 2012, p. 45-52.

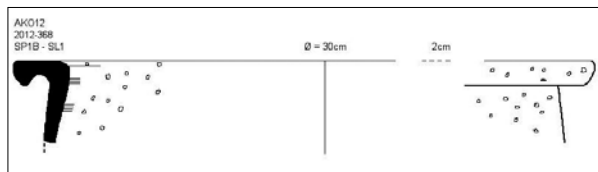

Fig. 6. Voorbeeld van handgevormd aardewerk aangetroffen in de zuidoostelijke zone van de vicus (© Bernard Van Couwenberghe).

zones valt het op dat het aardewerk op dit perceel zeer sterk gefragmenteerd was. Grote scherven of archeologisch complete stukken ontbreken volledig. Behalve enkele kleinere scherven *terra sigillata*, *terra nigra*, kruikwaar, fragmenten van amforen, *dolia*, wrijfschalen en stukken van dakpannen, ontbreekt karakteristiek en goed dateerbaar materiaal. Behalve enkele fragmenten van ijzeren nagels konden geen andere ijzeren of bronzen voorwerpen gerecupereerd worden.

De aanwezigheid van verschillende fragmenten *terra sigillata* uit Zuid-Gallië, *terra nigra*, handgevormd aardewerk (fig. 6), technisch aardewerk, een mogelijk fragment *terra rubra* en een klein stukje dat misschien als *Rhineland Granular Grey*-aardewerk beschouwd kan worden, doet een datering van de meeste Romeinse sporen in de tweede helft van de 1ste eeuw tot het midden van de 2de eeuw vermoeden. In dat geval kunnen de aangetroffen sporen mogelijk in verband gebracht worden met een oudere (1ste-eeuwse) fase van de Romeinse nederzetting van Asse. Enkel vlakdekkend onderzoek zal hierover verder uitsluitsel kunnen geven.

De aard van de sporen en het aanwezige materiaal tonen aan dat we hier in geen geval te maken hebben met *off site* fenomenen bij de Romeinse nederzetting van Asse. De zone maakte daarentegen deel uit van de zuidoostelijke periferie van de vicus. Op basis van deze resultaten kunnen we voor het eerst met materiële bewijzen de grens van de Romeinse nederzetting dus in zuidelijke richting uitbreiden (fig. 1).

Bibliografie

BRULET R., 2008. *Les Romains en Wallonie*, Bruxelles.

CRICK E. & DE NIL K., mondelinge informatie.

FECHNER K., BÉCU B., DEGRYSE H. & VRIJDAGHS L., 2000. Velzeke: bodemkundige studie van de donkere laag uit het einde van de 2de of de 3de eeuw. In: VAN

HEESCH J. & DESCHIETER J. (red.) *De Gallo-Romeinse vicus te Velzeke II. Een muntschat uit de tijd van keizer Postumus*, Zottegem (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke. Gewone reeks, 3), p. 70-75.

MAGERMAN K., 2007. *Archeologisch onderzoek te Asse, Nerviersstraat 29, perceel sectie F 905-G16, opgravingscampagne 2006-2007*, intern rapport, januari 2007, 21 p.

MAGERMAN K., DE BEENHOUWER J. & VAN COUWENBERGHE B., 2011. *Archeologisch onderzoek Asse-Nerviersstraat 54-56 (Prov. Vlaams-Brabant). Voorlopig verslag van de eerste opgravingsresultaten*, intern rapport, juli 2011, 42 p.

MAGERMAN K., LODEWIJCKX M. & PEDE R., 2008. *Asse-Krokegemseweg. Eindverslag van het archeologisch onderzoek (mei – december 2007)*, intern rapport, december 2008, 161 p.

MAGERMAN K., LODEWIJCKX M., PEDE R. & VAN DE VIJVER K., 2011. *Asse-Nerviersstraat. Eindverslag van het archeologisch onderzoek (januari – maart 2008 en november 2010)*, intern rapport, januari 2011, 246 p.

MAGERMAN K., LODEWIJCKX M., VAN COUWENBERGHE B. & DE BEENHOUWER J., 2010a. *Archeologisch onderzoek Asse-Nerviersstraat 2009-2010 (Prov. Vlaams-Brabant). Voorlopig verslag van de eerste opgravingsresultaten*, intern rapport, juli 2010, 48 p.

MAGERMAN K., LODEWIJCKX M., VAN COUWENBERGHE B. & DE BEENHOUWER J., 2010b. Restanten van een Romeinse steenbouw, een geplaveide weg, een pottenbakkersoven, waterputten en andere sporen aan de Nerviersstraat in Asse (provincie Vlaams-Brabant), *Romeinendag-Journée d'Archéologie Romaine 2010*, Louvain-la-Neuve, p. 35-40.

MAGERMAN K., VAN COUWENBERGHE B., DE BEENHOUWER J. & LODEWIJCKX M., 2011. *Asse-Nerviersstraat. Eindverslag van het archeologisch onderzoek (april 2009 – oktober 2010)*, intern rapport (in voorbereiding).

MAGERMAN K., VAN COUWENBERGHE B. & SAERENS S., 2012. *Archeologische prospectie met ingreep in de bodem. Asse-Kalkoven 2012, z.n., 2012/368 (Prov. Vlaams-Brabant) (Rapporten Agilas vzw – 2012/2)*, intern rapport, 74 p.

VERSLYPE L. & BRULET R., 2004. *Terres noires – Dark Earth, Actes de la table ronde de Louvain-la-Neuve*, Louvain-la-Neuve.

Leven en cultuur in de Romeinse *vicus* van Tienen. Transformaties van cultureel gedrag door vergelijkende analyse van assemblages van materiële cultuur

Marleen MARTENS

Inleiding en vraagstelling

Deze tekst is een samenvatting van mijn dissertatie: Martens M., 2012. *Life and culture in the Roman small town of Tienen. Transformations of cultural behaviour by comparative analysis of material culture assemblages*, PhD thesis, VUniversity Amsterdam. Mijn promotor was prof. dr. Nico Roymans (VU Amsterdam) en co-promotor dr. Steve Willis (Kent University).

Deze studie werpt een licht op de materiële cultuur en op culturele praktijken doorheen de Romeinse periode in de *vicus* van Tienen. Centraal staat het vergelijkend onderzoek van consumptie- en depositiepatronen van materiële cultuur in drie verschillende culturele contexten: de context van het dagelijkse leven, de funeraire context en de context van de rituele praktijken. Dit comparatief onderzoek moet uitwijzen of deze contexten distinctieve consumptiepatronen vertonen die een gevolg zijn van specifieke keuzes van de *vicus*-bewoners, mede bepaald door socio-culturele regels en praktijken. Diachronisch onderzoek moet aantonen hoe de materiële cultuur en culturele handelingen transformeren doorheen de tijd. De studie vormt dan ook een belangrijke bron van informatie over *agency* of welke keuzes mensen maken voor de selectie en het gebruik van voorwerpen en goederen in verschillende culturele contexten. Dit biedt een unieke gelegenheid om de genese en ontwikkeling van de cultuur en identiteit van een *vicus*-gemeenschap te bestuderen.

De uitdaging was om een onderzoeksmethodologie te ontwikkelen die zowel traditionele onderzoeksbenaderingen, alsook het testen van meer theoretisch onderbouwde modellen, zoals onze onderzoekshypothese, mogelijk maakt. De laatste jaren heeft de theoretische archeologie innovatieve manieren van de studie van materiële cultuur gestimuleerd, die inspirerend waren voor het voorliggend onderzoek. Gezien het onderzoek van de samenstelling van de materiële cultuur

in verschillende culturele contexten (dagelijks leven, funerair en ritueel) centraal staan in ons onderzoekskader, was het van essentieel belang om eerst een stand van zaken van de aanpak van het onderzoek en de kennis van deze contexten in onze gebieden, of indien dit niet beschikbaar was van verder weg, te maken. De kennis over opvattingen met betrekking tot hygiëne en de omgang met afval kon geschetst worden aan de hand van geschreven en archeologische bronnen. Vooral voor enkele grote Romeinse steden, zoals Lyon en Aix-en-Provence, werd de evolutie van de praktijk van het dumpen van afval nauwkeurig in kaart gebracht. Gezien veel activiteiten in een *vicus* wellicht plaatsvonden binnen huishoudens (inclusief de activiteiten op het erf) is het van belang een groot deel van de vondsten als onderdeel van dagelijkse praktijken in huishoudens te zien. Voor de interpretatie van de materiële cultuur van opgravingen is de kennis van de functies van voorwerpen, maar vooral ook van hun gebruik in verschillende contexten van groot belang. Een aantal activiteiten die voor de huishoudens in Pompeï konden geïdentificeerd worden zijn ook relevant voor huishoudens in de *vici* en andere nederzettingen: bereiden, bewaren en consumeren van voedsel, persoonlijke hygiëne, luxe en vrije tijd, religie en ambachtelijke activiteiten. Er is uiteraard geen één op één relatie tussen de assemblages die gebruikt werden in het dagelijkse leven en de assemblages die we opgraven. Een stand van zaken van de kennis van de religie en de religieuze praktijken van de inwoners van de *Civitas Tungrorum* wordt geschetst aan de hand van een synthese van verschillende benaderingen: de literaire bronnen, de tempels en de openluchtheiligdommen, de terracotta figurines en de rituele deposities. Ook voor het bepalen van het interpretatief kader en de methodiek van het onderzoek van de contexten van het grafveld werd eerst een algemene stand van zaken van het onderzoek van graven in de *civitas* gemaakt.

Grijpenveld methodologie

Het Grijpenveld site omvat de volledige zuidwestelijke periferie van de Romeinse *vicus* met afvalkuilen, installaties van ambachtelijke activiteiten, een omgracht ceremonieel complex uit de Augusteïsche periode, een 3de-eeuws *mithraeum*, rituele deposities en een 2de-eeuws tumulusgraf. Aan deze perifere zone grensde een groot grafveld met meer dan 1.400 graven. Zoals gebruikelijk voor nederzettingen en grafvelden uit deze periode leverde de Grijpenveldsite een grote hoeveelheid vondsten op. In het totaal werden 137.705 vondsten in aardewerk, 1.136 bronzen vondsten, 4.456 vondsten in glas, 11.929 vondsten in ijzer en 4.456 dierlijke overblijfselen aangetroffen in 4.580 sporen.

Het bijzonder potentieel van deze site voor het vergelijkend onderzoek van materiële cultuur in verschillende culturele contexten en van de transformatie van materiële cultuur en culturele praktijken van een lokale gemeenschap vereiste een specifieke onderzoeksmethode. Bovendien moest de databank ook zoveel mogelijk andere archeologische vraagstellingen kunnen ondersteunen. De grote uitdaging lag in het verzamelen en organiseren van data, in een databank die het mogelijk maakt verschillende relevante linken te leggen tussen groepen data om zo mogelijke betekenisvolle patronen te analyseren en te interpreteren. Naast een sleutelrol voor de archeologische context van de vondsten, was een andere basisvereiste voor het welslagen van dit onderzoek een goed onderbouwd dateringssysteem dat de datering van individuele contexten/deposities mogelijk maakt. Dit dateringssysteem bestaat uit de verzameling van dateringen (*date ranges*) van alle vondsten per context. Gezien het aardewerkassemblage grotendeels uit lokaal aardewerk bestaat werd hiervoor een typo-chronologie opgesteld. Na weging van de verschillende dateringen kon voor het merendeel van de contexten een coherente dateringperiode bepaald worden. Daarna konden de gedateerde contexten in vier fases gegroepeerd worden: fase 1: 1-70 n.Chr., fase 2: 70-140 n.Chr., fase 3: 140-300 n.Chr., fase 4: 200-300 n.Chr.

De wijze van kwantificatie van de verschillende vondsten, zowel artefacten als ecofacten, moest de exploratie van betekenisvolle interactie tussen de data mogelijk maken. Bij deze kwantificatie werd ook de graad van compleetheid van voorwerpen in kaart gebracht. Hiertoe werden de fragmenten van gebroken voorwerpen terug “gepuzzeld”. Hierbij wordt elke vondst van de opgraving in haar context geregistreerd.

Een combinatie van de informatie van verschillende vondstcategorieën voor de verschillende fases van de sites maakt inderdaad een vergelijkende benadering van consumptie- en depositiepatronen mogelijk.

Onderscheid tussen rituele contexten en afvalcontexten en aanzet voor categoriseren van archeologische assemblages als residu van verschillende rituele praktijken

Eén van de belangrijke onderzoeksdoelstellingen was om na te gaan of en hoe het mogelijk was om afvalcontexten van rituele contexten te onderscheiden. Hiertoe werden een set van kenmerken en criteria van rituele contexten, die al gekend zijn uit de literatuur of door eigen ervaring, samengesteld en beschreven. Voorbeelden van deze kenmerken zijn: de aanwezigheid van wierookkelken, volledige dierenskeletten, hond, compleet aardewerk, bronzen voorwerpen, amfoorfragmenten, beenderen van jonge dieren, beeldjes van goden.... De sterkte en objectiviteit van de toepassing van deze analyse vergroot vanzelfsprekend naargelang er een groter aantal criteria geldig is binnen één archeologische context. Aan de hand van deze analyse kon voor elke fase een aantal archeologische contexten naar voren geschoven worden als de residu's van rituele activiteiten. Deze assemblages werden naargelang hun samenstelling onderverdeeld in een aantal categorieën die wellicht verschillende rituele praktijken weerspiegelen.

Transformatie van consumptie- en depositiepatronen per fase: veranderende identiteiten binnen een vicus-gemeenschap in relatie met de wijdere regio

Hier kunnen binnen de beperking van deze samenvatting slechts enkele algemene trends beschreven worden.

Fase 1: 1-70 n.Chr.

De *vicus* van Tienen werd gesticht in de Augusteïsche periode, langs de Romeinse weg van Keulen naar Boulogne. In de zuidwestelijke periferie van de *vicus* werd in deze periode een weg aangelegd waarlangs een vierkante omgracht complex werd opgericht. Resten van feestmaaltijden en kostbare voorwerpen in de grachten van dit complex doen vermoeden dat hier ceremoniële bijeenkomsten werden gehouden,

misschien in het kader van de stichting van de *vicus*, waarbij mogelijk ook rituelen werden uitgevoerd. Verderop langs dezelfde weg werd in dezelfde periode een 2-schepig gebouw van het inheemse type opgetrokken. Ook het grafveld, begrensd met grachten, werd in deze vroege fase aangelegd. Opvallend is dat de grootte (ca. 5 ha) en *lay-out* reeds vanaf het begin bepaald werd.

Het assemblage van aardewerk uit de *vicus* bestaat hoofdzakelijk uit lokaal, wielgedraaid aardewerk. Dit betekent dat de lokale productie van aardewerk bijna vanaf de stichting van de *vicus* op gang kwam en dat er dus al grote vraag was naar nieuwe types van aardewerk, die zeer anders waren van vorm, materiaal en uitvoering dan het handgevormde aardewerk dat kort voordien nog in gebruik was in het gebied. Het assemblage uit de nederzetting bestaat hoofdzakelijk uit tafelwaar (52%) opslag/transportwaar (39%) en slechts een klein percentage kookwaar. Het hoge percentage aan tafelwaar geeft aan dat er een verandering was in de manier waarop gegeten en gedronken werd. Het belang van de lokaal geproduceerde bekers en borden in *terra nigra* en *terra rubra* en van de witte kruiken (imitaties van Rijnlandse Hofheim-1- en 2-types), naast de geïmporteerde drinkbekers, geeft ook aan dat de manier van opdienen en consumeren van eten en drinken in belangrijke mate gewijzigd was. De types van de kookwaar, met S-vormig profiel, zijn in deze fase nog niet sterk veranderd. Natuurlijk kan voedsel ook in metalen potten of in het geval van vlees ook aan het spit bereid worden. De drang naar nieuwigheden in de lokale keuken is ook merkbaar in het assemblage van de amforen, waarin *defrutum*, wellicht gebruikt als zoetstof of bewaarmiddel, en olijfolie geïmporteerd werden. Deze producten wijzen ook op een veranderende smaak en “keuken”. Het aardewerkassemblage van het grafveld verschilt van dit van de nederzetting. In de funeraire context was het aandeel van tafelwaar en vooral van bekers en borden in geoxideerde en geverfde waar, alsook bekers in *terra nigra*, hoger. Wellicht was het visuele aspect van de tafelwaar in funeraire context van belang en hadden bepaalde types van aardewerk ook een zekere socio-culturele betekenis. Opvallend is de afwezigheid van fragmenten van wijnamforen, terwijl amforen van olijfolie wel aanwezig zijn. Opmerkelijk is ook de aanwezigheid van wierookkelken in de funeraire context. Vergeleken met de contexten van de nederzetting en het grafveld kenmerkt het aardewerk assemblage van de rituele contexten zich door een hogere proportie aan kookwaar,

logischerwijze een lagere proportie aan tafelwaar en het verschijnen van een kleine proportie van aardewerk met een exclusieve rituele functie. De hogere proportie aan kookwaar is een duidelijke indicatie van het belang van het bereiden van voedsel in het kader van gemeenschappelijke maaltijden. Verder kenmerken de rituele contexten zich door een relatief hoog aantal drinkbekers van hoge kwaliteit. Wijnamforen (Gauloise 4 en lokale imitaties) komen in deze fase enkel in rituele contexten voor. Ook lokaal geproduceerde *mortaria* en kannen komen in deze fase enkel voor in rituele contexten.

De culturele context heeft in deze fase ook een duidelijke invloed op het assemblage van het dierenbeen. De aantallen fragmenten van dierenbeen in de nederzettingcontext liggen bijzonder laag, maar het assemblage vertoont dezelfde samenstelling als dit van Tongeren in dezelfde periode. Rund is dominant, wordt gevolgd door schaaap/geit en een lagere proportie aan varken. Dierenbeen in de context van het grafveld is nagenoeg afwezig. In de rituele context is de proportie van varken relatief hoger en van schaaap relatief lager dan in de nederzettingcontext, terwijl schaaap/geit nagenoeg afwezig is. Verder komen 3 diersoorten in deze fase exclusief voor in rituele context: hond, paard en kip. De metalen voorwerpen in deze fase zijn vooral mantelspelden, haarspelden en munten. Ook schoennagels komen regelmatig voor. De glazen voorwerpen in deze fase zijn La-Tène-armbanden en *unguentaria* in het grafveld, flessen en kommen in de nederzettingcontext en kommen in de rituele contexten.

Voor deze fase kunnen we concluderen dat de verandering in levensstijl van de IJzertijd naar deze Vroege-Romeinse tijd zeer snel ging. Zowel de materiële cultuur als de socio-culturele praktijken, zoals eten en drinken, maar ook rituele handelingen en funeraire praktijken kregen een nieuwe dimensie. De fusie van oude tradities en nieuwe ideeën uit de Romeinse wereld door de inwoners van de *vicus* en het omliggende gebied ligt aan de basis van de creatie van een nieuwe lokale cultuur, die in de volgende fases verder ontwikkeld wordt.

Fase 2: 70-140 n.Chr.

In de Flavische periode bevindt de *vicus* van Tienen zich te midden van een landschap dat op een efficiënte manier geëxploiteerd wordt door grote en kleinere landbouwbedrijven, waarvan sommige geheel of gedeeltelijk in steen waren uitgevoerd en waarvan

sommige een pannendak hadden en beschilderd pleisterwerk. Het wegens dat de *vicus* met de civitashoofdplaats Tongeren, andere *vici* en de diverse landbouwexploitaties verbindt, vergemakkelijkt de uitwisseling van goederen, maar ook van ideeën. In de *vicus* zelf worden inmiddels, naast ceramiek, ook glazen en metalen voorwerpen geproduceerd. De meeste bewoners van de *vicus* bouwen ondertussen typische langwerpige zgn. *vicus*-huizen met een stenen sokkel en een pannendak. Deze periode van bloei en vernieuwing is ook in de materiële cultuur duidelijk zichtbaar. Het aantal vormen en types van aardewerk dat in de *vicus* geproduceerd en geïmporteerd wordt neemt markant toe t.o.v. de vorige fase. Binnen de categorie van het gewone nederzettingsafval stijgt het aandeel van kookwaar. Het aandeel van tafelwaar neemt af, terwijl het vormenspectrum nu veel uitgebreider is. Deze innovatieve trend is vooral zichtbaar in het assortiment van lokaal geproduceerde bekers, kommen, *mortaria* en kruiken. Veel populaire vormen van andere productieplaatsen worden geïmiteerd, maar er worden ook originele, lokale types gecreëerd, zoals het *mortarium* (M6) met opstaande rand, de zgn. Tongerse beker en de zgn. Haspengouwse kruik. Deze “Tiense” vormen zijn een bewijs van het zelfvertrouwen van de pottenbakkers en hun populariteit geeft uiting aan het belang dat de lokale bevolking hecht aan een eigen identiteit. De uitbreiding van het spectrum aan kook- en tafelwaar geeft aan dat de keuken gevarieerder werd en het belang van het opdienen van verschillende spijzen verder steeg. Dit wordt ook aangetoond door de import van kwaliteitswijn, olijfolie en *garum*. Het spectrum van het aardewerk van het grafveld verschilt op significante manier van dat van de nederzetting, wellicht in het kader van het belang van de mise-en-scène in de funeraire contexten. Zo wordt, in tegenstelling tot de nederzettingen, voor kookwaar bijvoorbeeld geoxideerde (beige kleuren) verkozen boven gereduceerde (grijze) potten en terra nigra bekers boven geoxideerde bekers. In de rituele contexten neemt het aandeel van kookwaar nog toe ten opzichte van de vorige fase en ook ten opzichte van de nederzetting en het grafveld. In de categorie tafelwaar is het aandeel van geïmporteerde vormen hoger en neemt aanbod van het aantal verschillende vormen in het assortiment toe. *Mortaria* spelen duidelijk een speciale rol in rituele contexten, in schril contrast met de nederzetting en de graven, waar deze vormen totaal afwezig zijn.

Voor de dagelijkse consumptie blijft rond een dominante rol spelen, terwijl varken afneemt en

schaap toeneemt. Hond verschijnt nu ook in deze context. Opvallend is dat de geschatte leeftijd van de dieren t.o.v. de vorige fase toeneemt. Rund werd wellicht langer ingezet als lastdier en om te ploegen, terwijl schaaap wellicht gehouden werd voor de wol. In het grafveld valt het relatief hoge percentage van paard en varken op. In rituele contexten komen dezelfde proporties van dieren als in de nederzetting voor. Wel komen hier opvallend meer poot en schedelfragmenten voor. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het gaat over dieren die geofferd werden. In gewone nederzettingencontexten zijn deze delen afwezig door het slachtproces, dat vooraf gaat aan de consumptie. In deze fase neemt het de variatie van types van bronzen en glazen voorwerpen en ook de functionele categorieën gevoelig toe ten opzichte van de voorgaande fase. Opnieuw is er een duidelijk onderscheid in het assemblage van de nederzetting, de rituele contexten en het grafveld. Opvallend genoeg telt dit ook voor de grootteklassen van de nagels.

Fase 3: 140-300 n.Chr.

De tweede helft van de 2de eeuw blijkt een periode van bijzondere rijkdom en ontwikkeling te zijn. In Tongeren worden in deze periode de indrukwekkende stadsmuur en grote stadshuizen gebouwd en verbouwd en gedecoreerd met indrukwekkende muurschilderingen. Ook de villa's, zoals die van Haccourt, blijken in deze periode hun maximale uitbreiding te kennen. In de *vicus* van Tienen wordt nog steeds op grote schaal aardewerk geproduceerd en steeds meer geëxporteerd. De metaalnijverheid breidt verder uit in de westelijke periferie van de *vicus*. In de zuidwestelijke periferie wordt een *tumulus* aangelegd. In de schacht boven de grafkamer bevinden zich de resten van een luxueuze feestmaaltijd voor een groot aantal aanwezigen. De grootte van het feest en de rijkdom van bijvoorbeeld het tafelservies, bevestigen ook dit algemeen beeld van een bloeiende economie en cultuur in deze periode. In het aardewerkassemblage van deze fase neemt het assortiment van types en specifieke functionele vormen, zowel de geïmporteerde items als de lokaal geproduceerde, verder toe om aan de nieuwe behoeftes en trends in het bereiden, serveren en consumeren van maaltijden te voldoen. Nieuwe vormen zoals zeven, *mortaria* en kannen worden in deze fase voor het eerst niet alleen in rituele contexten, maar ook volop in de dagelijkse keuken gebruikt. De hogere proporties van amforen met olijfolie, hoge kwaliteitswijn, maar ook van regionale producten, zoals vissaus van de Noordzee en lokale producten

in lokaal geproduceerde amforen toont ook de grote keuze van het assortiment aan voedingswaren.

Het assemblage van aardewerk in het grafveld verschilt van dit in de nederzetting door een keuze van meer traditionele types van lokaal geproduceerd aardewerk en de kleinere maten van alle soorten aardewerk. In de rituele contexten is een hogere proportie tafelwaar, vooral van bekertjes en cultusaardewerk merkbaar. Opvallend is ook weer het grote aantal kannen in rituele contexten van deze fase. In het assemblage van het dierenbeen van de dagelijkse afvalcontexten neemt het aandeel van rund verder toe en het aandeel van schaap/geit gevoelig af. Kip staat vanaf deze fase ook op het menu van de huishoudens van de *vicus*, wellicht in het kader van de welvaart en de behoefte aan variatie in de keuken. In het grafveld neemt het aandeel van paard op spectaculaire wijze toe, zonder twijfel ten gevolge van een evolutie van de ideeën over het hiernamaals. T.o.v. dagelijkse afvalcontexten worden in funeraire contexten ook meer varkens geconsumeerd en op jongere leeftijd. In rituele contexten van deze fase speelt de hond een bijzonder belangrijke rol. Ook andere dieren die zeldzaam zijn in de “gewone” afvalcontexten zoals kip, gans, eens, raaf, kauw en vos komen frequenter voor in rituele contexten. Ook metalen en glazen voorwerpen zijn in deze fase in allerlei vormen en functionele categorieën aanwezig.

Fase 4: 200-300 n.Chr.

De onrust en instabiliteit in de 3de eeuw heeft grote gevolgen voor het economische en culturele leven, die ook voelbaar zijn voor de bewoners van de *vicus* van Tienen. Hoewel aardewerk nog volop lokaal geproduceerd wordt en niet afneemt in kwaliteit is er duidelijk een terugval in het aantal vormen dat geproduceerd wordt. Ook worden geoxideerd en gereduceerd aardewerk weer populairder ten koste van het gesmookt aardewerk dat zo populair was in de vorige fase. Opvallend is ook dat nu een aantal vormen, die typisch zijn voor het in Tongeren geproduceerde, vooral de kookpotten, nu ook in Tienen geïmiteerd worden. De schaarsheid aan glazen voorwerpen wordt opgevangen door de imitatie van glazen vormen in ceramiek. Het aandeel van importaardewerk neemt af, behalve in de rituele contexten.

De samenstelling van het assemblage van het dierenbeen van de nederzetting, het grafveld en de rituele contexten toont een duidelijke verandering in het systeem van de veehouderij, in het dieet en

in de culturele betekenis van dieren in deze fase, die duidelijk een trendbreuk vormen met de vorige fasen. Het aandeel van rund halveert, terwijl het aandeel van schaap/geit enorm toeneemt. Kip neemt ook een belangrijke plaats in het dieet van de *vicus*-bewoner. In het grafveld is rund daarentegen proportioneel beter vertegenwoordigd dan in de vorige fase. Paard is echter nog steeds het belangrijkste dier in funeraire contexten. In rituele contexten neemt het belang van hond dan weer sterk af ten opzichte van de vorige fase. Al bij al krijgen we een beeld van een lokale gemeenschap die zich terugplooit op zichzelf en de regio. Als lokale gemeenschap probeert men duidelijk ook zoveel mogelijk zelfvoorzienend te zijn: bijvoorbeeld met betrekking tot de productie van wol, maar ook het houden van kippen. Rund wordt nu meer en meer een luxeproduct dat voorbehouden lijkt voor speciale contexten. Opvallend is ook dat men ook met de vormentaal van de materiële cultuur, zoals in de types lokaal geproduceerd aardewerk, een uiting geeft aan een meer lokale of eerder regionale identiteit. Men richt zich hiervoor vooral op de hoofdstad Tongeren. De populariteit van de Mithrascultus, die zich uit in de resten van feestmaaltijden van grote aantallen mensen van de *vicus* of de regio kan ook een uiting zijn van een veranderde instelling t.o.v. het bovennatuurlijke. De duidelijke afname van hond in de rituele contexten duidt alvast ook op veranderende religieuze ideeën.

Besluit

Deze studie toonde duidelijk aan dat er inderdaad een onderscheid te maken is in consumptiepatronen in verschillende rituele contexten en dat deze verschillen uitingen zijn van de keuze van de *vicus*-bewoner en de heersende normen, waarden en ideeën. Uit de samenstelling van de materiële cultuur kan informatie gevonden worden over praktijken in de keuken en aan de tafel van de *vicus*-bewoners tot ook rituele praktijken. De evolutie van de materiële cultuur in deze verschillende contexten geeft ook een idee over de veranderende praktijken en ideeën.

Uit het onderzoek blijkt ook duidelijk hoe sterk lokale culturen door de gemeenschappen zelf gecreëerd worden, vanzelfsprekend wel onder invloed van ideeën en goederen die circuleren in de steeds veranderende Romeinse wereld. Men zou dus kunnen stellen dat de lokale gemeenschappen tot op zekere hoogte zelf hebben vorm gegeven aan de materiele cultuur en de cultuur van het Romeinse Rijk.

Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht). Seconde campagne de fouilles (2012)

Nicolas PARIDAENS

Avec la collaboration d'Antoine DARCHAMBEAU, Stéphane GENVIER & Claude JACQUES

Introduction

Sur base d'un signalement dû à J. Kaisin en 1878, le site de « La Taille Marie » a fait l'objet d'une première série de sondages réalisés par J. Gabriel et l'Office de Recherches Archéologiques (O.R.A.) de Mettet en 1983 et 1987/88¹. Ceux-ci avaient livré un important matériel archéologique, resté inédit et acquis par le Musée Archéologique de Namur suite au décès de J. Gabriel. Depuis 2011, le CReA-Patrimoine de l'ULB mène un programme de recherches consacré d'une part à l'examen des archives de fouilles et du matériel archéologique de l'O.R.A.² et d'autre part à la reprise des fouilles³.

Une seconde campagne de fouilles a été menée durant l'été 2012 au lieu-dit « La Taille Marie » (Cadastre : Presles 2e div., sect. B, num. 13M2 - Coordonnées Lambert 72 : 164 625 est / 121 125 nord ; Lambert 2008 : 664 630 est / 621 127 nord). L'équipe, dirigée par N. Paridaens, était constituée de chercheurs du CReA-Patrimoine, d'opérateurs, de bénévoles et d'étudiants de l'Université libre de Bruxelles⁴. Ces recherches, financées par le Service public de Wallonie, avaient pour objectif de dégager la seconde moitié du temple découvert en 2011 ainsi que ses abords.

Résultats des fouilles 2012

Deux tranchées ont été implantées au nord et à l'ouest de la zone (A) excavée en 2011. La première (B) s'étendait sur une longueur totale de 30 m avec une largeur variant de 6 à 4 m tout en s'adaptant à la rupture de pente du talus qui marque la limite nord du site et aux nombreux arbres. La seconde

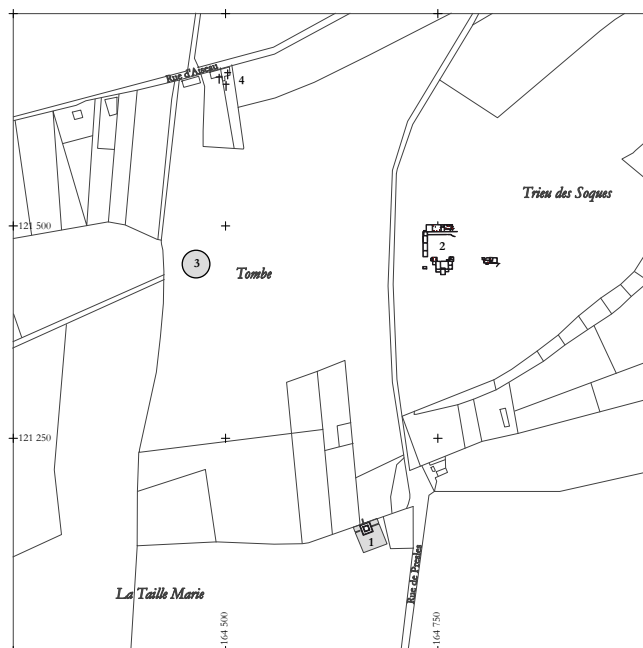

Fig. 1. Plan cadastral géoréférencé d'Aiseau-Presles avec l'emplacement du sanctuaire (1) et des fouilles de « La Taille Marie » (en grisé), de la villa d'Aiseau (2), du tumulus (3) et de la nécropole de la « Maison Lemince » (4) (relevés, réalisation et DAO : N. Paridaens, © CReA-Patrimoine-ULB).

(c), de 10 m sur 25 m, était directement contiguë à la zone A, côté oriental. À cet endroit, la pente naturelle du terrain s'accroît vers l'est, avec un pendage SO-NE atteignant 4°. Au niveau du temple, les niveaux archéologiques sont apparus directement sous la couche de labours (us 001 ; 050 ; 074), épaisse de 30 cm. Au nord et à l'est, ils étaient recouverts d'une couche de colluvions, de 10 à 20 cm d'épaisseur, caractérisée par du limon brun orange pauvre en artefacts (us 053 ; 067 ; 081). Une berme témoin orientée SO-NE a été préservée entre ces trois tranchées à l'emplacement du temple, à l'exception d'une zone située au niveau de la galerie occidentale. Dans le prolongement de la tranchée B, un sondage d'un mètre de large a été réalisé au sein du talus sur une longueur totale de 5 m.

1 Pour l'historique des recherches voir PARIDAENS 2012.

2 PARIDAENS 2012 ; VOKAER 2012.

3 PARIDAENS 2013.

4 C. ANGELI, E. CARUSO, L. CATELLAIN, J. CHAIDRON, A. DARCHAMBEAU, L. DE MERODE, S. GENVIER, P.-B. GÉRARD, G. GILBERT, N. GODRIE, S. GUARELLA, F. HUYVAERT, CL. JACQUES, R. NICOLAS, T. RHUL, D. STENNIER, C. VAN EETVELDE, O. VAN EYCK, M. VAN GEERT, G. VERLY & M. ZEEBROEK.

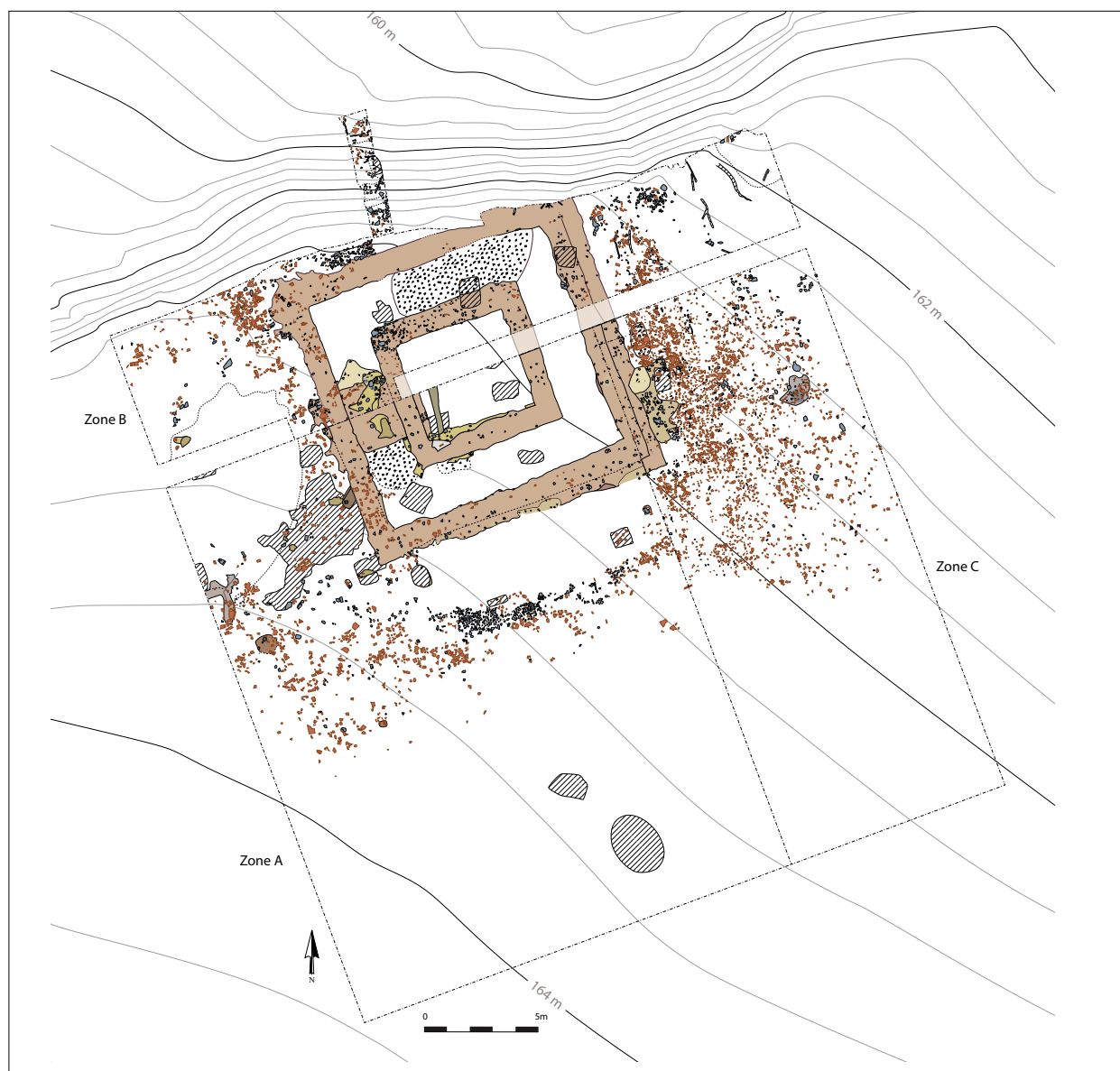

Fig. 2. Sanctuaire de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles. Plan général des structures fouillées et localisation des secteurs fouillés en 2011 (A) et 2012 (B et C) (relevés : N. Venant, L. Cattelain & N. Paridaens ; DAO : N. Bloch © CReA-Patrimoine-ULB).

Fig. 3. La fosse F 23 témoignant de pratiques rituelles de la seconde moitié du IIe s. : à gauche une assiette Drag. 32 en sigillée, à droite un pot en *terra nigra* « brisé » et un as d'Antonin-le-Pieux mêlés du limon cendré (cliché N. Paridaens © CReA-Patrimoine-ULB).

Le sanctuaire de la seconde moitié du Ier s. av. J.-C. et du Ier s. apr. J.-C.

Le premier sanctuaire est caractérisé par un horizon de limon naturel gris brun clair, très lessivé dans certaines zones et particulièrement perturbé (us 007 ; 023 ; 030 ; 057 ; 059). Au niveau du temple « postérieur » il est souligné par une fine couche de compression formée d'une croûte de particules de fer et de manganèse, sans doute liée au piétinement répété de la zone. Au sein de cet horizon, on note des zones de concentration de matériel archéologique qui se répartissent *grosso modo* à l'emplacement du futur temple gallo-romain. Cinq zones de plusieurs mètres carrés « d'épandage » de matériel (us 006 ; 018 ; 057 ; 077 ; 090) ont été relevées au cours des campagnes 2011 et 2012, auxquelles il faut ajouter la « fosse nord » dégagée par l'O.R.A. et que l'on peut maintenant localiser avec certitude directement à l'ouest du temple. Elles ont livré plusieurs milliers de tessons de céramique, des dizaines de petits vases complets, des fibules, des monnaies, des restes fauniques ainsi que des objets en fer, notamment des socs d'aires en fer miniatures illustrant une pratique religieuse inédite dans le Nord de la Gaule⁵. La datation de ce matériel s'échelonne du milieu du Ier s. av. J.-C. à la fin du Ier s. apr. J.-C. En l'absence de contextes stratigraphiques complémentaires liés au début de l'occupation du site, nous proposons de faire débiter cette dernière durant la seconde moitié du Ier s. av. J.-C. sur base du matériel contenu dans ces « épandages ». Enfin, un trou de poteau (F 12) et une fosse (F 25), pouvant être interprétée comme un second trou de poteau, sont situés dans le même secteur. Datés de la seconde moitié du Ier s. apr. J.-C., ils pourraient témoigner d'une première structure religieuse (temple ?) sur poteaux.

Le temple gallo-romain

Un temple gallo-romain à *cella* carrée et galerie périphérique est construit juste en bordure du talus. Grâce à la campagne de fouilles 2012, on peut maintenant restituer le plan complet de l'édifice, et ce malgré la récupération systématique des matériaux de construction issus des murs et de leurs fondations (us de creusement : 015 et 028). La *cella* (F 06) mesurait 6,75 m sur 6,55 m et la galerie (F 13) 12,75 m sur 12,30 m de côté hors tout. Les murs sud et est présentaient une tranchée à profil en T, sans qu'il soit possible de discerner si cette caractéristique

Fig. 4. As de Néron, frappé à Lyon en 66, découvert dans le comblement de la fosse F 25 (identification S. Genvier ; cliché A. Darchambeau © CReA-Patrimoine-ULB).

est liée à la construction ou au démantèlement du bâtiment. À un seul endroit, les fondations de la *cella* étaient conservées (us 075) : elles étaient constituées de grosses pierres brutes en calcaire, disposées très serrées dans une tranchée de fondation large de 0,80 m. Côté ouest, une tranchée de récupération large de 2,80 m (us 071) située dans la galerie pourrait, de par ses dimensions et sa position axiale, marquer l'entrée vers la *cella*. Sur base du *terminus post quem* fourni par le matériel issu des contextes archéologiques antérieurs au temple et du matériel issu de l'empierrement, contemporain à celui-ci, nous pouvons émettre l'hypothèse que le temple en dur a été construit à la charnière des Ier et IIe s. apr. J.-C.. Il semble avoir été abandonné au IVe s., comme en témoignent les nombreuses monnaies datées des années 270-320/330, retrouvées dans les tranchées de récupération (us 016 ; 029 ; 056 ; 058) et qui illustrent vraisemblablement la dernière phase de sa fréquentation.

L'empierrement

Déjà repéré en 2011 au sud du temple, un empierrement (us 022 ; 031 ; 038 ; 066 ; 080 ; 082) s'étend sur trois des côtés de l'édifice, sur une surface de 7 à 10 m de large. Il se prolonge encore au-delà de la zone fouillée, à l'ouest et à l'est. Formé d'une couche épaisse de 10 à 15 cm de fragments de tuiles et de petites pierres calcaires, ce niveau était très probablement destiné à stabiliser la surface limoneuse aux abords du temple. Au sein de cet empierrement fut également récolté une grande quantité de matériel archéologique (céramique, monnaies, fibules et objets en fer) daté des IIe, IIIe et IVe s., mêlée à du matériel résiduel des Ier s. av. et apr. J.-C.

⁵ PARIDAENS 2012.

Fig. 5. Le secteur B avec la moitié nord du temple et, à l'arrière-plan, le sondage réalisé dans le talus lié au retrait ancien de la Sambre (cliché N. Paridaens © CReA-Patrimoine-ULB).

Le talus

Le site de « La Taille Marie » est délimité au nord par un talus naturel (us 065) orienté est-ouest, lié au retrait de la Sambre et correspondant aujourd'hui à la limite des entités géomorphologiques du Houiller et de la Basse-Marlagne. Un sondage d'un mètre de large a été implanté perpendiculairement à celui-ci à travers tout le dénivelé afin de repérer d'éventuelles traces d'aménagement. Le talus, présentant aujourd'hui une dénivellation de 2,50 m, semble avoir gardé la même morphologie que dans l'Antiquité, avec néanmoins des niveaux rehaussés d'un mètre environ, suite à l'accumulation de sédiments (us 060 ; 064) et de colluvions (us 063), retenus par la haie. Si aucune structure ancienne n'a été signalée, cette coupe a toutefois permis de voir que le temple a été installé de manière judicieuse à la limite de la rupture de pente, à moins de soixante centimètres de celle-ci. Utilisant le talus comme podium naturel, il dominait de la sorte tout le vallon d'Aiseau et la grande villa⁶ qui s'y était implantée.

⁶ KAISIN 1878.

Les fosses liées aux activités rituelles

Deux fosses (F 23 et F 27) liées aux activités rituelles ont été dégagées en 2012. Situées de part et d'autre du temple, elles s'ajoutent à deux autres structures (F 17 et F 19) fouillées en 2011 au sud-ouest de ce dernier. Toutes les quatre sont situées au niveau de l'empierrement et présentent des caractéristiques communes : une fosse de creusement, de petite taille, de 0,50 à 1 m de diamètre pour une profondeur d'une trentaine de centimètres sous l'horizon de labours, présentant un comblement, rapide, limoneux et très riche en charbon de bois. Au sein de celui-ci, on retrouve des récipients en céramique souvent complets. L'une d'entre-elles (F 23) présente un matériel particulièrement intéressant associé à du limon cendré (us 051), dont trois récipients complets en céramique : un pot à col concave en *terra nigra* présentant des coups de feu, une assiette en sigillée Drag. 32 portant une estampille au nom de *Bracisillus* et une coupe en sigillée Drag. 40. Un as d'Antonin-le-Pieux frappé à Rome entre 145 et 161 ainsi qu'une fibule type Riha 7.1 complète ce dépôt daté de la seconde moitié du IIe s. de notre ère. Ces fosses semblent témoigner de l'activité cultuelle

pratiquée autour du temple. Il pourrait s'agir des restes des repas partagés avec les dieux au cours des cérémonies religieuses ou d'offrandes, en partie alimentaires et/ou végétales.

Le matériel

Le matériel archéologique récolté au cours des deux premières campagnes de fouilles s'avère être extrêmement abondant. La céramique des niveaux précoces a déjà fait l'objet d'une caractérisation lors de l'étude de la « fosse nord » découverte par l'O.R.A.⁷, avec de la céramique non tournée sombre lissée, de la proto-*terra nigra*, de la commune non tournée, de la *terra nigra* et de la *terra rubra* engobée. Le début de l'occupation au cours de la seconde moitié du Ier s. av. J.-C. a été précisée par la découverte de fibules datée de la fin du La Tène D et de l'époque augustéenne (« Nauheim », Gaspar 4), de nombreux potins « au rameau », d'une monnaie en bronze à la légende VIROS, de bronzes de types AVAVCIA et de monnaies datées de la première partie du règne d'Auguste (semis au taureau, etc.). Le matériel, tant céramique que monétaire, s'échelonne ensuite jusqu'au IVe s. Cette quantité de matériel archéologique – plusieurs milliers de tessons, une cinquantaine de vases « miniatures », 156 fibules, 152 monnaies, plus de 200 socs d'aires miniatures, 226 objets en fer, 56 objets en alliage de cuivre – témoignent d'une fréquentation importante et continue du sanctuaire. Elle illustre à la fois des pratiques rituelles courantes au sein de la religion gallo-romaine et des particularismes locaux (socs d'aires miniatures, languette en plomb inscrite⁸).

Conclusions

Les fouilles menées en 2012 ont permis de mieux cerner le sanctuaire précoce et d'aboutir au dégagement complet du temple gallo-romain découvert en 2011. En outre, les fouilles O.R.A. et l'abondant matériel qui en était issu ont été recontextualisés. La présence de la grande villa d'Aiseau, du tumulus dit « La tombe du Chef » et de la nécropole de la « Maison Lemince », situés à 250 m au nord, nous pousse à croire qu'aux IIe et IIIe s., il s'agit d'un sanctuaire rural, privé, lié à un domaine agricole. Si le statut du sanctuaire précoce reste lui plus problématique, la quantité de matériel qui s'y rapporte montre cependant une forte

fréquentation dès la fin du Ier s. av. J.-C. et durant tout le Ier s. apr. J.-C. Durant cette phase, les vestiges de l'activité cultuelle ont été entreposés à l'extérieur ; ils témoignent de pratiques religieuses effectuées en plein air, probablement sous la forme de rassemblements ou de banquets : si les monnaies, les fibules ainsi que les socs d'aire miniature en fer peuvent vraisemblablement être assimilés à des offrandes, les épandages de céramique, avec une forte proportion de bouteilles et de petits vases, illustrent quant à eux plutôt probablement des banquets.

Les activités rituelles se marquent différemment après la construction du temple en dur, avec l'apparition de petites fosses au sein de l'empierrement qui l'entoure. Le remplissage de ces fosses contient des cendres et des vases complets, parfois associés à du matériel métallique, que l'on peut interpréter comme des restes de repas partagés avec les dieux et des offrandes. Les prochaines campagnes de fouilles porteront sur les alentours du temple afin d'y découvrir d'éventuelles structures annexes (enceinte, autel). Nous remercions les propriétaires et exploitants des parcelles fouillées (C. D'OULTREMONT, s.a. Sogesa) et tout spécialement la famille J. PIERARD pour son aide logistique et sa disponibilité.

Bibliographie

KAISIN J., 1878. La villa belgo-romaine d'Aiseau. Rapport de la fouille, *Documents et Rapports de la Société royale d'Archéologie et de Paléontologie de Charleroi*, IX, p. 145-234.

PARIDAENS N., 2012. Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht) : bilan des recherches 2011, *Signa* 1, p. 91-97.

PARIDAENS N., 2013 (à paraître). Aiseau-Presles / Presles : (re)découverte d'un sanctuaire gallo-romain au lieu-dit « La Taille Marie », *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 20.

RAEPSAET-CHARLIER M.-Th. & RAEPSAET G., 2013. Une lamelle en plomb inscrite et torsadée du sanctuaire d'Aiseau-Presles, *Signa* 2 (ce volume).

VOKAER A., 2012. Étude du mobilier céramique provenant des fouilles de l'O.R.A. à Aiseau-Presles (1983) *Signa* 1, p. 98-110.

7 VOKAER 2012.

8 RAEPSAET-CHARLIER 2013.

Romeins te Ronse: een nederzetting en een bijhorende begraafplaats in De Stadstuin

Ruben PEDE, Celine CLEMENT & Bart CHERRETTÉ

Inleiding

In 2010 en 2011 voerde SOLVA een preventief archeologisch onderzoek uit te Ronse. Het stadsbestuur plant er een woonverkaveling annex parklandschap (De Stadstuin) op een braakliggend terrein net ten oosten van het centrum. Het projectgebied beslaat een oppervlakte van 13 ha waarvan ongeveer 5 ha vlakdekkend is opgegraven.¹ Naast enkele prehistorische grafmonumenten² en een middeleeuwse nederzetting³ zijn tevens tal van Romeinse sporen aangesneden. Dit artikel stelt de eerste resultaten voor van het onderzoek.

De Romeinse occupatie in Ronse – De Stadstuin is te plaatsen in de 1ste t.e.m. de 3de eeuw n.C. Het terrein is quasi volledig in gebruik genomen, waarbij naast een chronologische fasering ook een duidelijke functionele opsplitsing opvalt.

Landschappelijke en bodemkundige situering

Ronse is gelegen in het zuiden van de provincie Oost-Vlaanderen op de grens met Henegouwen. De stad bevindt zich aan de voet van enkele belangrijke getuigenheuvels van de Vlaamse Ardennen (Kluisberg, Hotond, Knokteberg, Muziekberg...) die overlopen in het heuvellandschap van Henegouwen (Pays des Collines). Het gebied situeert zich tussen de Schelde en Dendervallei en behoort tot de ecoregio van de zuidwestelijke heuvelzone, meer bepaald het Zuid-Vlaams lemig heuveldistrict. Het onderzoeksterrein bevindt zich op de noordwestelijke flank van een uitgesproken heuvelrug in het landschap.

Romeinse sites in de omgeving

In de directe omgeving van Ronse zijn reeds verschillende vindplaatsen vastgesteld uit de Romeinse periode. Ten westen van de stad wordt het

diverticulum tussen Kerkhove en Blicquy vermoed.⁴ Vlakbij bracht een recent onderzoek van SOLVA ook Romeinse sporen aan het licht.⁵ We vermelden tevens de grafheuvels op of nabij de toppen van de Vlaamse Ardennen (Muziekberg, Calmont), waar naast de gekende bronstijdgrafmonumenten ontegensprekelijk ook Romeinse begravingen zijn gebeurd.⁶ Dichterbij De Stadstuin zijn verschillende onderzoeken gedaan in de buurt van de Sint-Hermeskerk waar men het bestaan van een belangrijke site veronderstelt.⁷ De vondsten zijn zonder meer opmerkelijk te noemen. In de Romaanse delen van de crypte onder de kerk is veelvuldig gebruik gemaakt van Romeins bouwmateriaal, zoals dakpannen, *hypocaustum* tegels, mortelbrokken, enz... Vooral de vondst van een reliëf met een dansende bacchante springt in het oog.⁸ Een dergelijke iconografie is doorgaans in verband te brengen met de Dionysuscultus. In de nabijheid van de Sint-Hermeskerk kwam tevens een mogelijke mijlpaal uit de Romeinse periode aan het licht.⁹

Bewoningssporen

In het noordwestelijke, laagst gelegen deel van het terrein (zone I) kwamen een aantal nederzettingssporen tevoorschijn die te interpreteren zijn als de zuidoostelijke hoek van een afgebakende nederzetting, een zgn. *enclosure* (fig. 1). Deze zone was in een recent verleden ten dele afgegraven: de sporen in het laagst gelegen deel – de uiterste noordwestelijke hoek – bleken beter bewaard dan in de iets hoger gelegen delen.

Structuur 1

Min of meer centraal in het opgravingsvlak bevindt

1 PEDE *et al.* 2011.

2 PEDE, CLEMENT & CHERRETTÉ 2013.

3 PEDE, CLEMENT, CHERRETTÉ, GUILLAUME & DE CLEER 2013.

4 DE MULDER & DESCHIETER 1999, p. 156.

5 VERBRUGGE *et al.*, 2012.

6 DECONINCK 1982, p. 27-29; ROGGE 1972.

7 CROMBÉ 1989, p. 101.

8 CAMBIER 1991, p. 57-89.

9 CAMBIER 1966, p. 155.

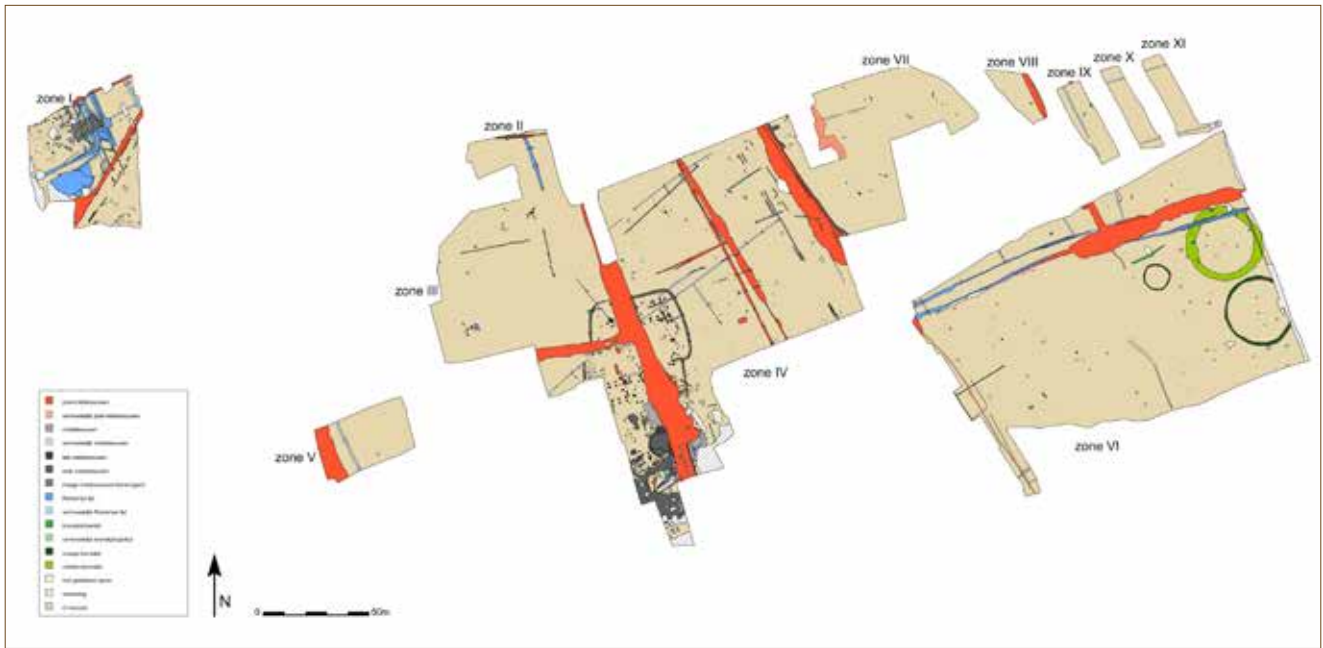

Fig. 1. Ronse Stadstuin. Vereenvoudigd, algemeen grondplan A.

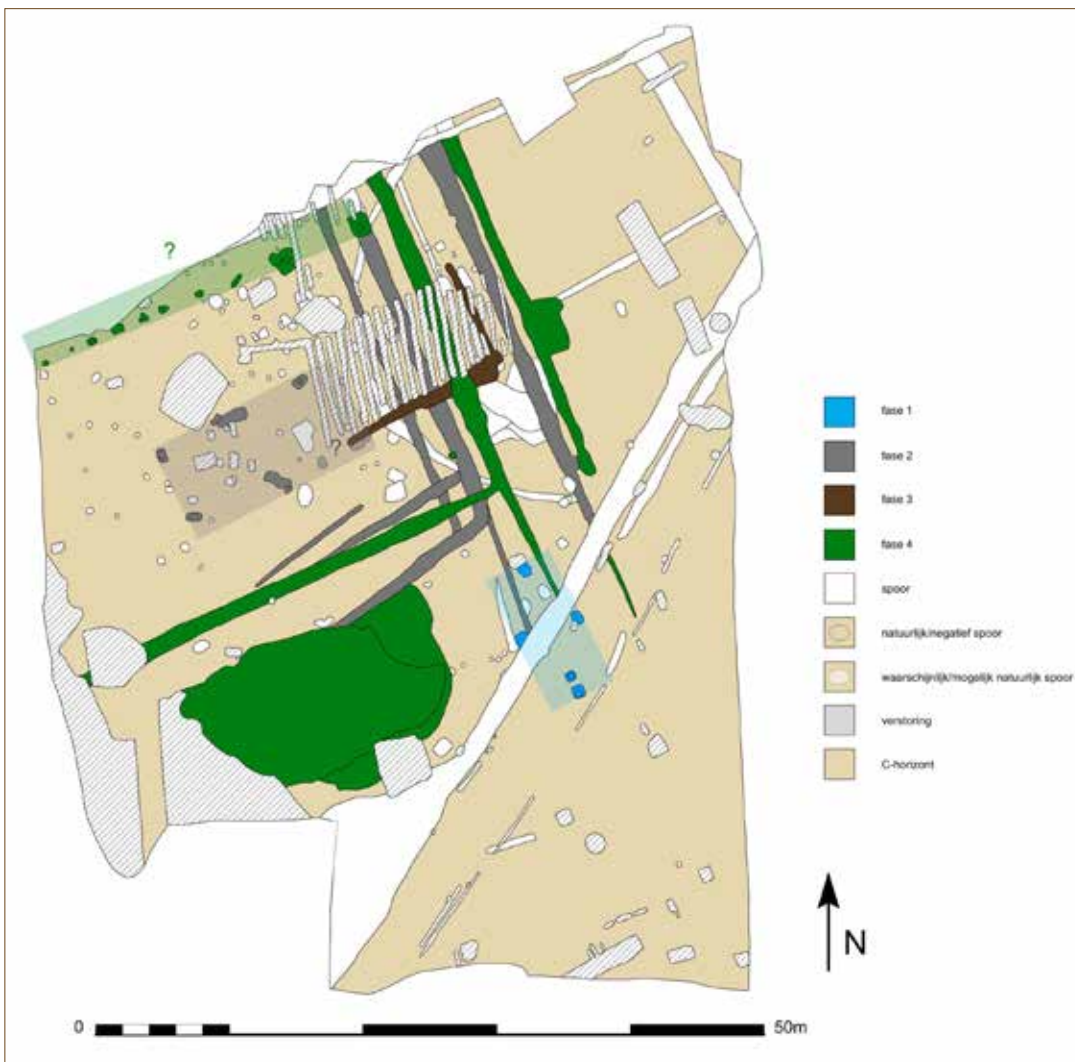

Fig. 2. Ronse Stadstuin. Fasering van de sporen in zone I.

zich een plattegrond van een houtbouw (fig. 2: blauw). De structuur is eenschepig, bestaat uit twee traveeën en is NNW-ZZO georiënteerd. We kunnen met zekerheid vijf paalkuilen aan het gebouw toewijzen die het gewicht van de dakconstructie torsten (fig. 3: structuur 1). In de zuidelijke korte zijde zijn twee palen in twee afzonderlijke kuilen aanwezig. In de noordelijke korte zijde tekent zich slechts één kuil af die vermoedelijk twee palen bevat: één paalkern is duidelijk herkenbaar, in het diepste gedeelte is slechts heel vaag een kern op te merken. De dubbele palenzetting in beide korte zijdes is opmerkelijk: telkens is de buitenste paal groter en dieper gefundeerd dan de paal aan de binnenzijde, voornamelijk in de noordelijke korte zijde. Vermoedelijk zijn deze dubbele palen het gevolg van een herzetting. De lange zijden tellen elk slechts één paalspoor, enkel in de westelijke lange zijde is een duidelijke paalkern vast te stellen. De afmetingen van het gebouw (inclusief de buitenste palen op de korte zijden) bedragen 10,2 m bij 4,5 m, wat een oppervlakte geeft van 45,9 m². Overige, omliggende paalsporen zijn moeilijk met deze structuur in verband te brengen. In de paalkuilen van het gebouw zijn nauwelijks vondsten aanwezig. Een ¹⁴C-onderzoek van twee houtskoolstalen geeft een vrij vroege datering.¹⁰ Een staal uit de kern van de zuidelijke paal van de zuidelijke korte zijde levert een gekalibreerde datering op van 160 BC – 60 AD (KIA-48899 (80): 2025±30BP). Het houtskoolstaal uit het paalspoor in de oostelijke lange zijde dateert tussen 50 BC en 80 cal AD (KIA-48900 (78): 1980±30BP).

Het gebouw is qua type niet onbekend in de regionale archeologie. Het gaat om gebouwen met een zgn. kruisvormige, eenschepige palenconfiguratie die een evolutie zijn van de oudere, meerschepige gebouwen. Ze kenmerken zich door hun relatief grote binnenruimte. De subtypes zijn afhankelijk van het aantal traveeën. Het exemplaar te Ronse is onder te brengen bij het subtype IIB (twee traveeën).¹¹ De wandpalen zijn doorgaans minder diep gefundeerd aangezien ze geen dragende functie hebben. Hierdoor worden ze zelden archeologisch vastgesteld, hoewel ook een fundering met houten liggers niet kan uitgesloten worden.¹² Het hoofdtype (type II) komt regelmatig aan het licht in het noordelijke deel van Vlaanderen en is er zelfs het meest voorkomende

gedurende de Flavische periode en de eerste helft van de 2de eeuw, hoewel het aanwezig blijft tot in de late 2de eeuw.¹³ Ook in het zuidelijk deel van Oost-Vlaanderen is het reeds op een aantal sites geattesteerd: Erembodegem¹⁴, Velzeke¹⁵, Lede¹⁶ en Leeuwergem¹⁷. Het mogelijke gebouw te Lede en de verschillende exemplaren te Leeuwergem vertonen de meeste gelijkenissen met het Ronsische voorbeeld. In zuidelijker gelegen gebieden komt dit huistype eveneens voor, o.a. in Noord-Frankrijk¹⁸ en Wallonië (o.a. Meslin-l'Évêque¹⁹ en Hamois²⁰). Opvallend bij deze laatste twee sites is de aanwezigheid van het type II in of vlakbij een villadomein. Beide houtskoolstalen van het gebouw op De Stadstuin blijken een pre-Flavische datering te ondersteunen, wat vrij vroeg lijkt in vergelijking met enkele naburige sites (cf. *supra*). Het Velzeekse exemplaar is opgericht in de vroeg-Flavische periode en blijft in gebruik tot minstens het midden van de 2de eeuw.

Structuur 2

In de zuidoostelijke hoek van de *enclosure* is een opvallende palencluster aanwezig (fig. 2: grijs). De opbouw vertoont evenwel enkele onregelmatigheden waardoor de interpretatie als gebouw eerder hypothetisch blijft. Drie paalkuilen hebben een heel gelijkaardig uitzicht met een duidelijk te onderscheiden paalkern (fig. 3 structuur 2)). Op de zuidoostelijke hoek ontbreekt echter een vierde paal, maar in de directe omgeving zijn wel enkele grote paalsporen vastgesteld. Ze wijken evenwel af van de drie overige exemplaren en liggen niet perfect in de as. Hoe dit concreet deel uitmaakte van een eventuele constructie is moeilijk te vatten. In de lange zijden bevinden zich tegenover elkaar twee grote, gelijkaardige (paal)kuilen: een duidelijke paalkern is niet vast te stellen. Vlakbij is telkens een kleiner paalspoor aanwezig dat schuin is geplaatst en naar de binnenzijde wijst. De rechthoekige “structuur” heeft een ONO-WZW oriëntatie en afmetingen van ongeveer 11,4 m bij 5,3 m. Rondom concentreren zich nog een aantal paalsporen; er is echter te weinig

10 De uitvoering van de ¹⁴C-dateringen gebeurde door M. Van Strydonck en M. Boudin (KIK).

11 DE CLERCQ 2009, p. 283.

12 DESCHIETER 2003, p. 29.

13 DE CLERCQ 2009, p. 283.

14 Niet gepubliceerd onderzoek SOLVA.

15 DESCHIETER 2003, p. 28.

16 PEDE *et al.* 2012, p. 113-115.

17 PEDE, KLINENBORG *et al.* 2013.

18 DERAMAIX 2010, p. 50.

19 DERAMAIX 2010, p. 49-50.

20 VAN OSSEL & DEFGNÉE 2001, p. 105.

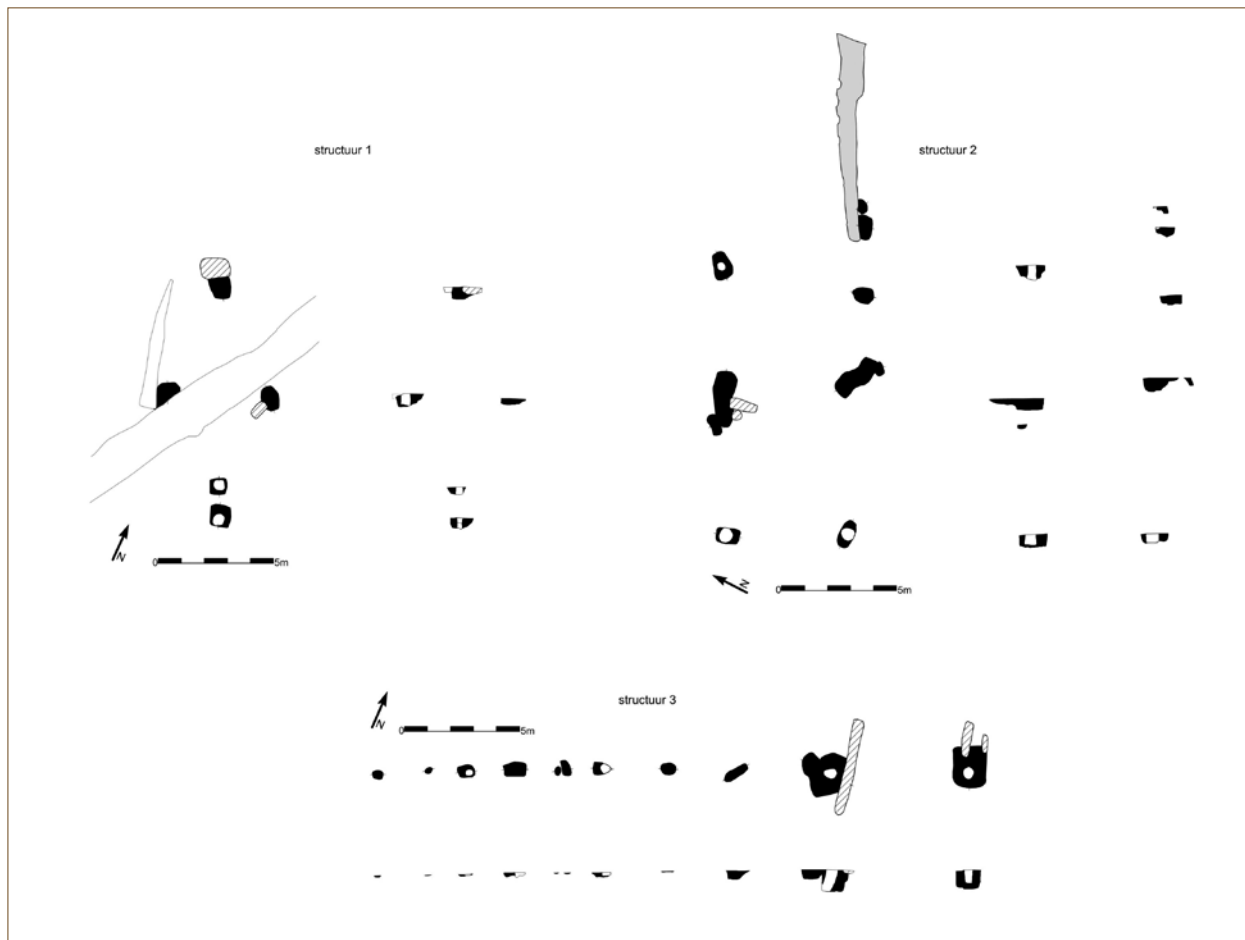

Fig. 3. Ronse Stadstuin. Structuren in zone I.

regelmaat en de sporen zijn te diffuus om een duidelijk verband te zien.

De palencluster levert weinig (diagnostisch) materiaal op. Naast enkele scherfjes in reducerend gebakken, gedraaid en handgevormd aardewerk, zijn een aantal fragmenten van een *dolium* en een zoutcontainer aanwezig. Het enige chronologisch relevante fragment is een rand van een *mortarium*, afkomstig uit de streek van Bavay (fig. 4.18). Het behoort tot het type Stuart 149, een vorm met een afhangende, soms licht opgekrulde rand die weinig evolutie doorheen de tijd vertoont en dus moeilijk nauwkeurig te dateren is. Op basis van het formaat en de afwerking heeft de tweede helft van de 2de tot de 3de eeuw de voorkeur. Een ^{14}C -datering van twee houtskoolstalen brengt meer duidelijkheid. Beide paalkernen in de westelijke korte zijde zijn bemonsterd: de noordelijke hoekpaal heeft een gekalibreerde datering van 20 AD – 130 AD (KIA-49111 (124): 1920±20BP), de zuidelijke komt uit tussen 40 BC en 90 AD KIA-49108 (140): 1960±20BP). Het chronologisch verschil tussen het aardewerk en de ^{14}C -dateringen is mogelijk te verklaren door het feit dat het *mortarium* uit één van

de schuin geplaatste paaltjes komt. Mogelijk gaat het om een stutpaal die later is toegevoegd.

Structuur 3

Tegen de noordelijke sleufwand valt een palenrij (ONO-WZW) op die zich haaks op één van de afbakenende greppels bevindt (fig. 2: groen). Waarschijnlijk vormen deze paalsporen de zuidelijke rand van een structuur die zich buiten de sleuf uitbreidt in westelijke en noordelijke richting. Het westelijke en centrale deel van de palenrij bestaat uit kleine, ondiepe paalsporen (fig. 3: structuur 3). In enkele gevallen is een paalkern te herkennen. Deze rij eindigt aan de oostelijke zijde met verschillende zware, diep gefundeerde paalsporen; vooral de twee laatste exemplaren. In beide kuilen is een duidelijke paalkern aanwezig, die in één geval schuin gepositioneerd is; de afstand tussen beide palen bedraagt ongeveer 6 m. Net ten zuiden van deze palenrij bevindt zich een concentratie van zes duidelijke en (soms) grote paalkuilen (fig. 2). Hoewel deze sporen geen perfect geometrisch verband vormen, kan het gaan

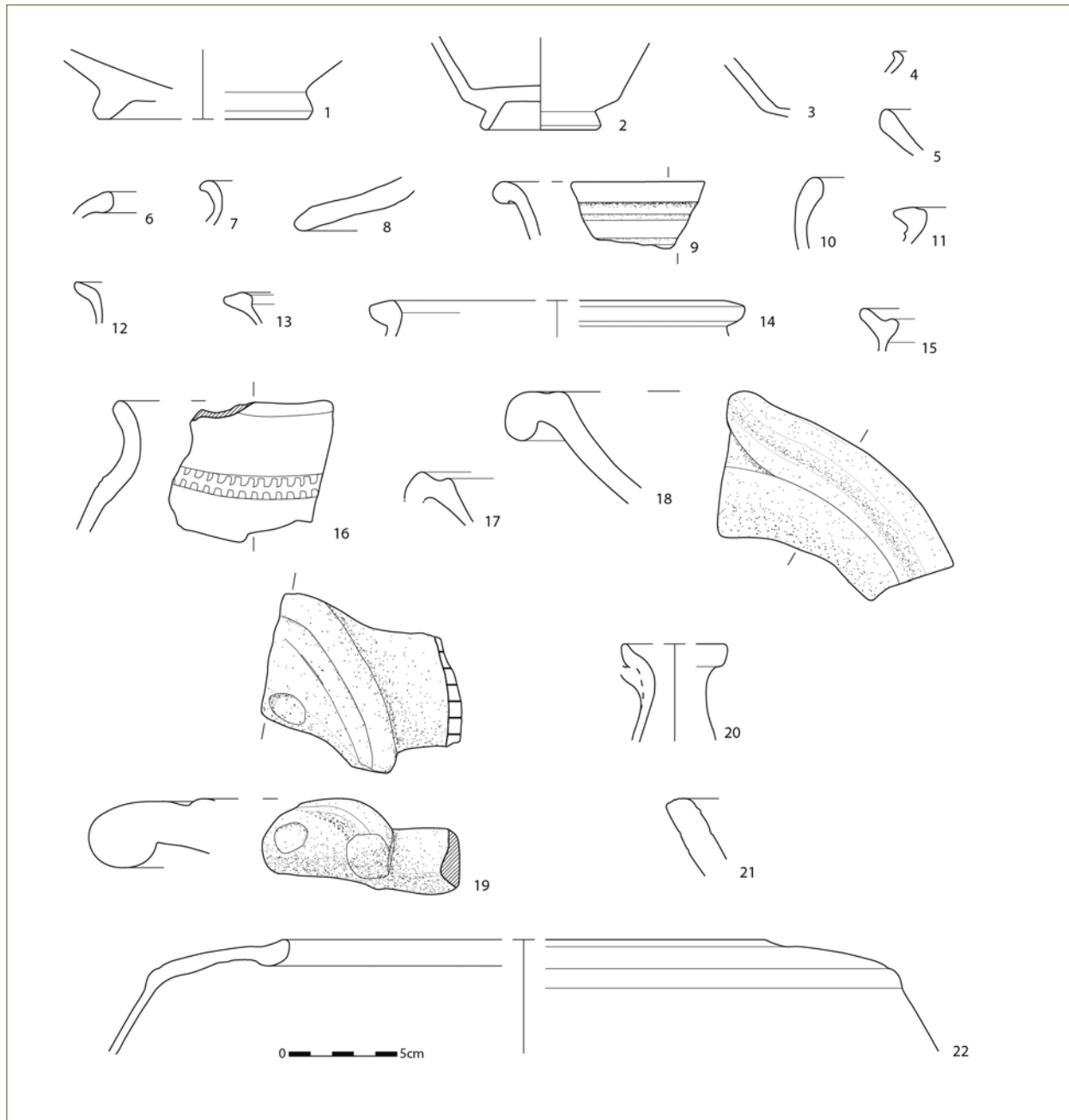

Fig. 4. Ronse Stadstuin. Selectie van vondsten uit zone I.

om een aanbouw of een verbouwing. Gezien de perifere ligging in de sleuf is deze lineaire structuur moeilijk te interpreteren. Mogelijk vormt ze een palissade die verbonden is aan een torenconstructie. Gepalissadeerde complexen zijn geen zeldzame vondst in de regionale archeologie.²¹ Enige gelijkenis met de palissade die eindigt in een zwaardere constructie te Eke – Biestebeek is niet te miskennen, ook daar is de interpretatie onduidelijk.²² Toekomstig onderzoek op de belendende percelen van De Stadstuin zal

moeten uitwijzen wat de aard van deze structuur is. De vondsten zijn voornamelijk afkomstig uit de grote paalsporen. Bij de fijne waar vermelden we een randfragmentje van een geverfde beker (fig. 4.4) uit de Rijnstreek en een randfragment van een bord van het type Blicquy 5 (fig. 4.5) in pompejaans rood aardewerk. Verder vonden we een kom met naar binnen gebogen rand (fig. 4.6), een kookpot of beker met een naar buiten gebogen rand (fig. 4.7), een imitatie van een tronconische pot (fig. 4.9) in reducerend gebakken, gedraaid aardewerk en een deksel met een eenvoudige rand (fig. 4.8) in handgevormd aardewerk. Algemeen is de structuur

21 DE CLERCQ 2009, p. 237-243.

22 DE CLERCQ & MORTIER 2001, p. 167-168.

in de tweede helft van de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw te plaatsen. Een ¹⁴C-datering is in het vooruitzicht gesteld.

Poel

Net ten zuiden van de nederzetting, buiten de *enclosure*, bevindt zich een grote uitgraving die waarschijnlijk als een poel is te interpreteren (fig. 2: groen). Deze heeft een langwerpige vorm met een ONO-WZW oriëntatie. De afmetingen bedragen ongeveer 21 m bij 11 m, de maximale diepte onder het grondvlak is 0,7 m. De profielen tonen aan dat het spoor aan de lange zijden een getrapte vorm kent. Aan de noordelijke en zuidelijke lange kant zet het gestaag aan richting het centrum, waar het vrij abrupt 30-40 cm verdiept. Ter hoogte van de oostelijke en westelijke zijde loopt de bodem langzaam naar beneden zonder grote hoogteverschillen. Dit alles zorgde vermoedelijk voor een soort “oever” aan de lange zijden die langzaam afhelde naar een dieper, centraal gedeelte.

De vondsten uit deze structuur zijn voornamelijk afkomstig uit de bovenste lagen, die geïnterpreteerd zijn als de finale dempingspakketten. Wat het aardewerk betreft, vermelden we een wandfragment van een kopje (Dr. 33) in *terra sigillata* (fig. 4.3) uit Centraal-/Oost-Gallië, twee randfragmenten van een wrijfschaal (fig. 4.17 en 4.19) van het type Stuart 149, een *dolium* met een geprofileerde rand (fig. 4.22) en een randfragment van een pot in technisch aardewerk (fig. 4.21). Deze stukken zijn in de tweede helft van de 2de of de eerste helft van de 3de eeuw te plaatsen. Een opmerkelijke vondst was een *tegula* met op de bovenzijde de indruk van vermoedelijk een hondenpoot.

Greppels

De greppels vormen de ordenende elementen in de nederzettingzone en zorgen voor een sterke axialiteit die zich weerspiegelt in de overige sporen. De meeste kuilen en paalsporen zijn afgebakend door een aantal greppelsystemen die consequent een NW-ZO oriëntatie (of haaks hierop) hebben. Buiten de greppels bevinden zich veel minder sporen. De onderlinge oversnijdingen van de greppels laten toe om drie grote fases te herkennen.

Een eerste grote fase van de *enclosure* wordt gevormd door een aantal greppels die centraal in het vlak telkens een hoek van ongeveer 95° - 105° maken (fig. 2: fase 2). De fragmentaire bewaring, enkele onrechtstreekse indicatoren en de specifieke hoek die

de greppels maken, zorgen voor een aantal subfases die we onder één grote fase laten ressorteren. In één van de subfases vertrekt vanuit de zuidoostelijke hoek van de *enclosure* een greppel die ongeveer 6 m naar het oosten een parallelle tegenhanger kent. Beide vormen mogelijk de afwateringsgreppels van een wegtracé. Gezien de slechte bewaring en de afwezigheid van resten van een wegdek of karrensporen, is dit niet met zekerheid te stellen. De enige te dateren vondst uit de greppels langs de zijde van de nederzetting is een bodem van een *terra nigra* beker (Deru P41-53) in noordelijke waar (einde 1ste tot eerste helft 2de eeuw). De tegenoverliggende greppel levert wel enkele goed dateerbare scherven op: een bodem van een wrijfschaal (Dr. 43/45) in *terra sigillata* uit Centraal-/Oost-Gallië (fig. 4.1). Verder kwam een randfragment van een kruik in zeepwaar aan het licht; deze vertoont sterke gelijkenissen met de vorm Stuart 129 (fig. 4.20). Overige vondsten zijn een bodem van een *terra nigra* beker in zeepwaar, een rand van een kom met een naar binnen gebogen rand (fig. 4.10), een rand van een kom in grijs gedraaid aardewerk die mogelijk een imitatie is van Noordfranse waar (fig. 4.11), een rand van een bekervormige pot met een naar buiten gebogen rand (fig. 4.12) in grijs gedraaid aardewerk en mogelijk een randje van een kruik (fig. 4.13). Dit ensemble is te dateren in de tweede helft van de 2de tot de eerste helft van de 3de eeuw, met een voorkeur voor het laatste kwart van de 2de en het eerste kwart van de 3de eeuw. Een ¹⁴C-datering op een houtskoolstaal uit één van de grachten langs de nederzetting geeft een gekalibreerd resultaat tussen 80 AD en 230 AD (KIA-49109 (138): 1860±25BP). De vaststelling dat de greppels aan weerszijden een andere datering lijken te hebben, heeft vermoedelijk te maken met het feit dat verschillende greppels ondergebracht zijn bij deze fase. De gelijklopende heruitgravingen en het gevarieerde materiaal wijzen dus op een “lange” fase met een algemene datering van de tweede helft van de 1ste tot de eerste helft van de 3de eeuw.

In een volgende fase volgt een duidelijke reorganisatie van het greppelsysteem (fig. 2: fase 3). De hoek komt ongeveer 10 – 11 m meer naar het noorden te liggen. Daar bevindt zich een greppel, die een hoek maakt van 90°. Deze heeft echter min of meer dezelfde oriëntatie als de vorige. Gelijktijdige greppels zijn niet vastgesteld waardoor we mogen aannemen dat in deze fase geen wegtracé aansloot op de *enclosure*. Opvallend is de grote aanwezigheid van puin in de vulling van de greppel: veel brokjes en brokken *tegulae*, *imbrices* en ijzerzandsteen. Ging deze fase samen met een structuur van minder vergelijkbare

materialen binnen de *enclosure*? De greppel leverde geen dateerbare vondsten op.

In een laatste grote fase van de afbakening verschuift de zuidoostelijke hoek opnieuw ongeveer 10 m naar het zuiden op nagenoeg dezelfde locatie als fase 2. Een greppel vormt er een rechte hoek terwijl een aftakking verder loopt naar het zuidoosten (fig. 2: fase 4). Ongeveer 6 m naar het oosten bevindt zich een gelijkaardige greppel. Mogelijk hebben we hier opnieuw te maken met de afwateringsgreppels van een wegtracé. De slechte bewaring verhindert echter verregaande conclusies. De vulling van de greppel aan de zijde van de nederzetting levert enkele vondsten op die in de 2de en/of 3de eeuw te dateren zijn: een rand van een kom met uitgesproken dekselgeul (fig. 4.15) en een randfragment van een kookpot met een naar buiten gebogen rand en rolstempelversiering op de schouder (fig. 4.16), beide in handgevormd aardewerk. In de tegenovergestelde greppel valt een bodem van een kopje in *terra sigillata* (Dr. 33) uit Centraal-/Oost-Gallië (fig. 4.2) te noteren. Verder is er een kom met een geblokte rand (fig. 4.14) aanwezig waarvan het baksel sterke gelijkenissen vertoont met de zgn. *Low Lands Ware*. Deze context is algemeen dateren in de tweede helft van de 2de en het eerste kwart van de 3de eeuw.

Fasering van de nederzetting

De oudste fase van de nederzetting wordt gevormd door een houtbouw met een kruisvormige palenconfiguratie (fig. 2: fase 1). Het gebouw wordt oversneden door de latere fases van de *enclosure*. Bijhorende greppels rond het gebouw zijn niet aangetroffen. Het is echter niet ondenkbaar dat deze verdwenen zijn door de slechtere bewaring en de recente verstoring van het terrein. De oriëntatie van de structuur lijkt alleszins te wijzen op het bestaan van een zekere percelering aangezien deze min of meer dezelfde is als bij de latere fases. De ¹⁴C-stalen wijzen op een pre-Flavische datering.

In een volgende fase is de *enclosure* duidelijk te herkennen in het vlak (fig. 2: fase 2). Het verband tussen de verschillende greppels en de sporen binnen de afgebakende zone is niet makkelijk te leggen. De slechte bewaring van sommige greppels en de gedeeltelijke vergravingen door latere fases zorgen ervoor dat sommige greppels moeilijk toe te wijzen zijn. Een eerste grote fase van de *enclosure* bestaat uit een aantal greppels die centraal in het vlak telkens een hoek van ongeveer 95° à 105° maken. Het betreft vier subfases die telkens een uitgraving van ongeveer hetzelfde tracé voorstellen. Het is mogelijk

dat structuur 2 bij deze fase is onder te brengen. Op de oostelijke zijde van de *enclosure* sluit in één van de subfases vermoedelijk een wegtracé aan. De datering loopt van de tweede helft van de 1ste tot het einde van de 2de eeuw of mogelijk nog de eerste helft van de 3de eeuw.

In een volgende fase wordt de hoek (90°) van de *enclosure* ongeveer 10 m naar het noorden verschoven (fig. 2: fase 3). Er zijn geen sporen noch een wegtracé met zekerheid in verband te brengen met deze greppel. Wat de datering betreft, kunnen we deze fase enkel situeren t.o.v. de overige.

In een laatste grote fase van deze nederzetting verschuift de zuidoostelijke hoek opnieuw ongeveer 10 m naar het zuiden (fig. 2: fase 4). Een greppel vormt een rechte hoek waar in zuidoostelijke richting mogelijk een wegtracé op aansluit. Het is aannemelijk dat structuur 3 tot deze fase te rekenen is. Net ten zuiden van de nederzetting, buiten de *enclosure*, bevindt zich een poel. Deze fase is hoogstwaarschijnlijk onder te brengen in het laatste kwart van de 2de tot het eerste kwart van de 3de eeuw.

Begraafplaats

Ook het hoger gelegen deel van het terrein (oosten), wordt in de Romeinse periode in gebruik genomen. In zone II tot XI kwam duidelijk een Romeinse landindeling naar voor (fig. 1: blauw). Deze lijkt qua oriëntatie in twee systemen (beide met de bijhorende haakse en parallelle greppels) uiteen te vallen, die mogelijk telkens op een wegtracé gebaseerd zijn. Enerzijds is er een “raster” met een NO-ZW oriëntatie, anderzijds één met een ONO-WZW oriëntatie. Vanwege de soms slechte bewaring is het niet duidelijk of deze verschillende systemen een chronologische en/of een ruimtelijke evolutie voorstellen. De weinige vondsten wijzen er evenwel op dat de systemen elkaar opvolgen. Ondanks de fragiele basisgegevens willen we een werkhypothese naar voor schuiven in afwachting van meer informatie uit het ¹⁴C-onderzoek. We vermoeden dat deze delen van het onderzoeksgebied vanuit de nederzetting in gebruik zijn genomen als begraafplaats, de verschillende fases en oriëntaties van deze perceleringssystemen lijken zich ook te weerspiegelen in de fasering van de nederzetting. Waarschijnlijk nam men vanuit de nederzetting steeds verder en hoger gelegen delen van het terrein in gebruik.

Tussen deze greppelsystemen bevinden zich 20 graven. Ze liggen op de westelijke flank van de heuvel die afhelt naar de nederzetting. Het gaat

om crematiegraven van het type brandrestengraf (*Brandgrubengräber*), hoewel mogelijk ook één urnegraf aanwezig is. Twee exemplaren waren waarschijnlijk bovengronds gemarkeerd door een klein grafmonument, een zgn. dodenhuisje. Twee graven oversnijden elkaar (fig. 5): men heeft het oudere graf opnieuw “geopend” voor een jongere bijzetting. Opvallend is hoe de uitgraving van het jongere graf perfect binnen de grenzen van het oudere exemplaar valt en hoe men de houtskoollaag van het oudere graf bewust ongemoeid heeft gelaten. Onrechtstreeks toont dit aan dat de locatie van de graven bovengronds zichtbaar was. De opbouw van de grafkuilen is steeds dezelfde: onderaan bevindt zich een houtskoollaag die de resten van de brandstapel bevat, met daarboven een pakket nagezakte/verspitte “moederbodem”. De bewaring van de graven varieert sterk. Bij sommige graven is enkel een fragment van de houtskoollaag geconserveerd. Andere exemplaren zijn dan weer 40-50 cm diep, waarbij we er mogen van uitgaan dat het grootste deel van de houtskoollaag nog aanwezig is. Het vondstenrepertorium uit de graven is vrij beperkt en homogeen. Aardewerk vormt de belangrijkste categorie: een constant weerkerende vorm is een beker van het type Stuart 201 in grijs gedraaid aardewerk. Het gaat om imitaties van gelijkaardige types in Belgische waar (Deru P41-53). Deze exemplaren zijn steeds op de zij of omgekeerd gedeponerd – voor zover ze volledig aanwezig waren (fig. 6). Andere vormen in aardewerk komen slechts sporadisch voor. De metalen vondsten zijn gedomineerd door spijkers, i.e. constructie- en schoenspijkers. In drie gevallen is een munt meegegeven in het graf. Opvallend is dat alle vondsten in verschillende gradaties verbrand zijn, wat erop wijst dat ze op of aan de rand van de brandstapel hebben gestaan en niet na de crematie zijn bijgezet bij de overledene. De hoeveelheden botmateriaal verschillen sterk van graf tot graf. Het gewicht varieert van 1 tot 1181 g, de meerderheid bevat echter minder dan 100 g. Hoewel dit in sommige gevallen te maken heeft met een slechtere bewaring, mogen we toch stellen dat een sterke selectie en/of manipulatie gebeurde van het botmateriaal dat is meegegeven in het graf. De determinatiegraad o.b.v. leeftijd en geslacht van het bot is laag, in een achttal gevallen is vast te stellen dat het om volwassenen gaat waarvan alle delen van het skelet vertegenwoordigd zijn.²³ Op basis van de vondsten lopen de dateringen van het einde van de 1ste tot de 3de eeuw. In afwachting van de ¹⁴C-dateringen lijkt het erop

Fig. 5. Ronse Stadstuin. Doorsnede van twee brandrestengraven.

Fig. 6. Ronse Stadstuin. Omgekeerde depositie van een beker in een brandrestengraf.

dat de oudste graven zich in het westen bevinden en de jongere exemplaren verder oostwaarts. De oriëntatie van de grafkuilen is voornamelijk NNW-ZZO of ONO-WZW, waarschijnlijk gebaseerd op de greppelsystemen die het terrein doorkruisen. In hoeverre men in zone VI rekening heeft gehouden met de bronstijdgrafmonumenten die op dat moment misschien nog zichtbaar waren, is niet duidelijk.²⁴ Één van de Romeinse greppelsystemen oversnijdt duidelijk de gracht van één van de kringgreppels. Alles lijkt erop te wijzen dat deze gracht al gedempt was, maar dit sluit niet uit dat een eventueel heuvellichaam nog (gedeeltelijk) bewaard was in het Romeinse landschap. Het is alleszins duidelijk dat geen Romeinse graven aanwezig zijn in de zone van de prehistorische kringgreppels.

23 LEMMERS 2012, p. 12-14.

24 PEDE, CLEMENT & CHERRETTÉ 2013, p. 28.

Ontginningskuilen

In het centrale zuidelijke deel van het terrein bevinden zich enkele grote, langwerpige uitgravingen met een lengte van soms meerdere tientallen meters; ze hebben steeds een NO-ZW oriëntatie. Ze zijn meestal geleidelijk afhellend uitgegraven, terwijl de bodem doorgaans vrij onregelmatig is. De profielen getuigen van een opvulling in verschillende fases: grote pakketten uitgeloopte, zandige leem zijn vaak afgewisseld met enkele humeuze inspoelingslaagjes. Vondsten in de vulling zijn schaars en zeer fragmentair. Het aardewerk bestaat voornamelijk uit enkele scherfjes handgemaakt aardewerk die qua techniek aansluiten bij de late ijzertijd. De demping van de kuilen is vermoedelijk in de 1ste en de 2de eeuw n.C. te plaatsen hoewel de 1ste eeuw v.C. niet uit te sluiten is. Een ¹⁴C-datering op houtskool uit één van deze kuilen leverde een gekalibreerde datering op in de midden bronstijd (1500 BC – 1380 BC: KIA-49089 (613): 3155±30BP). Opvallend is de concentratie van deze sporen op een vrij beperkte oppervlakte, en nog opmerkelijker is de aanwezigheid van enkele gelijkaardige kuilen in dezelfde zone, die te dateren zijn op de overgang van de vroege naar de volle middeleeuwen. Bovendien zijn verschillende van deze kuilen op dezelfde locatie als de Romeinse exemplaren uitgegraven; de profielen tonen aan dat de Romeinse kuilen waarschijnlijk tot in de middeleeuwse periode een depressie hebben nagelaten.²⁵ Vermoedelijk heeft men in verschillende periodes aan leemwinning gedaan in deze zone. Enkele terreinobservaties van J. Mikkelsen (GATE & Raakvlak) bevestigen dat de plaatselijke, natuurlijke bodem in aanmerking komt voor ontginning. Ook de grootschalige uitgravingen uit de vorige eeuw waardoor grote delen van De Stadstuin verstoord werden, getuigen van dit feit. Het is niet uit te sluiten dat deze kuilen deel uitmaken van een complex dat zich meer naar het zuiden buiten de opgraving bevindt.

Conclusie

Verwonderlijk zijn de Romeinse vondsten in De Stadstuin niet te noemen. Vlakbij het terrein, in het centrum van Ronse, kwamen reeds sporen uit de Romeinse periode aan het licht, vnl. in de omgeving

van de Sint-Hermeskerk (cf. *supra*). Wat De Stadstuin betreft, trekt vooral de nederzetting op het laagst gelegen deel in de noordwestelijke hoek de aandacht. Deze sporen bevinden zich in vogelvlucht slechts 300 – 400 m van de hiervoor vermelde Romeinse vondsten in het stadscentrum. Het is duidelijk dat de site op De Stadstuin zich verder uitstrekt in die richting. Of er een direct verband bestaat tussen beide sites is o.b.v. de huidige stand van het onderzoek niet duidelijk.

De nederzettingssporen van De Stadstuin interpreteren we als de zuidoostelijke hoek van een over verschillende fases heen afgebakende nederzetting waar vermoedelijk een wegtracé op aansluit. Deze is in de pre-Flavische periode opgericht en bleef bestaan tot de eerste helft van de 3de eeuw. Omgrachte nederzettingen of *enclosures* zijn zeker geen uitzondering in de Gallo-Romeinse archeologie. Het is zelfs de meest voorkomende vorm van landelijk nederzettingssysteem in Zandig-Vlaanderen.²⁶ Een afbakening creëert een bewuste opdeling tussen “binnen” en “buiten” de nederzetting. Hoe die opdeling te interpreteren is, hangt af van het type site zelf: verdediging, statussymbool, religieuze functie, puur functioneel, enz... In welke categorie we de site van De Stadstuin kunnen onderbrengen, is uiteraard nog een open vraag, aangezien we met vrij beperkte gegevens werken. Wat opvalt in Ronse, is de planmatige aanleg van het geheel. Over de verschillende fases heen lijkt steeds een vrij gelijkaardige lay-out terug te keren, met een sterk axialiteit die over alle chronologische en ruimtelijke aspecten heen gerespecteerd wordt. De bijhorende structuren zijn in hout opgetrokken; sporen van een steenbouw zijn niet aanwezig, hoewel één greppel quasi volledig gevuld was met bouwpuin. De bouwtraditie lijkt dus aan te sluiten bij wat men in Zandig-Vlaanderen als “inheems” bestempelt. Als we naar de meer zuidelijk gelegen regio's kijken dan zijn rurale *enclosures* nabij een wegtracé ook gekend in de Vlaamse leemstreek²⁷ en het noorden van Frankrijk²⁸. Daar worden de sites voornamelijk als officiële sites (*mutatio*, *mansio*...), *villae* of eenvoudige landelijke nederzettingen geïnterpreteerd.

Gezien de grootschaligheid van het vlakdekkend onderzoek kregen we een goed zicht op het Romeinse landschap rond de nederzetting. Hogerop het terrein, weg van de nederzetting, bevinden zich eveneens sporen uit de Romeinse periode, voornamelijk graven

25 Een gelijkaardige vaststelling werd gedaan bij het lopend onderzoek te Ronse – Pont West (mondelinge mededeling A. Verbrugge).

26 DE CLERCQ 2009, p. 220.

27 DESCHIETER & DE MULDER 2005.

28 QUÉREL 2008.

en greppels. Deze laatste lijken deel uit te maken van twee systemen die mogelijk een chronologische en/of ruimtelijke evolutie vormen. Zowel de greppels als de graven dateren uit de periode die loopt van het einde van de 1ste tot de 3de eeuw n.C. Deze datering én het feit dat er zich geen andere Romeinse sporen op dit deel van het terrein bevinden, doen vermoeden dat deze zone bewust is ingericht als begraafplaats, waarbij twee mogelijke wegtracés met elk hun bijhorend greppelsysteem fungeerden als structurerende elementen. Onze voorlopige werkhypothese is dat men vanuit de nederzetting het terrein heeft georganiseerd als begraafplaats, mogelijk in twee grote fases die zowel ruimtelijk als chronologisch te linken zijn aan de nederzetting.

Bibliografie

- CAMBIER A., 1966. De laatste opgravingen onder en rond de St.-Hermeskerk, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde* 15, p. 153-183.
- CAMBIER A., 1991. Het reliëf met de dansende Bakchante in de Ronsische krypte, getuigenis van de Dionusoskultus in onze streek, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde* 40, p. 57-89.
- CROMBÉ P., 1989. Noodopgraving op de Square Albert te Ronse, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde* 38, p. 77-104.
- DE CLERCQ W., 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v.C. – 400 n.C.)*, Gent, 559 p.
- DE CLERCQ W. & MORTIER S., 2001. Nazareth-Eke. Archeologische begeleiding bij de bouw van de Aquafin collector Eke, fase 2001. Romeinse nederzettingssporen en een graf nabij de Biestebeek, *Monumentenzorg & Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2001*, Gent, p. 167-169.
- DECONINCK J., 1982. Le problème préhistorique du Mont de Musique, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde* 31, p. 19-63.
- DE MULDER G. & DESCHIETER J., 1999. Ronse. Indicaties van middeleeuwse en jongere bewoning en landgebruik, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, p. 155-156.
- DERAMAIX I., 2010. Synthèse des occupations romaines de la ZAE de Ghislenghien / Meslin-l'Évêque (Ath), *Romeinendag*, p. 47-52.
- DESCHIETER J., 2003. Over grachten, grenzen en gebouwen in de uithoek van een vicus... Het archeologisch noodonderzoek op de «Kwakkel»-site te Velzeke (2002-2003), *VOBOV-info* 58, p. 26-39.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G., 2005. Het archeologisch onderzoek van de vicus te Velzeke in 2003-2004: sporen van een baanpost in de zuidoostelijke sector, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 12, p. 169-218.
- LEMMERS S.A.M., 2012. *Romeinse Crematiegraven uit Ronse De Stadstuin. Fysisch Antropologische Rapportage*, Stichting LAB onuitgegeven rapport, Leiden, 16 p.
- PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2011. *Ronse De Stadstuin. Archeologisch vooronderzoek*, SOLVA Archeologie-rapport 13, Erembodegem, 34 p.
- PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2012. Romeinse begraving en bewoning in het Domein Mesen te Lede (O.-VI.), *Signa* 1, p. 111-117.
- PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2013. Over oude en nieuwe grafheuvels in de Vlaamse Ardennen. Recent archeologisch onderzoek te Ronse (O.-VI.), *Lunula Archaeologica protohistorica* XXI, p. 23-29.
- PEDE R., CLEMENT C., CHERRETTÉ B., GUILLAUME V. & DE CLEER S., 2013. Op het spoor van Spillegem? Een nederzetting uit de volle middeleeuwen te Ronse – De Stadstuin (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 36, p. 109-112.
- PEDE R., KLINKENBORG S., GUILLAUME V., TAELEMAN E., DU RANG E. & CHERRETTÉ B., 2013. In de schaduw van de vicus: een Romeinse rurale nederzetting langs de Spelaanstraat te Leeuwergem (Zottegem, O.-VI.), *Signa* 2, p. 132-135.
- QUÉREL P., 2008. Chemins, gués et établissements routiers dans l'Ouest de la Gaule Belgique, *Revue archéologique de Picardie* 3-4, p. 85-122.
- ROGGE M., 1972. De Gallo-Romeinse tumuli van Calmont, Gemeente Kluisbergen (Oost-Vlaanderen). *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde* 21, p. 109-135.

VAN OSSEL P. & DEFGNÉE A. 2001. *Champion, Hamois. Une villa chez les Condruses. Archéologie, environnement et économie d'une exploitation agricole antique de la Moyenne Belgique* (Etudes et Documents Archéologie 7), Namur, 272 p.

VERBRUGGE A., DE GRAEVE A. & CHERRETTÉ B., 2012. *Ronse Pontstraat West – fase 1. Archeologisch vooronderzoek*, SOLVA Archeologie-rapport 19, Erembodegem.

Dankwoord

We willen J. Deschietter (PAM Velzeke) bedanken voor de hulp bij de determinatie van de vondsten.

In de schaduw van de *vicus*: een Romeinse rurale nederzetting langs de Spelaanstraat te Leeuwegem (Zottegem, O.-VI.)

Ruben PEDE, Sigrid KLINKENBORG, Veronique GUILLAUME, Evelien Taelman, Elie DU RANG & Bart CHERRETTÉ

Inleiding

In het najaar van 2011 bracht een vooronderzoek van de archeologische dienst van SOLVA op het toekomstige bedrijventerrein Spelaan te Leeuwegem (Zottegem) een Romeinse vindplaats aan het licht. Een evaluatie van de proefsleuven en de kijkvensters, over een oppervlakte van ongeveer 8 ha, leidde tot de afbakening van twee zones aan weerszijden van de Spelaanstraat.¹ Het vlakdekkende onderzoek hiervan startte in 2012. De minimaal af te graven oppervlakte bedraagt 5,8 ha, afhankelijk van de resultaten zijn nog twee optionele stroken van samen 0,8 ha bijkomend op te graven. Behalve een kuil uit de ijzertijd en enkele postmiddeleeuwse greppels en grachten is de meerderheid van de sporen toe te schrijven aan de Romeinse periode. De vondsten dateren uit de 1ste tot de 3de eeuw n.C., hoewel de nadruk vooral op de 2de eeuw ligt. In eerste instantie is de aan te leggen wegwijk opgegraven, intussen is ook een groot deel van de nederzettingzone afgewerkt, net als enkele zones rondom de nederzetting. Dit artikel biedt een eerste summier overzicht van de resultaten.

Situering

Het projectgebied bevindt zich ongeveer 2,2 km ten noordoosten van de Zottegemse stadskern en wordt grotendeels afgebakend door de Europaweg, de Buke, de Gentesteenweg en de spoorlijn Brussel-Zottegem; de Spelaanstraat doorsnijdt het terrein (fig. 1). Het grondgebied van Zottegem situeert zich in het zgn. Zuid-Vlaams lemig heuveldistrict tussen de Scheldeen Dendervallei. De regio is archeologisch vooral bekend door de talrijke onderzoeken in en rond de Romeinse *vicus* te Velzeke², die ongeveer 3,4 km ten westen van het plangebied Spelaan gelegen is (fig. 1). Dichterbij de site (1,2 km ten zuiden) kwam in

Fig. 1. Leeuwegem-Spelaan. Situering van de site (geel: Spelaan, rood: *vicus* Velzeke).

Grotenberge tijdens de jaren '50 van de vorige eeuw één van de grootste Romeinse muntschatten van Vlaanderen aan het licht.³ Deze is te bezichtigen in de permanente tentoonstelling van het PAM Velzeke.

Resultaten

In de oostelijke hoek van het terrein langs de Spelaanstraat bevinden zich tal van goed bewaarde bewoningssporen uit de Romeinse periode. Ze lijken afgebakend door een aantal parallelle grachten die mogelijk dienst deden als afwateringssysteem van een weg. Sporen van de oorspronkelijke wegbedekking zijn er niet. De onderlinge afstand tussen beide zijden bedraagt stevast 6 - 6,5 m. De talrijke heruitgravingen getuigen van het langdurige gebruik van het tracé. Het komt vanuit het zuidoosten en buigt, vermoedelijk met een grote bocht, centraal op het terrein af in noordoostelijke richting. Het gros van de sporen situeert zich langs de oostelijke zijde van de grachten. Het geheel is langs de oostelijke zijde in minimum zes verschillende fases begrensd door greppels met verschillende oriëntaties die lijken aan te sluiten op de voornoemde parallelle grachten. Bij de bewoningssporen manifesteren zich minstens zes

1 KLINKENBORG *et al.*, 2013.

2 DE MULDER & DESCHIETER 2001; DE MULDER & DESCHIETER 2006; DE MULDER & ROGGE 1999; DESCHIETER 2003; DESCHIETER & DE MULDER 2005; ROGGE M 1989.

3 LALLEMAND 1994.

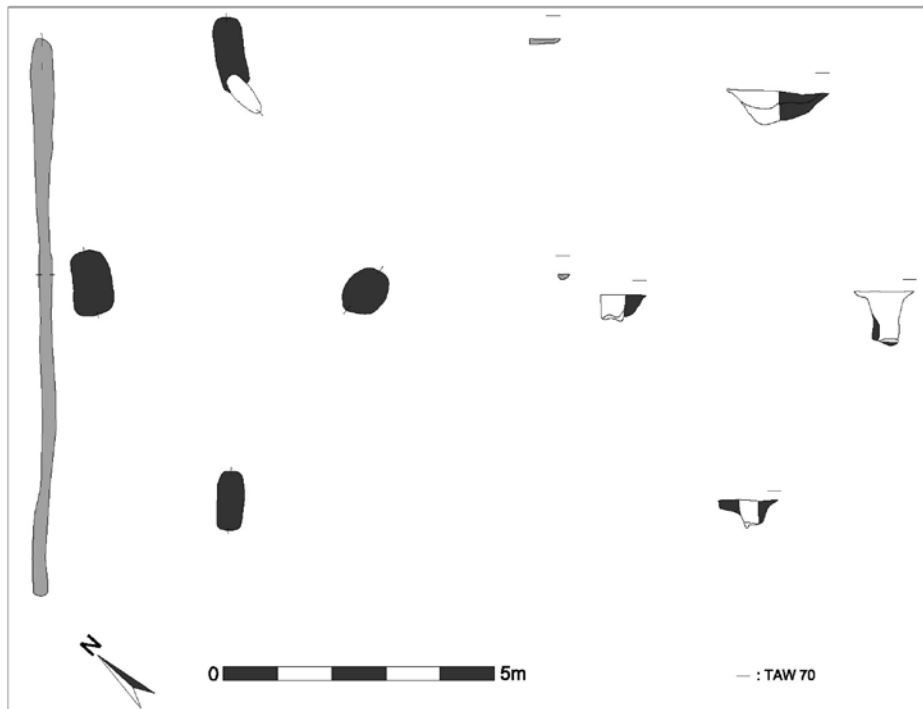

Fig. 2. Leeuwergem-Spelaan. Plattegrond van één van de gebouwen.

duidelijke bouwplattegronden. Het gaat steeds om een houtbouwtype met een kruisvormig gespreide palenconfiguratie waarbij doorgaans enkel de palen die de dakconstructie droegen, zijn bewaard (fig. 2). Het zijn eenschepige gebouwen met twee traveeën die onder te brengen zijn bij het type IIB van De Clercq⁴. De vastgestelde afmetingen van de Leeuwergemse exemplaren zijn vrij klein: de lengte schommelt tussen 7,5 m en 10 m, de breedte varieert van 4,7 m tot 6,2 m. Doorgaans is zowel in beide lange als korte zijden slechts één paal bewaard. Af en toe is een tweede paalkern in dezelfde kuil vast te stellen, vermoedelijk het gevolg van een herzetting. De oriëntatie van de gebouwen is telkens noordoost-zuidwest en verschilt onderling weinig. Dit bouwtype is goed gekend in Zandig-Vlaanderen maar wordt bij recent onderzoek ook in zuidelijker gelegen gebieden aangetroffen (o.a. Lede⁵ en Ronse⁶). De overige nederzettingssporen bestaan uit losse paalsporen, kuilen en greppels, die talrijke vondsten opleveren.

Net ten westen van de nederzetting zijn over een oppervlakte van 1600 m² enkele zeer omvangrijke uitgravingen aanwezig. Hun functie (poel, waterputten, waterkuilen...) blijft voorlopig onduidelijk. Er gebeurde tot nog toe enkel een registratie in het grondvlak.

Intussen zijn ook enkele delen rondom de nederzetting onderzocht. Het betreft zones met een lagere sporendensiteit. Hun waarde ligt in het inzicht dat ze bieden met betrekking tot de ruimtelijke organisatie van het landschap rond de nederzetting. Het afgegraven vlak leverde tal van greppels en grachten op, met verschillende oriëntaties waarvan sommige deel lijken uit te maken van een groter geheel (percelering, *enclosure*). Overwegend hebben deze grachten een noordwest-zuidoostelijk of een noordoost-zuidwestelijk verloop, doch lichte afwijkingen komen eveneens voor. Op enkele postmiddeleeuwse perceelsgrachten na, lijkt het merendeel uit de Romeinse periode te stammen. De schaarse vondsten in deze greppels, i.t.t. de exemplaren in de nederzettingzone, wijzen erop dat we effectief te maken hebben met “*off site*” fenomenen, i.e. indelingen van het landschap. De aanwezigheid van meer dan 20 crematiegraven tussen deze greppelsystemen toont aan dat de hogere delen van terrein rondom de nederzetting (voornamelijk ten westen ervan) zijn ingericht als begraafplaats. Een gelijkaardige vaststelling is gedaan bij recent onderzoek te Ronse – De Stadstuin. Wat de graftypologie betreft, gaat het telkens om brandrestengraven (*Brandgrubengräber*), behalve één mogelijk urngraf. Een aantal hiervan liggen ogenscheinlijk vrij geïsoleerd, andere graven lijken clusters te vormen. De graad van bewaring varieert

4 DE CLERQ 2009, p. 281-283.

5 PEDE, CLEMENT & CHERRETTÉ 2013a.

6 PEDE, CLEMENT & CHERRETTÉ 2013b.

Fig. 3. Leeuwegem-Spelaan. Doorsnede van een brandrestengraf.

sterk: van slechts een paar cm tot ongeveer 0,5 m. Opvallend is hoe deze sporen meteen onder de teelaarde in de B-horizont duidelijk zichtbaar zijn, terwijl de overige sporen slechts leesbaar worden op een lager niveau. De opbouw is steeds dezelfde: onderaan een houtskoollaag die resten van de brandstapel bevat met daarboven een pakket waarmee men de kuil dempte (fig. 3). De vondsten bestaan voornamelijk uit aardewerk dat quasi altijd verbrand is en zich in de houtskoollaag bevindt. Deze laag bevat overigens ook de weinige verbrande resten van de overledene. Directe indicaties voor bovengrondse markeringen van de graven zijn er niet.

Conclusie

Uit de voorlopige resultaten blijkt dat t.h.v. de Spelaanstraat een rurale nederzetting uit de Romeinse tijd is aangesneden. Deze situeert zich vermoedelijk langs een wegtracé dat de site ontsluit. Het hoger gelegen gebied wordt in gebruik genomen als begraafplaats. De site vertoont sterke gelijkenissen met de vindplaats te Ronse – De Stadstuin en laat toe om parallellen te trekken omtrent de *Landnahme* van rurale, Romeinse nederzettingen. Ook de nabijheid van de *vicus* te Velzeke (cf. *supra*) biedt interessante onderzoeksperspectieven met betrekking tot de Romeinse occupatie in het zuiden van Oost-Vlaanderen. De komende maanden worden de resterende delen van de bewoningszone, de grote uitgravingen ten westen ervan en de delen rondom de nederzetting afgewerkt.

Bibliografie

- DE CLERCQ W., 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (Provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. – 400 n. Chr.)*, Gent, 559 p.
- DE MULDER G. & DESCHIETER J., 2001. Velzeke: a “disparate” story of a Roman settlement in South East Flanders. Excavations 1993-2000. In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Belgian Archaeology in a European setting II*, Leuven (Acta Archaeologica Lovanensia, Monographiae 13), p. 157-170 p.
- DE MULDER G. & DESCHIETER J., 2006. Oude horizonten, nieuwe perspectieven...: het archeologisch onderzoek in de vicus Velzeke in 2005, *Romeinendag*, p. 21-26.
- DE MULDER G. & ROGGE M., 1999. *De Gallo-Romeinse vicus te Velzeke I. Sporen van Flavische en 2de-eeuwse bewoning*, Zottegem (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen-site Velzeke. Gewone reeks 2), 142 p.
- DESCHIETER J., 2003. Over grachten, grenzen en gebouwen in de uithoek van een vicus...het archeologische noodonderzoek op de «Kwakkel»-site te Velzeke (2002-2003), *VOBOV-info* 58, p. 26-39.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G., 2005. Het archeologisch onderzoek van de vicus te Velzeke in 2003-2004. Sporen van een baanpost in de zuidoostelijke sector, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 12, p. 169-218.

KLINKENBORG S., TAELEMAN E. & CHERRETTÉ B., 2013. *Leeuwergem Spelaan. Archeologisch vooronderzoek: een Romeinse landelijke nederzetting*, SOLVA Archeologie – Rapport 18, Erembodegem, 41 p.

LALLEMAND J., 1994. De muntschat van Grotenberge. In: ROGGE M. & BEECKMANS L. (eds.), *Geld uit de grond. Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen*, Zottegem (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Oost-Vlaanderen – site Velzeke. Buitengewone reeks 2), p. 79-81.

PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2013a. De Romeinse vindplaats in het Domein Mesen te Lede: een nadere blik op de nederzettingssporen, *Signa 2*, p. 136-141.

PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2013b. Romeins te Ronse: een nederzetting en een bijhorende begraafplaats in De Stadstuin, *Signa 2*, p. 121-131.

ROGGE M., 1989. In het voetspoor van Guicciardini. Een vondstmelding uit de 16e eeuw getoetst aan de resultaten van de archeologische veldprospektie in het Velzeekse, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde 4*, p. 191-195.

De Romeinse vindplaats in het Domein Mesen te Lede: een nadere blik op de nederzettingssporen

Ruben PEDE, Celine CLEMENT & Bart CHERRETTÉ

Inleiding

In een voorgaand artikel kwamen voornamelijk de Romeinse funeraire sporen van het Domein Mesen te Lede aan bod.¹ Het noordelijke deel van het onderzoeksterrein (fig. 1: zone I en IV) bevat 12 crematiegraven (*Brandgrubengräber*), verspreid over een zone van ongeveer 1 ha (fig. 1). Ze zijn te dateren in de tweede helft van de 1ste t.e.m. het begin van de 2de eeuw n.C. Ze manifesteren zich langs een gelijktijdig greppelsysteem dat mogelijk als een restant van een wegtracé te interpreteren is. In dit artikel wordt dieper ingegaan op de nederzettingssporen in het zuidelijke, hoger gelegen deel van het terrein (fig. 1: zone II en III).

Colluvium

Uit het proefsleuvenonderzoek bleek reeds dat in de zones II en III een afspoelingspakket met Romeins materiaal vast te stellen was dat verschillende sporen uit de Romeinse periode bedekte (fig. 1: grote blauwe zones).² De aanwezigheid van een dergelijk colluvium is te wijten aan de vrij uitgesproken helling binnen het domein met een verval van ongeveer 8m van het zuiden naar het noorden. Coupes en profielen toonden aan dat het afspoelingspakket, archeologisch in het vlak waar te nemen vanaf het centrale deel van zone III, in dikte toenam tot ongeveer 50 cm in noordelijke richting. In zone III schemerden sommige onderliggende sporen door in het colluvium, terwijl andere pas zichtbaar werden bij het aanleggen van een dieper grondplan. In totaal waren drie verschillende grondplannen nodig om alle individuele sporen te registreren. In zone II doorsneden verschillende middeleeuwse lagen het colluvium en was het bijzonder moeilijk af te lijnen; ook hier waren drie grondplanniveaus nodig. De vondsten uit het colluvium zijn vrij schaars. Het aardewerk, met o.a. een bodem van een kommetje (Dr. 35/36) in *terra sigillata* uit Centraal- of Oost-

Gallië (fig. 6.2)³, een wandscherf van een imitatie van een deukbeker in grijs gedraaid aardewerk (fig. 6.3) en een randfragment van een *dolium* (fig. 6.1), dateert het afspoelingspakket van de (late) 2de tot de 3de eeuw n.C.

Greppelsystemen

De Romeinse site te Domein Mesen wordt gestructureerd door een aantal greppels die door een relatief slechte bewaring en het beperkte ruimtelijke onderzoek moeilijk te interpreteren zijn (fig. 2).⁴ Mogelijk gaat het om enkele perceleringssystemen, anderzijds kunnen het de afwateringsgreppels zijn van een wegtracé, hoewel geen restanten van een wegdek of karrensporen zijn aangetroffen. De oriëntaties variëren van noord-zuid tot noordwest-zuidoost. Ze zijn algemeen in de 1ste en 2de eeuw te dateren en volgen elkaar chronologisch op.

Bewoningssporen

In het zuidwestelijke deel van zone II zijn nederzettingssporen uit drie afzonderlijke periodes aanwezig. De combinatie van de perifere ligging in de sleuf, een aantal zware verstoringen en soms verspitte vondsten zorgen ervoor dat deze sporen moeilijk chronologisch toe te wijzen zijn. Een groot deel ervan is met zekerheid te dateren in de volmiddeleeuwse periode (10de -11de eeuw). Verschillende sporen wijken o.b.v. de vulling sterk af, enkele vondsten tonen aan dat een aantal hiervan mogelijk in de Romeinse periode of de metaaltijden te plaatsen zijn.⁵ Één structuur kon herkend worden: het gaat om een rij van vier, vrij slecht bewaarde kuilen die vermoedelijk de resten zijn van een rij nokpalen (fig. 2 en 3). Hun onderlinge afstand varieert van 2,69 m tot 3 m, de volledige lengte bedraagt 8,66 m, de oriëntatie is noordoost-zuidwest. Rondom

1 PEDE *et al.* 2012.

2 CLEMENT *et al.* 2009, p. 18-20.

3 WEBSTER 1996, p. 46.

4 PEDE *et al.* 2012, p. 114-115.

5 PEDE, CLEMENT & CHERRETTÉ 2013a, p. 113.

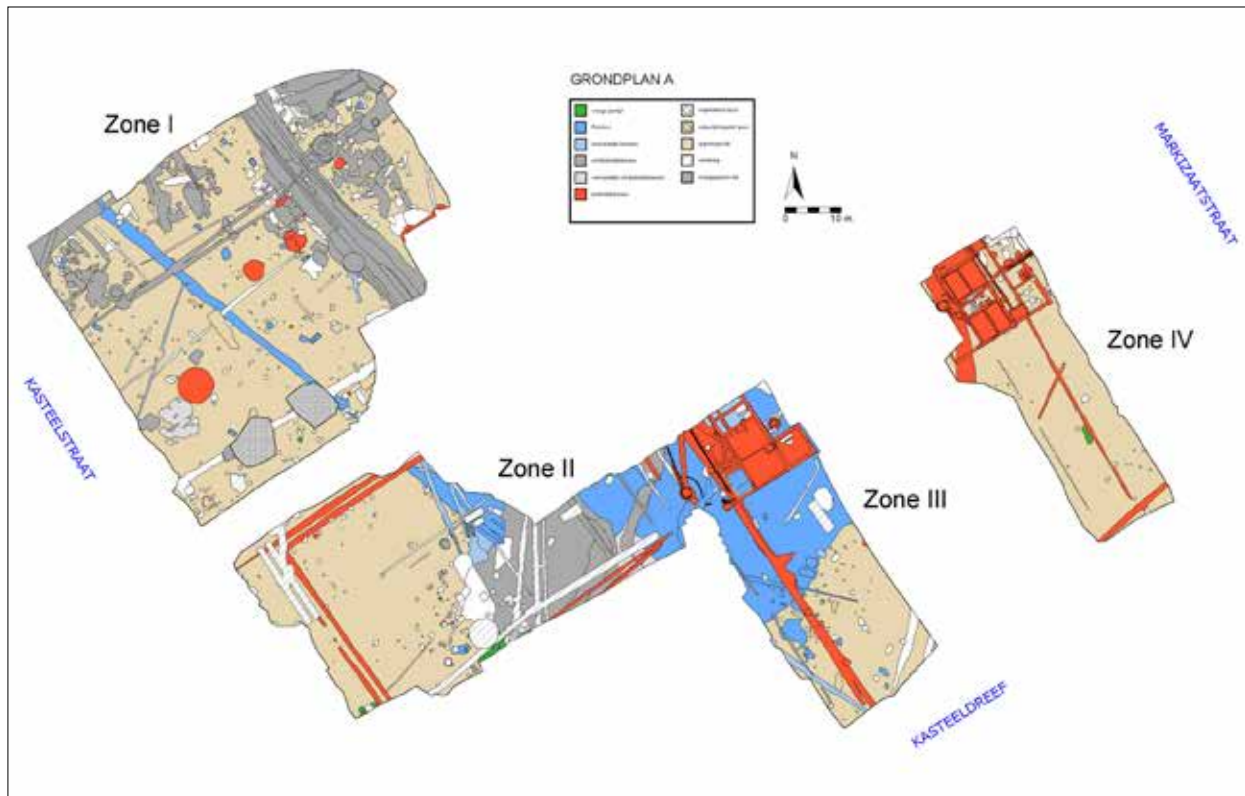

Fig. 1. Lede. Domein Mesen. Vereenvoudigd, algemeen grondplan A.

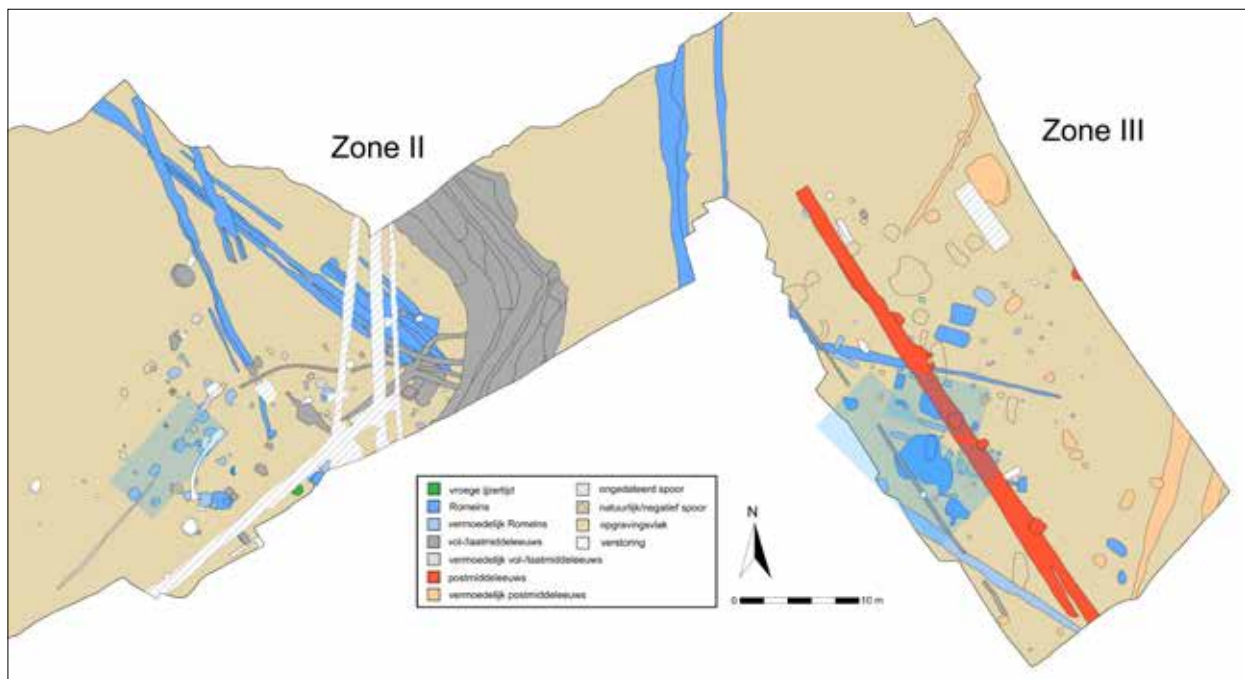

Fig. 2. Lede. Domein Mesen. Fasering van de sporen in zone I.

deze rij zijn enkele kleinere paalsporen aanwezig met een gelijkaardige vulling, ze liggen echter te verspreid om een verband te zien met de centrale rij. Over een mogelijke breedte is dus geen uitspraak te doen.

Er zijn geen vondsten aanwezig in de paalsporen waardoor ze enkel o.b.v. hun vulling tot de Romeinse periode te rekenen zijn. De structuur staat haaks op een greppelsysteem dat uit de 1ste en de 2de eeuw

dateert. De palenrij vertoont sterke gelijkenissen met het zgn. Alphen-Ekeren-type.⁶ Dit is een houten woonhuis dat gekenmerkt wordt door een centrale rij nokpalen die het gewicht van het dak draagt en het gebouw een tweeschepige structuur geeft. De wandpalen zijn doorgaans ondieper gefundeerd. Goede voorbeelden zijn gekend uit Nederland en het noorden van Vlaanderen, ze worden er vooral in de overgangperiode van de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse periode gedateerd.⁷ Gelijkaardige voorbeelden waar enkel de nokpalen bewaard zijn, zijn gekend o.a. in Drongen-Keiskant⁸ en Brugge-Refuge⁹. Ten zuidoosten van deze mogelijke structuur situeren zich een aantal grote paalsporen waarin duidelijke paalkernen te herkennen zijn. Opnieuw zijn ze vooral door hun vulling en uitzicht vermoedelijk in de Romeinse periode te plaatsen. Één ervan betreft een *in situ* bewaarde, eiken paal (fig. 4). Een dendrochronologisch onderzoek duidt aan dat het kapjaar na 76 n.C. ligt, een bovengrens van het kapinterval kan niet bepaald worden.¹⁰ Een ¹⁴C-onderzoek van de paal levert een gekalibreerd resultaat op tussen 40 BC en 80 AD (KIA-47018 (09-LED-DM854): 1975±25BP).¹¹ Dit bevestigt een datering omstreeks 80 n.C. Een duidelijke constructie is niet af te leiden uit deze grote palen. Waarschijnlijk situeert een deel ervan zich buiten de sleuf, tevens zorgen de recente drainagegreppels nabij de sleufwand voor een beperkt zicht op een mogelijke structuur.

De belangrijkste concentratie nederzettingssporen kwam aan het licht in het centrale deel van zone III (fig. 2), vlakbij de westelijke sleufwand op de overgang van het colluvium naar de moederbodem. Ter hoogte van het colluvium waren een aantal sporen duidelijk recenter dan dit afspoelingspakket, maar schemerden ook reeds onderliggende sporen door. De complexe stratigrafie zorgde ervoor dat de registratie van de individuele sporen verspreid over drie verschillende grondvlakken gebeurde. Het gaat om verschillende kuilen, paalsporen en greppels. In deze concentratie zijn drie mogelijke structuren waar te nemen (fig. 5). Een eerste betreft een plattegrond van een houtbouw

Fig. 3. Lede. Domein Mesen. Structuren in zone I.

Fig. 4. Lede. Domein Mesen. Selectie van vondsten uit zone I.

met een kruisvormige palenconfiguratie (fig. 5).¹² Het bestaat uit vijf duidelijke, grote palen die het gewicht van het dak torsten. De noordwestelijke hoek van de rechthoekige constructie situeert zich buiten het opgravingsareaal, terwijl de zuidoostelijke hoek vergraven is door een postmiddeleeuwse gracht. De structuur is noordwest-zuidoost georiënteerd, de lengte bedraagt 12,78 m, de breedte is niet met

6 DE CLERCQ 2009, p. 280-282.

7 DE CLERCQ 2009, p. 274, 281-282.

8 DE CLERCQ & STOOPS 2010, p. 106-107.

9 DE CLERCQ 2009, p. 281-282.

10 WILLEMS & VAN DAALLEN 2012, p. 6.

11 De uitvoering van de ¹⁴C-dateringen gebeurde door M. Van Strydonck en M. Boudin (KIK).

12 DE CLERCQ 2009, p. 289.

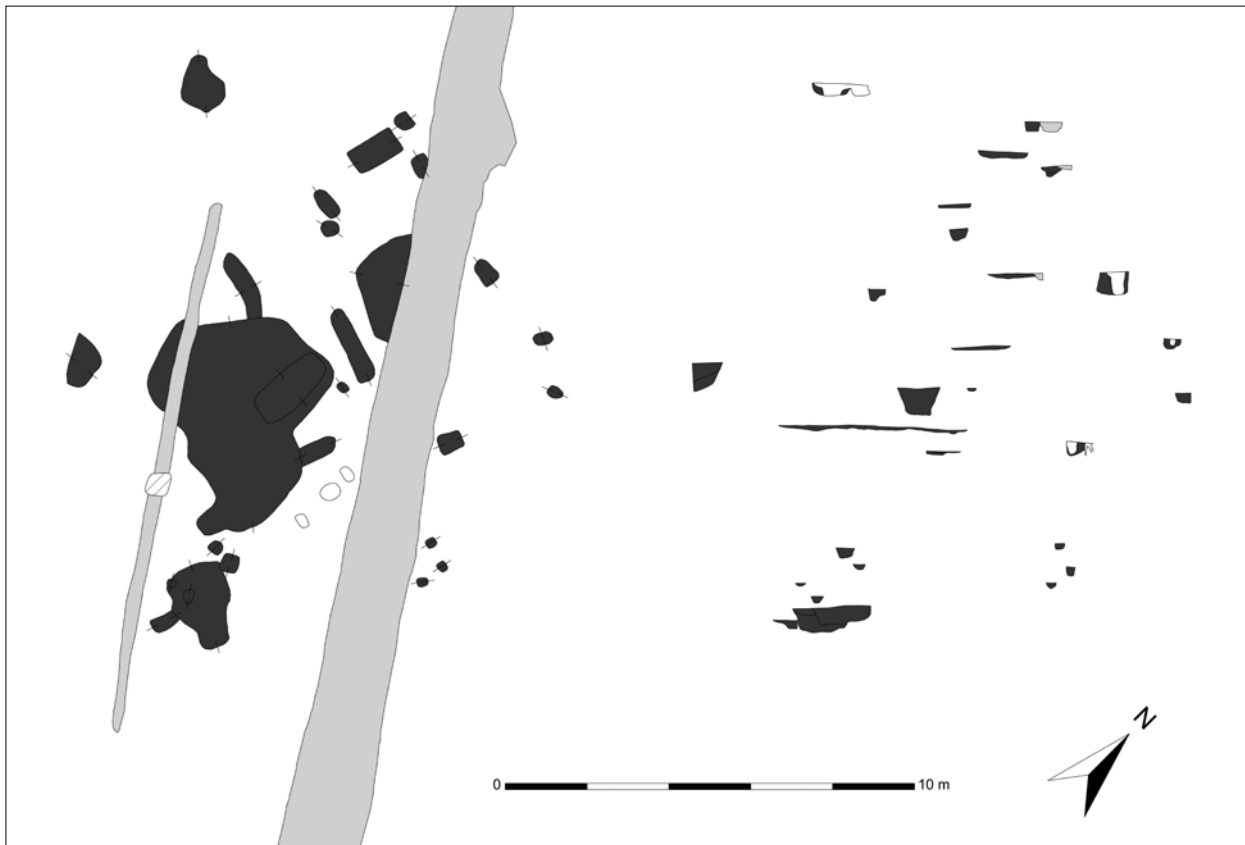

Fig. 5. Lede. Domein Mesen. Doorsnede van twee brandrestengraven.

zekerheid te achterhalen maar moet ongeveer 5 – 5,5 m zijn. Dit zorgt voor een oppervlakte van 63,9 – 70,29 m². In de lange zijden bevindt zich telkens één groot paalspoor, circa 70 cm diep onder het vlak bewaard. Ook de zuidoostelijke korte zijde heeft één zware paal, ongeveer 60 cm diep bewaard. Onderaan de paalkuil bevonden zich twee vrij grote fragmenten van een maalsteen. In de noordwestelijke korte zijde zijn twee palen aanwezig, vermoedelijk het gevolg van een herzetting, en circa 30 cm diep (t.o.v. een tweede dieper grondplan) bewaard. Ter hoogte van de noordoostelijke lange en de zuidoostelijke korte zijde liggen een aantal kleinere palen te bevatten die vermoedelijk ook deel uitmaken van het gebouw. Deze palenzetting zorgt voor een eenschepig gebouw met twee traveeën. Opvallend is de iets grotere lengte van de noordwestelijke travee t.o.v. de zuidoostelijke. De exacte afmetingen hiervan zijn moeilijk te bepalen aangezien de paalkuil van de zuidwestelijke lange zijde niet volledig binnen de sleuf valt. In de zuidoostelijke helft van het gebouw bevindt zich een spoor dat mogelijk te interpreteren is als een restant van een verdiept stalgedeelte. Het gaat om een onregelmatige vlek in het grondplan die een vrij humeuze, grijze vulling heeft. Het weinige

diagnostische materiaal uit het gebouw wijst vooral naar de 2de eeuw n.C., hoewel ook de late 1ste eeuw n.C. niet kan uitgesloten worden. Een ¹⁴C-datering van een houtskoolstaal uit het paalspoor van de korte noordwestelijke zijde geeft een gekalibreerd resultaat van 2350 BC – 2130 BC (KIA-47030 (09-LED-DM767) 3805±30BP). Ondanks het fragmentarische karakter van deze palenconfiguratie stellen we een sterke verwantschap vast met goed gekende voorbeelden uit de Vlaamse zandstreek (type IIB), waar ze o.b.v. actuele gegevens dateren van de Flavische periode tot de late 2de eeuw n.C. Bij recent onderzoek in het zuiden van Oost-Vlaanderen zijn gelijkaardige exemplaren aangetroffen, o.a. te Ronse¹³ en Leeuwergem.¹⁴

De twee overige structuren zijn sterk hypothetisch, ze worden beide oversneden door een postmiddeleeuwse gracht: mogelijk gaat het om twee kleinere bijgebouwen (fig. 2 en 5). Ze lijken deels te overlappen met de plattegrond van het hoofdgebouw. De meest noordelijke constructie bestaat uit enkele kleinere

13 PEDE, CLEMENT & CHERRETTE 2013b.

14 PEDE, KLINKEBORG, GUILLAUME, TAELEMAN, DU RANG & CHERRETTE 2013.

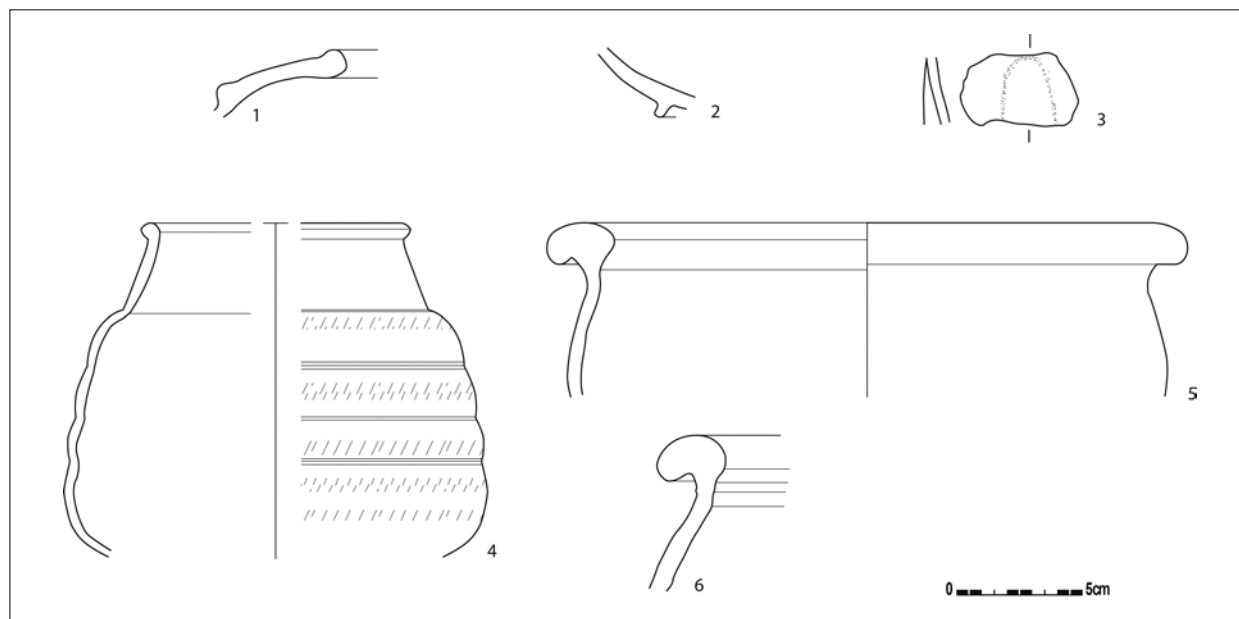

Fig. 6. Lede. Domein Mesen. Omgekeerde depositie van een beker in een brandrestengraf

paalsporen die min of meer een rechthoek vormen met een lengte van ongeveer 7,6 m en een breedte van 3,8 m. De oriëntatie is westnoordwest-oostzuidoost. De tweede kleine structuur bevindt zich net ten zuiden hiervan en bestaat uit drie gelijkaardige paaltjes. Aan de overzijde van de postmiddeleeuwse gracht situeren zich enkele restanten van kleine paalkuilen die in coupe nagenoeg niet bewaard zijn. De reconstructie van deze structuur levert afmetingen op van 3,1 m bij 2,4 m, de oriëntatie is opnieuw westnoordwest-oostzuidoost.

Overige sporen in zone III bestaan uit losse paalsporen, (afval)kuilen en enkele greppels. De beperkte mogelijkheid voor een groter ruimtelijk onderzoek zorgt ervoor dat het verband met zone II moeilijk te leggen is. De vondsten uit deze sporen wijzen op een vrij algemene datering in de 2de en 3de eeuw. Het gaat o.a. om fragmenten van enkele voorraadpotten in de zgn. *Low Lands Ware* (fig. 6.5-6). Een opmerkelijke vondst kwam tevoorschijn uit de westnoordwest-oostzuidoost georiënteerde greppel die zich net ten noorden van de drie structuren bevindt: een bijna volledige beker in een fijn oranje tot lichtbruin baksel met rolstempelversiering in afwisselende banden (fig. 6.4). Het oppervlak is plaatselijk gesmookt. Het betreft een bolbuikige, meestal gesmookte beker die veelvuldig voorkomt in de *civitas tungrorum* en de omliggende gebieden (Vanvinckenroye 484-488).¹⁵ Dit type behoort mogelijk tot de Tiense producties

die vanaf de late 2de eeuw, maar vooral in de 3de eeuw dateren.¹⁶

Conclusie

De Romeinse occupatie te Lede – Domein Mesen loopt van de 1ste tot de 3de eeuw n.C., met de nadruk op de periode van de tweede helft van de 1ste tot de eerste helft van de 3de eeuw. De interpretatie van de nederzettingssporen is moeilijk aangezien de grote densiteit aan sporen uit jongere periodes in zone I, II, III en IV de mogelijkheid open laat dat verschillende Romeinse structuren zijn vergraven (fig. 1). Hierdoor is de kans reëel dat we slechts over een fragmentarisch beeld van de Romeinse aanwezigheid beschikken.

Zowel nederzetting- als funeraire sporen zijn aangetroffen, verspreid over de zones heen. Enerzijds hebben we te maken met een begraafplaats uit de 1ste en het begin van de 2de eeuw n.C. op de noordelijke, lager gelegen delen van het terrein. Twaalf crematiegraven zijn verspreid over een oppervlakte van ongeveer 1 ha. Anderzijds treffen we in I, II en III sporen van bewoning en landindeling aan. Drie greppelsystemen tekenen zich af in het opgravingsvlak en zijn geïnterpreteerd als de restanten van een weg of als perceelsgreppels. De voornaamste concentratie nederzettingssporen bevindt zich in zone II en III, waar twee vermoedelijke plattegronden van houten woongebouwen en twee hypothetische bijgebouwen

15 VANVINCKENROYE 1991.

16 WILLEMS 2005, p. 66-68.

zijn aangetroffen. In zone II gaat het mogelijk om een gebouw van het Alphen-Ekeren-type, de datering is onduidelijk. Vlakbij liggen een aantal paalsporen die niet duidelijk tot een structuur behoren. De weinige daterende elementen voor deze zone verwijzen met enige reserve naar de tweede helft van de 1ste of (het begin van de) 2de eeuw. Het type van hoofdgebouw (met kruisvormige palenconfiguratie) in zone III is vrij goed gekend door vondsten in de Vlaamse zandstreek. Het archeologisch materiaal in deze zone is voornamelijk in de 2de eeuw te plaatsen, hoewel ook het einde van de 1ste en het begin van de 3de eeuw niet uit te sluiten is. We stellen vast dat de vondsten uit de crematiegraven en de nederzettingssporen in zone III chronologisch uit verschillende periodes stammen. Een gelijktijdigheid van de graven en de bewoningssporen in zone II is evenwel niet onmogelijk.

Hoewel de Romeinse sporen in het Domein Mesen slechts fragmentarisch konden onderzocht worden, lijken ze te interpreteren als een eenvoudige, rurale nederzetting. De ligging van deze sporen tegen de sleufwand doet vermoeden dat de kern van een veronderstelde Romeinse nederzetting zich hogerop (in zuidwestelijke richting) situeert onder een verkaveld gedeelte in de zuidwestelijke hoek van het Domein Mesen en zich mogelijk verder uitstrekt op de heuvel waar het centrum van Lede is gelegen. De huidige resultaten suggereren een fasering van de Romeinse bewoning en begraving. Verscheidene oudere vondsten in de nabije omgeving getuigen alvast van een ruimere Romeinse occupatie op het grondgebied van Lede.¹⁷ Een toekomstig onderzoek van de terreinen langs de Kouterrede, die zich op een boogschuit van het Domein Mesen bevinden en waar bij een vooronderzoek Romeinse crematiegraven zijn aangetroffen¹⁸, zal het beeld van de Romeinse occupatie in dit deel van Lede verder aanvullen.

Bibliografie

- CLEMENT, DE MAEYER & CHERRETTÉ, 2009. *Lede Domein Mesen. Archeologisch vooronderzoek*, SOLVA Archeologie – Rapport 5, Erembodegem, 30 p.
- DE CLERCQ, 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (Provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. – 400 n. Chr.)*, Gent, 559 p.
- DE CLERCQ W. & STOOPS G., 2010. Een inheems-Romeins nederzetting te Drongen-Keiskant (Gent, O.-VI.), *Romeinendag*, p. 105-110.
- DE SWAEF W. & VAN LANGENHOVEN B., 1999. *Lede ondersteboven, een kijk op het verleden*, Lede, 23 p.
- PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2012. Romeinse begraving en bewoning in het Domein Mesen te Lede (O.-VI.), *Signa* 1, p. 111-117.
- PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2013a. Een waterput/-kuil uit de vroege ijzertijd in het Domein Mesen te Lede (O.-VI.), *Lunula Archaeologica protohistorica XXI*, p. 113-117.
- PEDE R., CLEMENT C. & CHERRETTÉ B., 2013b. Romeins te Ronse: een nederzetting en een bijhorende begraafplaats in De Stadstuin, *Signa* 2, p. 121-131.
- PEDE R., KLINKENBORG S., GUILLAUME V., TAELEMAN E., DU RANG E. & CHERRETTÉ B., 2013. In de schaduw van de vicus: een Romeinse rurale nederzetting langs de Spelaanstraat te Leeuwergem (Zottegem, O.-VI.), *Signa* 2, p. 132-135.
- REYNS N., DIERCKX L. & CLEDA B., 2012. *Archeologisch vooronderzoek Lede – Kleine Kouterrede*, Rapporten All-Archeo 111, Bornem, 40 p.
- VANVINCKENROYE W., 1991. *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum 44), 135 p.
- WEBSTER P., 1996. *Roman Samian pottery in Britain*, York (Practical handbook in archaeology 13), 133 p.
- WILLEMS H. & VAN DAALLEN S., 2012. *Lede, Aalst Erembodegem ADC Archeoprojecten. Dendrochronologisch en houtsoortenonderzoek*, BAAC-project D-12.0300, 's Hertogenbosch, 7 p.
- WILLEMS, 2005. *Roman pottery in the Tongeren reference collection Mortaria and coarse wares*, Brussel, 106 p.

17 DE SWAEF & VAN LANGENHOVEN 1999, p. 17.

18 REYNS et al. 2012, p. 26-27.

D'exceptionnels vestiges gallo-romains découverts en France sur le futur canal Seine-Nord Europe

Gilles PRILAUX

Avec la collaboration de Virginie BAK, Claire BARBET, Jean-David DESFORGES, Denis GAILLARD, Evelyne GILLET, Marjolaine DE MUYLDER, Sabrina SARRAZIN & Nathalie SOUPART

Introduction

Le canal Seine-Nord Europe reliera dans quelques années le bassin versant de la Seine au Nord de l'Europe. Cette future artère fluviale à grand gabarit, sous maîtrise d'ouvrage de Voies Navigables de France, nécessite le creusement d'une voie d'eau de 106 km dont l'impact au sol représente plus de 2 500 hectares. Le programme archéologique préalable à ces travaux est engagé depuis 2008 par l'Inrap, sur prescription des services de l'Etat, et a généré à la fin de l'année 2012, plus 57 000 journées de travail, mobilisant une centaine d'archéologues professionnels. À ce jour un peu plus de 1 800 hectares ont été diagnostiqués et les 320 indices de sites recensés ont amené à la réalisation de 98 opérations de fouilles dont 23 ont porté sur des sites gallo-romains. Pour la plupart d'entre elles, ces opérations sont encore en phase de traitement et d'étude ; néanmoins, il est possible aujourd'hui de dresser un premier bilan sur ces occupations antiques, objet de la communication à Beez et de la présente notice.

Quelques mots sur la méthodologie

Le programme archéologique du canal Seine-Nord Europe mené par l'Inrap est lié à la construction en Picardie et dans le Nord-Pas-de-Calais, d'un canal à grand gabarit qui reliera Compiègne à Aubencheul-au-Bac. L'ouvrage permettra la circulation de barges et de péniches de la Seine à l'Escaut en utilisant la rivière Oise qui sera aménagée sur 120 km entre Conflans-Sainte-Honorine et Compiègne. Le canal achevé aura une largeur de 54 m et un tirant d'eau de 4,50 m, il comportera 7 écluses, 3 ponts-canaux, 59 ponts routiers et ferroviaires, mais les travaux qu'il implique concernent une emprise de près de 2 500 hectares, soit en moyenne 25 hectares au km ou trois fois l'emprise d'une autoroute. Sans revenir sur le caractère gigantesque de l'ouvrage, on peut rappeler que le canal Seine-Nord Europe est destiné à désenclaver le bassin fluvial de la Seine en

Fig. 1. Vue aérienne des tranchées de diagnostic archéologique qui permettent de visualiser l'emprise du projet Seine-Nord Europe (cliché Altimage).

Fig. 2. Fouille d'un puits du sanctuaire de Mesnil-Saint-Nicaise. Le fond du puits a livré des offrandes remarquables ; ex-voto en bois, statuettes et dédicace au dieu Apollon (cliché Denis Gliksman).

Fig. 3. Fouille en cours d'une sépulture gallo-romaine souterraine dont les offrandes ont été enfouies à plus de 6 m sous le sol actuel (cliché Gilles Prilaux).

le reliant au réseau Nord-Européen. C'est ainsi que les grands ports maritimes comme le Havre, Rouen, Dunkerque, Zeebrugge, Anvers et Rotterdam seront raccordés avec tous les enjeux économiques et environnementaux qui en découleront.

Pour appréhender le potentiel archéologique de ce projet, les parcelles vouées à recevoir les travaux de cet aménagement font l'objet, sur prescriptions des services de l'Etat (service régionaux de l'archéologie de Picardie et du Nord-Pas-de-Calais, dont la coordination scientifique est assurée par Didier Bayard) dans un premier temps d'un diagnostic archéologique, puis en fonction de l'importance, du nombre, de la conservation et de la vocation des découvertes, de poursuite des investigations sous la forme de fouilles extensives. Pour entreprendre l'expertise puis la fouille des sites archéologiques les mieux conservés, l'Inrap a mis en place une direction de projet qui a été établie dans des locaux situés au centre du tracé à Croix-Moligneaux entre Ham et Péronne dans le département de la Somme. Chargée de coordonner l'ensemble des équipes opérationnelles, elle est constituée d'un staff administratif et fonctionnel d'une dizaine de personnes et d'un plateau technique mutualisant diverses ressources (topographie, SIG, DAO, PAO, géophysique, coordination paléoenvironnement). S'appuyant sur la dynamique, l'expérience et les

compétences des personnels de ces régions, un programme archéologique a été élaboré et mis en œuvre depuis septembre 2008¹.

Le tracé du canal Seine-Nord Europe recoupe divers types de substrats, aussi pour détecter de potentiels sites archéologiques, il a fallu mettre en œuvre différentes techniques de sondages permettant le diagnostic des sites historiques, protohistoriques et néolithiques, conservés – le plus souvent – en surface, sous la terre arable et celui des sites préhistoriques dont les niveaux peuvent subsister dans les loess, enfouis à plusieurs mètres de profondeur ou dans les accumulations de fonds de vallées, recouverts par des limons de débordement. Ce deuxième cas peut également concerner des sites plus récents. La particularité du canal est en effet d'être un aménagement linéaire en décaissement du fait de la nature même de la voie d'eau qui exige un fond de forme horizontal entre deux biefs. Cela génère des creusements importants pouvant atteindre jusqu'à 35 m de profondeur dans le Pas-de-Calais, sur le secteur d'Hermies.

L'étude chronostratigraphique des loess dont la puissance peut atteindre plusieurs mètres d'épaisseur nécessite le recours à une pelle hydraulique de 180 CV à bras rallongé, permettant la réalisation de sondages en puits à de grandes profondeurs (13-14 m). Le deuxième type de sondage est lié à la potentielle préservation de sites pour lesquels une stratigraphie existe, dans les bas de versant ou de talweg, les fonds de vallon et dans le lit majeur de la vallée de l'Oise, sachant qu'il n'est pas exclu que des éléments organiques soient conservés dans ces milieux. Pour diagnostiquer ces types de milieu, les responsables d'opération étaient accompagnés d'un à deux techniciens, d'un géomorphologue. Troisième et principale méthode de diagnostic utilisée tant sur le canal que pour l'ensemble des interventions en archéologie préventive française en milieu rural, elle consiste à réaliser avec des pelles hydrauliques équipées de godets lisses de 3 m de large, de longues tranchées espacées d'une vingtaine de mètres en moyenne, complétées par des extensions de décapage à l'emplacement des concentrations de vestiges et par des sondages ponctuels en profondeur permettant le levé et la compréhension de la couverture superficielle. La détection des sites archéologiques sous la terre végétale à 30-50 cm de profondeur est ainsi faite lors des campagnes de sondages systématiques sur l'ensemble du tracé, méthode éprouvée depuis

¹ PRILAUX & TALON 2012.

Fig. 4. Bâtiment principal de la villa de Marquion en cours de dégagement (cliché Denis Gliksman).

de nombreuses années et qui a permis de sonder 10 % de la surface des emprises du canal et de ses aménagements annexes.

Sur le canal, compte tenu de l'ampleur des travaux de diagnostic à conduire, ces sondages surfaciques sont réalisés par des échelons opérationnels constitués de 3 à 4 pelles hydrauliques. Ces équipes sont placées sous la direction d'un responsable d'opération assisté de deux techniciens par machine. Le rythme de progression est d'environ un hectare par jour et par engin. Les tranchées de sondages sont rebouchées, au fur et à mesure, après le relevé et l'expertise des vestiges archéologiques découverts et à l'issue du contrôle des agents du Service Régional de l'Archéologie. Hormis ponctuellement dans des piégeages sédimentaires où des vérifications stratigraphiques sont effectuées, les sondages linéaires surfaciques sont d'un intérêt moindre en termes géomorphologiques. La terre végétale est généralement décapée jusqu'au substrat et lorsque des colluvions sont identifiées, elles sont enlevées à moins que leur épaisseur soit conséquente, dans ce cas, un sondage ponctuel est effectué jusqu'au substrat.

Les occupations gallo-romaines

Trente-sept sites gallo-romains ont été recensés au terme des diagnostics entrepris sur 1800 hectares

(sur les 2500 hectares du projet) et 23 ont fait l'objet de fouilles extensives à la fin de l'année 2012. Le bilan provisoire dressé aujourd'hui s'appuiera donc uniquement sur les données de fouille.

Contrairement aux attentes, la plupart des sites gallo-romains rencontrés sont des établissements modestes dont les fonctions et les vocations sont difficiles à déterminer, à l'exception du cas très original de Béthencourt-sur-Somme en Picardie, où Virginie Bak a eu l'occasion de percevoir les restes d'un atelier d'un probable *glutinarius*, fabriquant de colle d'os. Le nombre de *villae* caractéristiques est assez faible, une demi-douzaine. Ces dernières constituent des ensembles archéologiques vastes, complexes, qui apportent toujours des informations de premier ordre sur le développement et sur l'histoire de ces grands domaines agricoles gallo-romains. L'emprise importante du canal a permis de dégager dans leurs plus grandes extensions quatre de ces *villae*. Ainsi, en Picardie la petite *villa* de Catigny (Oise), fouillée par Virginie Bak, et celle plus conséquente d'Allaines (Somme), dont la fouille a été confiée à Evelyne Gillet, sont des sites assez érodés mais dont la lecture du plan est très compréhensible et parfaitement documentée. Plus au Nord, dans le département du Pas-de-Calais, deux *villae*, dont les conduites des opérations ont été placées sous les autorités de Claire Barbet et de Denis Gaillard, ont été reconnues et dégagées quasi-intégralement, ces

Fig. 5. Statuette en bronze du dieu Mercure (cliché Stéphane Lancelot).

deux sites, distants de 800 m, étant liés dans l'espace et dans le temps au cœur d'un parcellaire observé sur plus de 150 hectares. En marge de ces occupations, l'exceptionnel site de Noyon (Oise) est remarquable à plus d'un titre. Cette fouille, dirigée par Marjolaine de Muylder, a révélé une portion de la *pars urbana* d'un vaste domaine fortement romanisé, adoptant un plan de *villa* à pavillons multiples alignés le long d'une vaste cour et dont les dimensions permettent d'ores et déjà de classer ce site parmi les plus grandes *villae* du Nord de la France. Le monde des morts est bien représenté avec 23 lieux de sépultures dont le

surprenant « cimetière enclos » de Marquion (Pas-de-Calais) avec ses 153 tombes laténo-romaines (responsable Denis Gaillard), les originales tombes en coffre de Cléry-sur-Somme (responsable Nathalie Soupart) et les incroyables tombes à hypogées de Marquion/Sauchy-Lestrées (responsable Claire Barbet), enfouies à plus de six mètres de profondeur sous le sol actuel. Enfin, le domaine religieux et cultuel est éclairé par deux sites originaux, le premier se trouvant à Moyencourt (Somme), il a permis à Jean-David Desforges de mettre au jour un site très atypique de par sa structuration de l'espace et des mobiliers découverts et le second est un sanctuaire révélé à Mesnil-Saint-Nicaise (Somme) et dont l'équipe archéologique dirigée par Aurélie Rousseau a exhumé au fond des puits du temple de nombreux objets et en particulier des ex-voto en bois et une exceptionnelle dédicace au dieu Apollon.

Bibliographie

AMPOSTA A., BOSTYN F., CAYOL N., MARTIAL E., NEGRONI S., PRILAUX G., TALON M. & VANDAMME N., 2012. Premiers apports du programme archéologique du canal Seine-Nord Europe pour le Néolithique dans le nord de la France, *Internéo* 9, p. 7-19.

PRILAUX G. & TALON M., 2012. La construction du canal Seine-Nord Europe et son intégration dans le paysage archéologique. In : Nouveaux champs de la recherche archéologique, *Archéopages* Hors série, p. 56-68.

PRILAUX G. & TALON M., 2012. Le programme archéologique du canal Seine-Nord Europe : une opportunité hors normes pour l'étude de la Préhistoire dans le nord de la France, *Notae Praehistoricae* 32, p. 99-114.

TALON M., BAUDRY A.-Ch., BUCHEZ N., GAILLARD D., LAMOTTE D., LEFÈVRE Ph. & PRILAUX G., 2012. Premiers apports du programme archéologique du canal Seine-Nord Europe pour l'âge du Bronze et le premier âge du Fer dans le nord de la France, *Lunula Archaeologia Protohistorica* XX, p. 11-15.

Une dédicace à Belisama sur un vase de Liberchies-*Geminiacum*

Georges RAEPSAET, Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER, Jean-Claude DEMANET & Fabienne VILVORDER

L'agglomération gallo-romaine de Liberchies est riche en documents de l'*instrumentum*¹. Plus d'une dizaine de nouveaux *graffiti* sur céramique provenant des fouilles, en cours de publication, menées par la Société *Pro Geminiaco* dans la zone d'habitat le long de la chaussée antique, viennent enrichir le corpus. Parmi ceux-ci un *graffito* sur une panse d'un vase en *terra nigra* présente une dédicace religieuse à la déesse celtique Belisama.

Cette dédicace a été trouvée dans le remblai d'un petit cellier aménagé à l'arrière d'un bâtiment en bois construit dans le courant de la seconde moitié du Ier s. apr. J.-C. au sud de la voie antique. Cette structure sera remblayée au plus tard au début du IIe s. apr. J.-C. lors des travaux d'aménagement liés au développement des constructions en dur.

Le tesson en deux fragments jointifs mesure 6 x 4 cm ; l'écriture est une belle cursive classique, soignée, proche de la capitale. On remarquera le E écrit II. Les lettres mesurent environ 5 mm de haut sauf le S, 15 mm.

Belisa[ma] ou Belisa[mae]

La lecture est assurée. Le mot/nom n'existe pas en latin, il doit s'agir d'un nom celtique. On ne peut proposer de nom de personne car Belisus, -a est impossible linguistiquement : la racine est *belo-* « force » (ou éventuellement « brillance, éclat »), ce qui donne des noms comme Belenos, Belinus, Bellus, Bellorix. Bel-isama, « la très Puissante »², est formé sur le suffixe du superlatif -is-ama. Un dieu local connu par une seule inscription de Chalon-sur-Saône porte un nom très proche Deus Belisamarus (*AE* 1901, 202 = 1913, 234) mais son invocation serait beaucoup moins vraisemblable dans une région éloignée. Le nom Belisarius n'est attesté qu'en

épigraphie chrétienne dans l'Antiquité tardive. Placé en pleine panse et non sous un pied, le *graffito* ne s'apparente de toute manière pas aux fréquentes indications de propriété. On peut hésiter sur la forme grammaticale à donner au nom : nominatif ou datif.

Le *graffito* constitue très probablement une dédicace religieuse à la déesse celtique Belisama, qui peut être identifiée à Minerve comme en témoigne un autel de Saint-Lizier chez les *Conсорanni* (Aquitaine) (*CIL* III 8). Le culte devait en être répandu d'après le nombre important de toponymes, y compris dans le Nord de la France, qui dérivent de ce théonyme³. Ptolémée (II, 3, 2), dans son énumération des sites de la côte occidentale de la Bretagne, mentionne un estuaire, correspondant à l'embouchure de la Mersey ou de la Ribble, dénommé Belisama, ce qui conforte l'hypothèse linguistique de référence géographique⁴. Cette divinité semble bien avoir eu une importance significative dans les panthéons gaulois. Il faut en effet citer l'inscription gallo-grecque de Vaison où Segomarus, fils de Villo, originaire de Nîmes, consacre à Belesama un *nemeton*, enclos ou bois sacré (*RIG*, G 153 ; *ICalvet* 1), sans doute au IIe s. ou au Ier s. avant notre ère. Cette dédicace exceptionnelle constitue par sa date ancienne et son caractère développé l'indice d'un culte majeur, largement diffusé territorialement. Sans doute même était-il public si l'on accepte l'idée que Segomarus était mandaté par ses concitoyens, les Volques Arécomiques, pour faire cette consécration et qu'il était dès lors un magistrat de Nîmes manifestant son autorité chez les Voconces, en dehors des limites de son peuple⁵. C'est en effet dans les sanctuaires que s'exprimaient souvent les relations « internationales » et les échanges diplomatiques. En outre, à la lumière d'inscriptions comparables de la Transalpine, on voit que les divinités concernées étaient de première grandeur⁶, comme Taranos à Orgon et les Mères Glaniques à Glanum. Enfin, cette position considérable pourrait être confortée par la

1 VILVORDER, RAEPSAET-CHARLIER & CHARLIER 2012 ; cf aussi GALSTERER & RAEPSAET-CHARLIER 1998 (*AE* 1998, 952 = *ILB*² 163, qui fera l'objet d'un réexamen prochain) ; AUBERT & RAEPSAET 2011 (*AE* 2008, 916).

2 DELAMARRE 2003, p. 71-72, qui écarte l'interprétation « la très Brillante ».

3 GENDRON 2003, p. 100 ; LACROIX 2007, p. 164-168 ; DELAMARRE 2012, p. 74.

4 HOFENEDER 2011, III, 68 T 3, p. 57-58.

5 CHRISTOL 2005-06, p. 418-419.

6 GOUDINEAU 1991.

Fig. 1. Tesson de *terra nigra* dédié à Belisama (1/1). (© CRAN).

mythologie tardive⁷ si l'on admet les rapprochements avancés mais il convient de rester extrêmement prudent vis-à-vis des transpositions éventuellement anachroniques entre le monde celtique insulaire et la protohistoire afin d'éviter tout amalgame intempestif et toute conception réductrice des divinités.

À l'époque romaine, le culte était soit entièrement interprété en culte de Minerve, soit ses formes ne participaient pas de la pratique épigraphique. On rapprocherait volontiers ce cas de celui de Toutatis/Teutates dont seul un ensemble de *graffiti* de Beauclair découvert dans un sanctuaire de la cité des Arvernes⁸ représente les occurrences inscrites (*AE* 2009, 861). On rappellera aussi que les cultes matronaux si importants dans les régions rhénanes ont connu une première phase de culte anépigraphique avant de développer la pratique des autels inscrits à l'époque flavienne⁹. Ce type de particularité documentaire doit nous appeler à la plus grande prudence dans l'appréciation que nous avons de la diffusion des cultes.

Le culte de Minerve¹⁰, relativement peu répandu en Gaule septentrionale, a connu des formes assez diverses mais paraît très souvent reconnu dans sa forme romaine classique sans attributs locaux particuliers. En tant que troisième divinité de la triade capitoline, on la trouve honorée dans des contextes militaires (partout sur le Rhin), ou officiels (chez les Helvètes par exemple où la forme de déesse de la sagesse semble représentée dans une association avec une bibliothèque). Sans doute plutôt en fonction de sa protection des métiers et de l'artisanat,

elle paraît avoir constitué la divinité poliade chez les Pictons et reçoit un culte civil développé dans les cités occidentales (Bituriges, Turons). En Belgique, elle est importante chez les Trévires, et peut-être les Morins ; en Germanie supérieure, en particulier chez les Lingons. En Germanie inférieure, par contre, Minerve semble très peu honorée : on la rencontre à Cologne, à Vechten et à Nimègue (honorée par un magistrat et prêtre morin). Chez les Tongres elle ne figure que dans le monument perdu de Flémalle (*ILB* 43) où la triade capitoline, Diane et les Nymphes reçoivent l'hommage d'un centurion en 188.

À Liberchies¹¹, Belisama apparaît au sein d'un panthéon formé à ce jour de Jupiter (*ILB* 31), Mercure et Apollon (*ILB* 139), soit les principaux dieux gaulois (avec Mars et Junon) selon César (*BG*, VI, 17) ; on y adjointra Mithra (*ILB*² 161) et les déesses indigènes (germaniques ?) Iarae (*ILB*² 160). Mars et Minerve n'apparaissent que sous la forme de petits bronzes qui n'ont pas nécessairement de valeur cultuelle. Si Jupiter et les Iarae ont été honorés d'une dédicace lapidaire, Mercure et Apollon se limitent à un *graffito* et Mithra à une tessère commémorative, tous vraisemblablement attestés au IIe s. apr. J.-C., voire aux premières années du IIIe s. apr. J.-C.

L'intérêt du *graffito* de Liberchies-Geminiacum, en cité des Tongres, est donc double. Au niveau de l'ensemble de la documentation épigraphique religieuse gallo-romaine, il apporte une très rare attestation d'une divinité gauloise importante mais peu documentée, en particulier dans ses zones septentrionales ; au niveau de la cité il complète le corpus des cultes¹² au sein d'un *vicus* dans une *civitas* où le dossier est peu étoffé en termes d'autels lapidaires, de surcroît

7 STERCKX 2009, p. 328-331.

8 CLÉMENÇON & GANNE 2009.

9 RAEPSAET-CHARLIER 1993, p. 32-35.

10 VAN ANDRINGA 2002, p. 139-141.

11 VILVORDER 2002, p. 119-130 et p. 191-197.

12 RAEPSAET-CHARLIER 2011.

à une date plus ancienne que les autres témoignages religieux.

Ce tesson inscrit montre une nouvelle fois la valeur de l'épigraphie « mineure » dans l'enrichissement de la documentation et l'importance que peut revêtir l'attention qu'on lui porte dans le cadre des fouilles et des publications.

Bibliographie

- AUBERT J.-J. & RAEPSAET G., 2011. Un « mandat » inscrit sur une sigillée argonnaise à Liberchies-Geminiacum, *L'Antiquité classique*, 80, p. 139-156.
- CHRISTOL M. *et al.*, 2005-06. Une nouvelle dédicace de T(itus) Carisius, *praetor Volcarum*, *Revue archéologique de Narbonnaise* 38-39, p. 409-423.
- CLÉMENÇON B. & GANNE P. M., 2009. Toutatis chez les Arvernes, *Gallia* 66, p. 153-169.
- DELAMARRE X., 2003. *Dictionnaire de la langue gauloise*, 2e éd., Paris.
- DELAMARRE X., 2012. *Noms de lieux celtiques de l'Europe ancienne*, Paris.
- DEMAN A. & RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 2002. *Nouveau recueil des Inscriptions latines de Belgique (ILB²)*, Bruxelles.
- GALSTERER B. & RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 1998. Un graffito sur mortier en terre sigillée de Liberchies (Hainaut), *L'Antiquité classique* 67, p. 253-258.
- GASCOU J. & GUYON J., 2005. *La collection d'inscriptions gallo-grecques et latines du Musée Calvet*, Paris.
- GENDRON S., 2003. *L'origine des noms de lieux en France*, Paris.
- GOUDINEAU Chr., 1991. Les sanctuaires gaulois, relecture d'inscriptions et de textes. In : BRUNAUX J.-L. (dir.), *Les sanctuaires celtiques et le monde méditerranéen*, Paris, p. 250-256.
- HOFENEDER A., 2011. *Die Religion der Kelten in den antiken literarischen Zeugnissen*, III, Vienne.
- LACROIX J., 2007. *Les noms d'origine gauloise. La Gaule des dieux*, Paris.
- LEJEUNE M., 1985. *Recueil des Inscriptions gauloises*, I. *Textes gallo-grecs*, Paris.
- RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 1993. *Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les Trois Gaules et les Deux Germanies*, Paris.
- RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 2011. Hercule et Viradectis. Les cultes de la cité des Tongres. In : TOUSSAINT J. (dir.), *Actes du 8e Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique (Namur 2008)*, Namur, p. 559-571.
- STERCKX Cl. 2009. *Mythologie du monde celte*, Paris.
- VAN ANDRINGA W., 2002. *La religion en Gaule romaine*, Paris.
- VILVORDER F., 2002. Les cultes et croyances. In : BRULET, R. (dir.), *Liberchies entre Belgique et Germanie*, Catalogue Musée Royal de Mariemont, Morlanwez.
- VILVORDER F., RAEPSAET-CHARLIER M.-Th. & RAEPSAET G., 2012. Graffitis et *instrumentum* à Liberchies-Geminiacum. In : FUCHS M.E., SYLVESTRE R. & SCHMIDT HEIDENREICH Ch. (dir.), *Inscriptions mineures : nouveautés et réflexions*, Actes du premier colloque Ductus (19-20 juin 2008, Université de Lausanne), Berne, p. 193-196.

Une languette en plomb inscrite et torsadée du sanctuaire d'Aiseau-Presles

Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER & Georges RAEPSAET

Une languette en plomb portant une inscription a été découverte en 2012 dans le sanctuaire de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles. Elle provient de l'empierrement situé à l'ouest du temple (voir PARIDAENS, ce volume), dans l'angle N/O de la zone B, juste avant le talus marquant la limite nord du site.

Description

Bandeau en plomb torsadé portant une inscription gravée en capitales soignées avec *apices*. L'objet mesure 54 mm de long, 12 mm de haut et 2 mm d'épaisseur (Inv. AP12.025). Il pèse 11 grammes. Les lettres ont une hauteur de 8 mm. Il n'y a pas de points de séparation entre les lettres.

Lecture : IIALTINN[-] ou HALTINN[-]

La languette est complète à gauche et cassée à droite. L'inscription est bien calibrée, contenue à la partie inférieure par une très légère et fine ligne de cadrage (*ordinatio*) à peine perceptible. Une fine ligne horizontale est également perceptible au bord supérieur qui correspond au pli de cassure et qui coupe partiellement les lettres, à environ un quart de leur hauteur réelle supposée. À l'extrémité droite le pli et la cassure se sont produits dans la haste verticale droite du 2e N. Il n'est pas clair si le fin trait entre les deux hastes verticales du début correspond à un trait volontaire qui donnerait un H ou dérive d'un accident. Les lettres étant incomplètes dans le haut, surtout à gauche, toute lecture sûre est impossible.

La technique d'écriture des lettres est assez particulière. Les lettres sont « frappées » à l'aide d'un ou plusieurs instruments ou poinçons ou coins, par lettres ou membres de lettres. La graphie est très soignée et proche de celle des inscriptions lapidaires.

Lecture

La lecture proprement dite des lettres et leur compréhension restent problématiques notamment parce qu'il ne s'impose ni coupure ni division et que la suite des lettres en elle-même ne fait pas

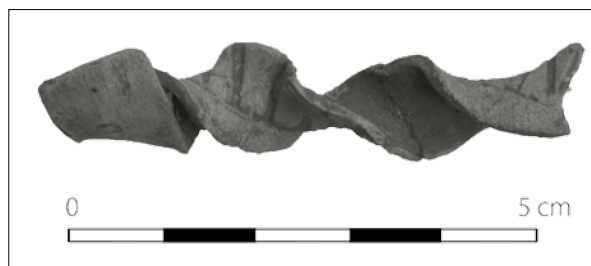

Fig. 1. La languette en plomb torsadée. On distingue, au centre, les lettres AL (cliché A. Darchambeau © CREA-Patrimoine-ULB).

immédiatement sens. Toutefois on peut émettre l'hypothèse qu'il s'agit probablement d'un nom.

Si l'on envisage un nom romain sous la forme de *tria nomina*, il faut supposer des abréviations ; aucune hypothèse n'est satisfaisante.

II (incomplet) pourrait correspondre au prénom Ti(berius). Le seul gentilice qui serait alors envisageable serait Altius attesté à Xanten (*CIL* XIII 8614). Altianus est un dérivé et Altilius n'est connu qu'en Italie (2 att.). Le seul *cognomen* possible serait Inn[ocens/centius] (unique occurrence à Cologne *CIL* XIII 8324).

I (incomplet) pourrait correspondre au prénom T(itus). Le seul gentilice serait alors (I)al(ius) ou Iallius pour ne pas proposer des noms indigènes rarissimes très peu probablement abrégés comme Ialdanius ou Ialehenius. Le surnom serait inédit *stricto sensu*, formé sur un gentilice Tinnius italien et très rare.

Si l'on adopte la lecture H, aucun prénom n'existe. Un gentilice commençant par H ou HAL renvoie à quelques rares noms indigènes habituellement non abrégés.

L'autre possibilité serait de considérer que nous avons affaire à un nom unique de pérégrin (qui aurait pu être suivi du nom du père au génitif à la ligne suivante).

Il faudrait alors lire Haltinn[us ?]. Ce nom est inconnu. Toutefois on pourrait songer à une graphie avec le H aspiré germanique qui donnerait un nom apparenté à Caldinius (*CIL* XIII 8215 à Cologne, p. ex.). D'autres noms comme Haldacco (*ILB* 35 à

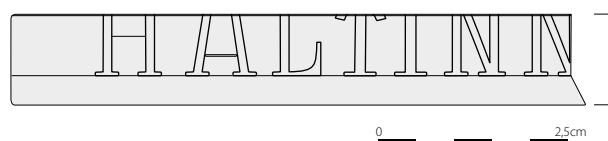

Fig. 2. Représentation déroulée de la languette d'Aiseau-Presles (dessin G. Raepsaet ; DAO N. Bloch © CReA-Patrimoine-ULB).

Namur), Haldania (*CIL* XIII 8387 à Cologne) sont construits sur la même racine *hald que *haldan/haltan* « tenir » avec des variantes d'orthographe liées d'une part aux évolutions linguistiques de l'indoeuropéen au germanique (en particulier C, K, Ch, H)¹ et à la difficulté d'écrire des noms indigènes en lettres latines dans un contexte romain. Songeons par exemple aux variations Ahucco, Hahuco, Chaucus, Cauchus et Matronae Ahueccanae en Germanie inférieure.

Avec toutes les réserves qu'imposent le doute sur le déchiffrement et l'absence de parallèle immédiat, c'est la lecture que nous proposerons. Un nom germanique en pays tongre ne constitue en effet aucune difficulté puisque la grande majorité des noms indigènes de la cité sont germaniques².

Interprétation

L'objet est particulièrement énigmatique et on ne peut actuellement, dans l'état de nos recherches, proposer de pièce comparative satisfaisante. Il ne semble pas que l'on puisse penser à une simple étiquette de marchandise ni à un plomb de douane comme on en a retrouvé de nombreux à Trèves car, en dehors du matériau, toutes les caractéristiques techniques seraient différentes. La languette doit sans doute être interprétée comme une offrande à caractère magique. Les recherches de ces dernières années dans le monde antique, y compris les régions gallo-romaines, ont mis en évidence une grande diffusion des rituels magiques, faisant corps avec les pratiques religieuses classiques et souvent intégrés à des sanctuaires officiels. Cette magie pouvait être positive comme dans le cas des vases de Chartres récemment publiés, qui présentaient des prières inscrites, ou encore dans le cas de la tablette en or inscrite de Baudecet (*AE* 1993, 1203 = *ILB*², 167), difficile à lire et à interpréter de manière définitive, mais dont le matériau noble par excellence faisait un objet à valeur éminemment positive. On notera

que cet objet provenait avec d'autres offrandes d'un petit temple situé dans la même cité des Tongres. Le matériau de la languette d'Aiseau-Presles, le plomb, présente par contre une forte connotation négative qui en fait le support des tablettes de malédiction (*defixiones*) qui étaient rédigées pour faire condamner par la divinité implorée une personne haïe que l'on poursuivait pour vol, abandon, trahison, tromperie, adultère etc. Le texte de ces défixions comprenait au minimum le nom de la (ou des) personne(s) maudite(s), souvent celui de la divinité priée et la formule d'exécration, mais aussi des explications sur le crime ou des descriptions des sanctions espérées. Le texte était gravé sur une mince feuille de plomb, à la pointe, en écriture cursive. On recourt parfois à des lignes de guidage. Un exemple a été retrouvé dans le petit temple d'Autelbas, dédié sans doute à Mars Camulus (*AE* 1989, 537 = *ILB*², 171). Des défixions étaient fréquemment déposées dans des sanctuaires, comme à Bath en Grande-Bretagne (déesse Minerva Sulis) ou à Mayence (Cybèle et Isis). On en trouve aussi dans des sépultures ou dans des lieux de mort comme les coulisses des amphithéâtres (à Trèves par exemple). La languette d'Aiseau-Presles ne peut toutefois pas être identifiée comme une pièce de ce type. L'écriture est en capitales soignées, la plaquette de plomb est épaisse et il y a eu manifestement à la fois une coupure de la plaquette et une torsion systématique. On s'apparente donc plutôt soit à un objet « sacrifié » comme une offrande religieuse délibérément cassée ou tordue pour en faire la propriété unique du dieu : dans ce cas toutefois l'usage du plomb est problématique. Soit à un objet « tordu » pour accentuer l'effet magique nuisible comme dans le cas des pratiques magiques négatives que certains chercheurs apparentent aux rites « vaudous ».

1 WEISGERBER 1968, p. 146-148.

2 RAEPSAET-CHARLIER 2011.

Bibliographie

- AUDOLLENT A., 1904. *Defixionum Tabellae*, Paris.
- BEVILACQUA G., 2010. *Scrittura e magia. Un repertorio di oggetti iscritti della magia greco-romana*, Rome.
- GORDON R. & MARCO SIMON F. (eds.), 2010. *Magical Practice in the Latin West*, Leiden.
- KIERNAN Ph., 2009. *Miniature Votive Offerings in the Roman North-West*, Mainz.
- MARTIN M., 2010. *Sois maudit ! Malédiction et envoûtements dans l'Antiquité*, Paris.
- RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 2011. Les noms germaniques. In : DONDIN-PAYRE M. (éd.), *Les noms de personnes dans l'Empire romain*, Bordeaux, p. 203-234.
- REY-VODOZ V., 2006. Offrandes et rituels votifs dans les sanctuaires de Gaule romaine. In : DONDIN-PAYRE M. & RAEPSAET-CHARLIER M.-Th. (eds.), *Sanctuaires, pratiques culturelles et territoires civiques dans l'Occident romain*, Bruxelles, p. 219-258.
- WEISGERBER L., 1968. *Die Namen der Ubier*, Köln-Opladen.

Een Gallo-Romeins landschap van bewoning en begraving te Aalter-Woestijne (O.-VI.), een eerste stand van zaken

Mieke VAN DE VIJVER, Kristof KEPPENS, Hans VANDENDRIESSCHE, Koen DE GROOTE & Wim DE CLERCQ

Inleiding

Te Aalter-Woestijne werd tussen maart 2010 en januari 2012 een grootschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd door het toenmalige Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (nu Onroerend Erfgoed), in samenwerking met de vakgroep archeologie van de Universiteit Gent. Het onderzoek kwam tot stand naar aanleiding van de ontwikkeling van een ca. 32 ha groot watergebonden bedrijventerrein door Waterwegen en Zeekanaal NV. Na afloop van een boor- en proefsleuencampagne¹ werd beslist een vlakdekkende opgraving van ca. 20 ha te realiseren. Er werden talrijke sporen en vondsten geregistreerd uit diverse periodes, gaande van de steentijden tot de postmiddeleeuwen. De verwerking van de opgravingsgegevens loopt nog tot juli 2014, maar dit artikel wil alvast een eerste licht werpen op de sporen uit de Romeinse periode.

Resultaten

De site is gelegen in het noorden van de gemeente Aalter, langs het kanaal Gent-Oostende, en wordt door de Woestijndreef in vier grote zones opgedeeld waarvan er twee volledig en één gedeeltelijk werden opgegraven. In het oosten van de site, namelijk zones 1 en 3 (fig. 1), werden sporen uit de Romeinse periode aangetroffen. Het geheel van sporen is gelegen op een droge zandbodem die een oude depressie omgeeft. Het complex werd in de Romeinse periode ten zuiden begrensd door de vallei van de Hoogkale, de bovenloop van de Durme.

Zone 1

Op zone 1, het noordoostelijke deel van het opgravingsterrein, bevond zich een erf dat hoogstwaarschijnlijk in de Romeinse periode te dateren is (fig. 1-1). Het was een duidelijk ensemble van sporen, afgebakend door een parallellogramvormige erfgracht van ca. 85 bij 70 m waarvan de zuidelijke

zijde ontbrak omdat deze vermoedelijk volledig oversneden door een bredere en diepere gracht uit een jongere periode (fig. 2-3). Binnen deze omgrachting bevonden zich aan de noordelijke zijde enkele sporen van gebouwen. Het ging om de slecht bewaarde restanten van een hoofdgebouw, met twee aanpalende spiekers (fig. 2-1).

Het hoofdgebouw bestond waarschijnlijk uit twee zwaardere nokstaanders, met in de wanden een vijftal kleinere palen die enkel aan de noordoostelijke zijde bewaard waren (fig. 4-1). Het gebouw had een afmeting van minimum 7,5 bij 5 m en was noordwest-zuidoost georiënteerd. Slechts enkele meters ten oosten ervan bevond zich een vierpalige spieker van 2 bij 2 m, en een negenpalig exemplaar met dezelfde afmetingen.

De afbakening van het erf is bovendien opvallend vanwege het feit dat de restanten van twee grafmonumenten uit de vroege- tot midden Bronstijd er juist binnen vallen (fig. 2-4). De erfgracht loopt vlak langs en zelfs deels door de opvulling van de oudere gracht van het grootste grafmonument. Het lijkt erop alsof de erfgracht uit de Romeinse periode bewust langs deze monumenten aangelegd werd, en deze structuren dus nog in het landschap zichtbaar waren. Mogelijk hebben de bewoners van het erf deze *landmarks* gebruikt om de afbakening van hun erf kracht bij te zetten.

Vlak naast de zuidwestelijke hoek van het erf bevond zich net buiten de afbakening een grafveldje met een zestal brandrestengraven (fig. 2-2). Op één ovaal exemplaar na waren ze allemaal rechthoekig, met een lengte en breedte respectievelijk variërend tussen 100 cm en 210 cm, en tussen 60 cm en 120 cm. Minstens drie hadden een duidelijke nis waarin zich telkens enkele grafgiften bevonden. Op basis van het materiaal kunnen deze graven op het eerste zicht in de Flavische periode geplaatst worden.

Zone 3

In het zuidelijke deel van de opgraving werden vier inheems-Romeinse gebouwplattegronden geregistreerd. Ze bevonden zich allemaal in het zuidelijke gedeelte van Zone 3, op een zandrug langs

1 VAN DE VIJVER *et al.* 2010.

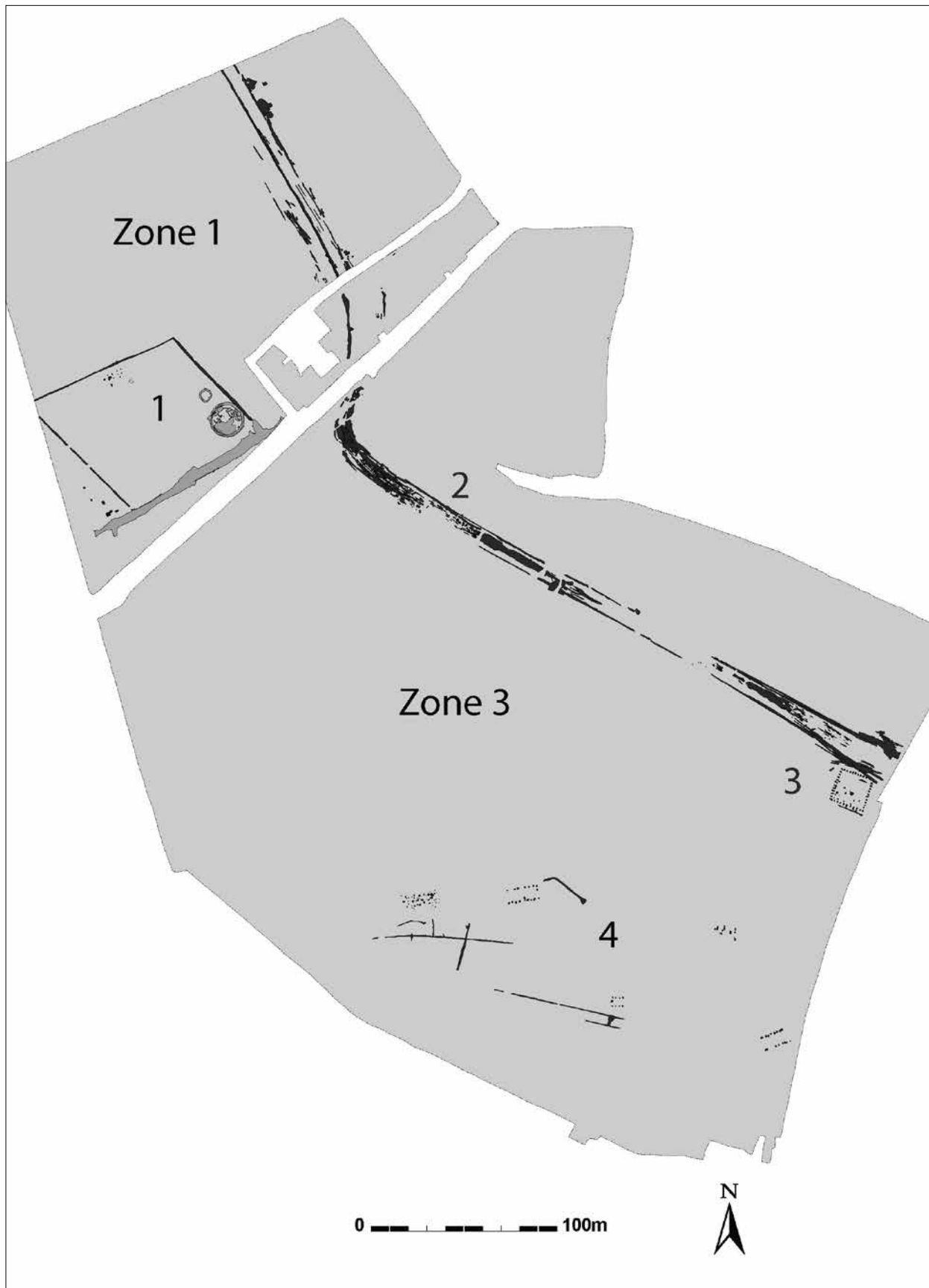

Fig. 1. Aalter-Woestijne. Overzicht van de zones 1 en 3 met in donkergrijs de Romeinse sporen aangeduid.

een grote natuurlijke depressie (fig. 1-4). Ze behoren tot kleine landbouwbedrijfjes van het inheems-Romeinse type.

Een eerste exemplaar was de meest complexe plattegrond en was licht noordoost-zuidwest georiënteerd (fig. 3-1). Het bestond uit enkele zware nokstaanders en zware paarsgewijs geplaatste wandpalen, in de westelijke kant intern aangevuld met enkele kleinere palen (fig. 4-2). De structuur was ca. 5,5 m breed en had een totale lengte van 15 m. Het lijkt er sterk op dat er op een bepaald moment herstellingswerken gebeurd zijn aan de structuur waarbij ofwel een herzetting van enkele palen plaatsvond, ofwel het volledige gebouw herbouwd werd. Het aardewerk dat uit de paalsporen gerecupereerd werd, doet een datering in de late eerste, tot eerste helft van de 2de eeuw n. Chr. vermoeden. Ten zuiden van de gebouwplattegrond liepen enkele greppeltjes die een ongeveer gelijklopende oriëntatie of een haakse oriëntatie ten opzichte van deze structuur kenden. Het materiaal dat hierin gevonden werd, dateert overigens uit dezelfde periode.

De overige drie gebouwplattegronden waren éénschepig. De grootste bevond zich ca. 40 m ten oosten van de eerste gebouwplattegrond, had ongeveer dezelfde oriëntatie, en had een afmeting van ca. 7 bij 17 m (fig. 3-2; fig. 4-3). De lange zijden bestonden oorspronkelijk telkens uit acht wandpalen. In het verlengde van de meest noordelijke zijde liep een greppel die uitmondde in een waterkuil. Het weinige aardewerk uit de nabij gelegen greppel, doen een datering voor de structuur vanaf het midden van de 2de eeuw tot 3de eeuw n. Chr. vermoeden. De tweede éénschepige gebouwplattegrond bevond zich ca. 140 m ten oosten hiervan (fig. 3-4; fig. 4-4). De structuur was ca. 12 m lang en 7 m breed. Beide lange zijden lijken telkens uit zeven wandpalen opgebouwd te zijn, in de korte zijden werden geen extra paalsporen aangetroffen. Het kleinste éénschepige gebouwtje lag ongeveer op gelijke afstand tussen de twee grotere, en had een afmeting van ca. 4,5 bij 6 m (fig. 3-3; fig. 4-5). De wanden bestonden uit telkens vier palen, met in de westelijke zijde een extra paalspoor in het midden van de korte zijde. Door deze beperkte afmetingen lijkt het plausibel deze structuur eerder als een bijgebouw te interpreteren. Ook hier liepen er ten zuiden van het gebouwtje enkele greppels die er mogelijk mee samen hangen. Het weinige vondstmateriaal dat uit deze laatste twee structuren en greppeltjes gerecupereerd werd, lijkt binnen de datering van midden 2de tot 3de eeuw n. Chr. te passen.

In de nabijheid van deze gebouwplattegronden

Fig. 2. Aalter-Woestijne. (1) Gebouwplattegrond en twee spiekers, (2) grafveld met 6 brandrestengraven, (3) erfgracht, (4) circulaire grafmonumenten uit de vroege- tot midden-Bronstijd.

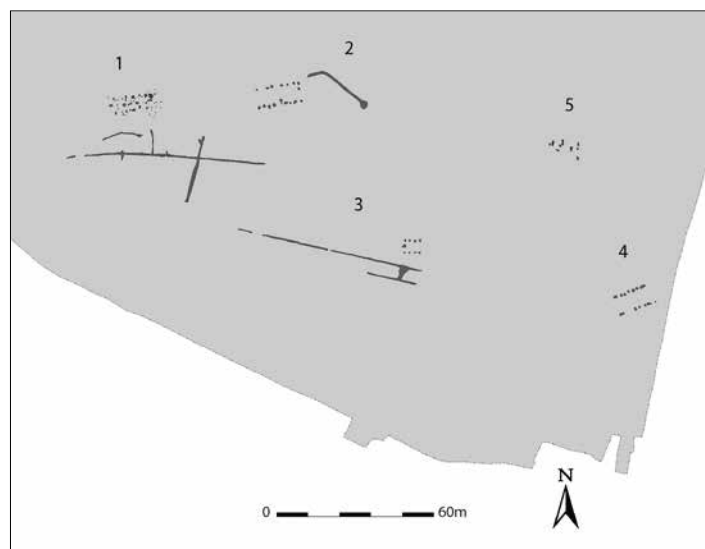

Fig. 3. Aalter-Woestijne. (1 t.e.m. 4) Nederzettingssporen, (5) grafveld met 8 brandrestengraven.

op zone 3 bevond zich een klein grafveldje dat een achttal brandrestengraven telde (fig. 3-5). Vijf graven hadden rechthoekig van vorm en de drie overige graven waren ovaal. De ovale vorm kan echter aan de bewaringstoestand liggen. De lengte varieerde van 85 tot 200 cm, de breedte van 45 tot 80 cm. Bij zes van de graven werden grafgiften in ceramiek aangetroffen, die in vier van deze gevallen in een

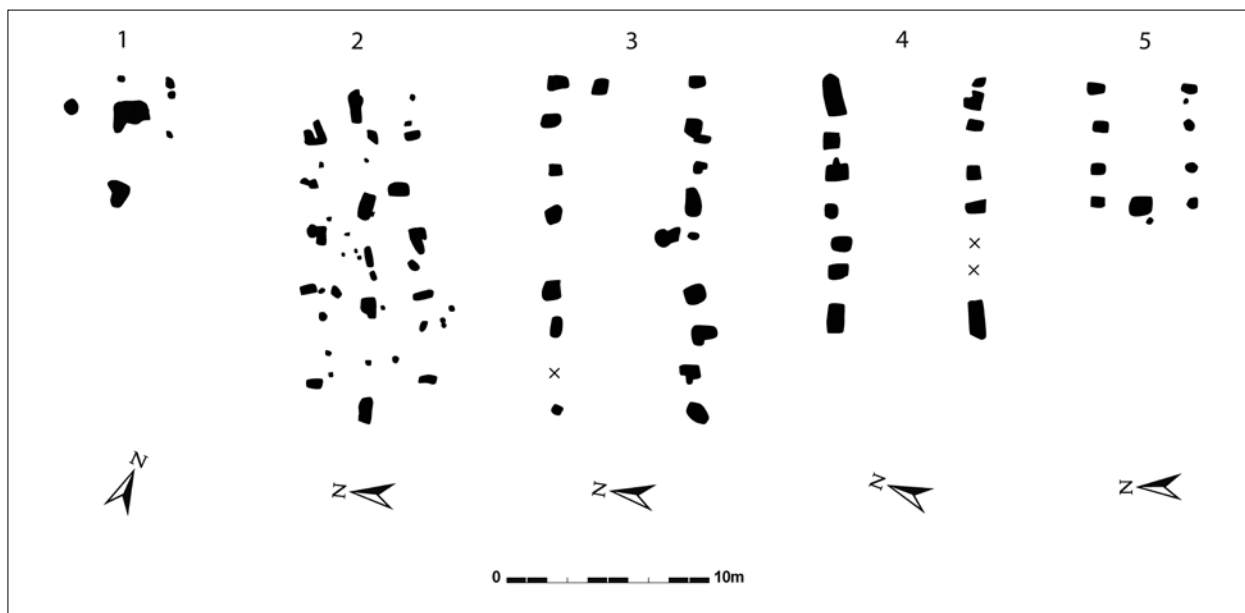

Fig. 4. Aalter-Woestijne. Overzicht van de verschillende gebouwplattegronden.

aparte nis gedeponeed werden. Bij één schaalte werd op de bodem een driehoekig scheermes gevonden met bijpassende slijpsteen. Dit fenomeen is recurrent te noemen in het noordelijke deel van de Menapische civitas en wordt meestal in de 1ste eeuw geplaatst, al zijn ook jongere voorbeelden gekend.² De datering van de vondsten uit deze graven moet echter nog verder bepaald worden.

85 m ten noordoosten van het grafveldje bevond zich verder nog een funeraire structuur van een ander kaliber (fig. 1-3 en fig. 4). Het ging om een vierkant monument met zijden van 17,5 m, wat overeen komt met ongeveer een halve *actus*. Elke zijde bestond uit twaalf paalsporen, waardoor een totale oppervlakte van ca. 300 m² omheind werd. Het geheel werd daarenboven wellicht omgeven door een greppel, waarvoor nog enkele aanwijzingen geregistreerd werden. Binnen de omheining situeerden zich twee brandrestengraven, beiden langs de westelijke zijde van het monument gelegen. Het ene graf was zeer goed bewaard, tot 1 m diep, terwijl het andere slechts nog enkele centimeters diep was. In de zuidwestelijke hoek van het monument bevond zich een kleine vierpalige constructie van 2 bij 2 m, mogelijks de restanten van een dodenhuisje? In de oostelijke helft bevond zich tot slot een kleine kuil die qua inhoud bijzonder kan genoemd worden, zeker wanneer vergeleken met andere funeraire contexten in het Noord-Menapische gebied. Niet alleen het hoge aantal objecten maar vooral de gecombineerde

aanwezigheid van divers ceramisch vaatwerk met glas is bijzonder. Het gaat daarbij om een potje in lokaal aardewerk, een kruikje, een zeldzaam schaalte Dr. 39 in *terra sigillata*, en drie glazen objecten: een hexagonale fles, een lange traanfles of *unguentarium* en een klein zalfpotje of *olla*. De vondsten suggereren een datering in de 2de eeuw n. Chr. Een dergelijk type grafmonument kan zeer uitzonderlijk genoemd worden voor zandig Vlaanderen, zowel door de omvang, als door de aard van de bijzetting. Door de prominente positie van het monument naast een weg, werd bovendien het visuele karakter ervan benadrukt (*cf. infra*).

Romeins wegtracé

Op zowel zone 1 als 3 konden over een totale lengte van 400 m de restanten van een Romeinse weg opgegraven worden (fig. 1-2). Het ging om een zandweg, waar op enkele plaatsen de karresporen nog duidelijk bewaard waren. Over vrijwel de volledige lengte konden de herhaaldelijk heraangelegde langsgrachten, die zich elk aan een zijde van de karresporen bevonden en dienden voor drainage, worden geregistreerd. Het vierkante grafmonument was overigens vlak langs deze weg aangelegd.

Tijdens het opgraven werd duidelijk dat deze weg een lange bestaansgeschiedenis kende. Op zone 3 werden namelijk op diverse locaties ook karresporen uit de Metaaltijden geregistreerd, die min of meer hetzelfde tracé volgen als hun Romeinse opvolger. Dat deze weg ook in de volle middeleeuwen nog in gebruik

2 DE CLERCQ 2009, p. 352-395.

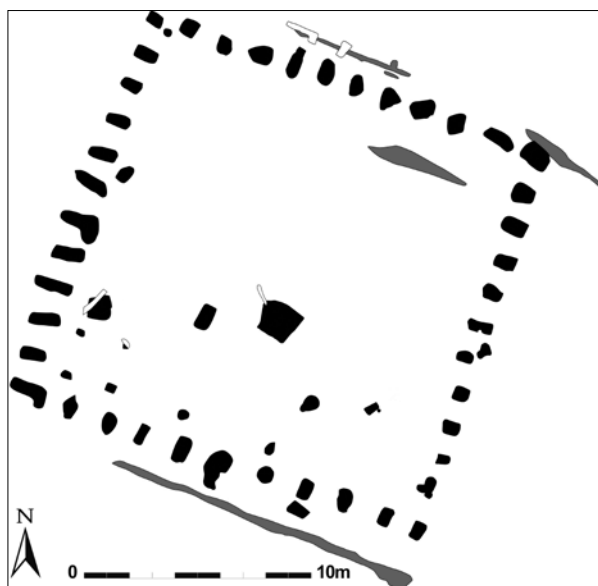

Fig. 5. Aalter-Woestijne. Grondplan van het vierkante grafmonument.

moet geweest zijn werd op zone 1 duidelijk. Getuige hiervan waren de heraangelegde langsgrachten. Dit wegtracé werd vroeger reeds aangesneden in een kleinschalige opgraving op Woestijne.³ De lange gebruiksduur wijst zeker ook op het belang die deze route doorheen de tijd en het landschap heeft gekend. Luchtfotografisch onderzoek laat overigens toe de loop van deze weg over meerdere kilometers te reconstrueren tot op het grondgebied van Knesselare. Het blijkt daarbij dat het tracé komende uit het oosten en de vallei van de Hoogkale /Durme volgend, net op het opgravingsterrein een forse zwenking naar het noorden maakt. Deze bocht is niet toevallig en richt de route op een smaller punt van de moeilijk toegankelijke kleirijke cuesta op het grondgebied van Knesselare, een plaats waar deze hoogte dus gemakkelijker kon worden doorkruist. We nemen aan dat de weg zich van daaruit verderzet naar het noorden, richting Maldegem en Aardenburg.

Eerste interpretatie en toekomstperspectieven

Te Aalter-Woestijne werden duidelijke nederzettingssporen opgetekend behorend tot boerderijen uit de Romeinse periode. De nederzettingen lagen langsheen een oud wegtracé dat over het gehele terrein gevolgd kon worden, en wiens belang mogelijk bovenlokaal kan genoemd worden.

De boerderijcomplexen zijn in het zandige noorden van de Menapische civitas doorgaans van een omgrachting voorzien en kennen meestal slechts één woonhuis per occupatiefase van één generatie.⁴ De boerderij uit het zone 1 lijkt goed aan deze omschrijving te voldoen. Op zone 3 zijn slechts fragmenten van grachten bewaard gebleven doch ook zij suggereren de oorspronkelijke aanwezigheid van *enclosures*. Op zone 3 is wellicht sprake van een beperkte verschuiving in de ruimte van de boerderijgebouwen. De hoofdgebouwen vertonen onderlinge verschillen in bouwwijze die wellicht chronologisch relevant zijn. Er zijn twee tweeschepige gebouwen die in de late eerste tot begin 2de eeuw n. Chr. gedateerd kunnen worden. Daarna lijkt er een bouwtechnische evolutie plaats gevonden te hebben naar een éénschepig gebouwtype, waarvan twee hoofd- en wellicht één bijgebouw werden opgegraven. Op basis van de vondsten en in afwachting van natuurwetenschappelijke dateringen, lijkt dit gebouwtype iets jonger te zijn en vanaf het midden van de 2de tot in de 3de eeuw n. Chr. te dateren. Opvallend is het gebrek van waterputten op deze erven. Mogelijk werd water geput uit de naastliggende Hoogkale.

Verder werden er twee kleine grafveldjes opgegraven, het eerste lijkt bij het erf op zone 1 te horen en stamt uit de Flavische periode. Het tweede hoort wellicht bij de gebouwen die op zone 3 aangetroffen werden. Een opzienbarende ontdekking was het vierkante grafmonument en het bijzondere vondstenensemble dat erin aangetroffen werd, dat waarschijnlijk ook tot de 2de eeuw n. Chr. gerekend kan worden.

De nederzettingen sluiten aan bij een ondertussen steeds ruimer inzicht op de zeer dichte bewoning uit de Romeinse tijd in Aalter, met inbegrip van een *castellum*.⁵ Vlakbij te Aalter-Langevoorde werd reeds een meer-periodisch erf onderzocht.⁶ De aangesneden erven en grafvelden onderscheiden zich door hun grote eenvoud, zowel in uitleg als qua materiële cultuur. Uitzondering daarentegen is het imposante grafmonument dat als een sterke uitdrukking van status kan gezien worden. Het is gezien de positie aan de rand van de opgraving niet onmogelijk dat het monument behoort tot een nederzetting die zich verderop oostelijk langs de weg bevond.

Een grondige studie van het aardewerk, een verdere interpretatie van de grondplannen, enkele ¹⁴C-dateringen en een vergelijkende literatuurstudie

3 BOURGEOIS & ROMMELAERE 1991.

4 DE CLERCQ 2009, p. 220 e.v.

5 MOENS *et al.* 2009.

6 DE CLERCQ & MORTIER 2002.

zullen de dateringen van de sporen hopelijk scherper stellen, en hun eventuele onderlinge chronologie verduidelijken.

Bibliografie

BOURGEOIS J. & ROMMELAERE J. 1991. *Bijdrage tot de kennis van het Meetjesland in de Metaaltijden. De opgravingen te Ursel (1985-1989) en Aalter (1989-1990)*. Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het Heemkundig Genootschap Meetjesland 42, p. 59-88.

DE CLERCQ W. 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de Civitas Menapiorum (Provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. - 400 n. Chr.)*. Onuitgegeven doctoraatsthesis Universiteit Gent, Gent.

DE CLERCQ W. & MORTIER S. 2002. *Aalter. Industriezone Langevoorde. Grootschalig noodonderzoek van een meerperiodenvindplaats*, Monumentenzorg & Cultuurpatrimonium, Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2001, Gent, p. 146-154.

MOENS J., DE CLERCQ W., LALOO P. & VANHEE D. 2009. *Aalter-Loveld 08*. Jaarverslag 2008 Kale Leie Archeologische Dienst, Aalter, p. 48-54.

VAN DE VIJVER M., KEPPENS K., RENIERE S. & VANDENDRIESSCHE H., 2010. *Archeologisch vooronderzoek te Aalter-Woestijne (prov. Oost-Vlaanderen)*, intern rapport VIOE.

Dankwoord

Dank gaat uit naar Peter Cosyns voor hulp bij de determinatie van het glas. Ook dank aan de overige leden van het opgravingsteam: Evelyn Schynkel, Jana Van Nuffel, Jeroen Vanhercke, Stefanie Sadones, Jonathan Jacops, Sibrecht Reniere en Elien Du Rang, onze topograaf Johan Vanlaecke, en tenslotte ook de talrijke stagestudenten.

Het Romeins *castellum* van Oudenburg: de studie van de *terra sigillata*

Sofie VANHOUTTE, Johan DESCHIETER & Wim DE CLERCQ

Inleiding

Het archeologisch onderzoek 2001-2005 door het toenmalige Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (nu agentschap Onroerend Erfgoed) ter hoogte van de zuidwesthoek van het Romeins *castellum* van Oudenburg leverde ca. 8.500 stukken *terra sigillata* op (ca. 6% van het totale schervenaantal van de site). Zo'n 4.400 scherven zijn stratigrafisch toe te schrijven aan Romeinse structuren, sporen en lagen *in situ*. Ruim 4.100 fragmenten behoren toe aan het post-Romeinse pakket of komen uit niveaus die gecontamineerd zijn door deze jongere lagen. Hoewel de genese van de zogenaamde 'zwarte laag' die de Romeinse site afdekt in de vroege en volle middeleeuwen te situeren valt, bestaat 94% van alle aardewerk uit dit pakket uit Romeins materiaal. Hiervan neemt de *terra sigillata* 5% in beslag. Het betreft hier klaarblijkelijk om een gemengde redepositie van vondsten uit de civiele en de militaire occupatie, vermoedelijk van buiten de fortmuren aangebracht. In het licht van die vaststelling leek het niet aangewezen dit deel van het ensemble op te nemen in een detailstudie. Voorliggende nota is een eerste *assessment* na de detailinventarisatie van het ensemble. Een gedetailleerde publicatie wordt uitgewerkt in de loop van 2013.

De groep van ca. 4.400 scherven *terra sigillata* is ingezameld uit een breed spectrum aan sporen, zoals afvalkuilen, grachten, greppels, standgreppels, waterputten, vloerniveaus en nivellerings- en afbraaklagen. Deze zijn allemaal stratigrafisch te relateren aan de vijf chronologische periodes die de Romeinse occupatie binnen het Oudenburgse *castellum* telt. Dit ensemble vertegenwoordigt één van de grootste site-collecties *terra sigillata* tot nog toe gevonden in de kustregio van Noord-Gallië. De fortchronologie van de late 2de eeuw tot het begin van de 5de eeuw na Chr. biedt de mogelijkheid om de evolutie van de *terra sigillata* bevoorrading van deze militaire site te onderzoeken. Vanuit dit perspectief zorgt Oudenburg voor een unieke opportuniteit voor deze Gallische regio. Bovendien vertegenwoordigt de *terra sigillata* één van de basispijlers en één van de meer relevante alternatieven voor een beter begrip van de chronologie van de site.

Tijdens de analyse van de *terra sigillata* zijn alle fragmenten gegroepeerd volgens baksel. Dit gebeurde aan de hand van verse breuken die systematisch onder het binoculair werden geëvalueerd. De bakselidentificatie maakte het vervolgens mogelijk het aandeel van diverse productieregio's kwantitatief in te schatten. Bij deze tellingen werden verschillende methoden gebruikt: schervenaantal, minimum aantal individuen en EVE (*estimated vessel equivalent*).

Kenmerkend voor de site is de hoge graad van residualiteit. Dit wordt niet alleen aangetoond door de aanwezigheid van oudere stukken in jongere sporen en lagen, maar ook door de verschillende *crossfittings* tussen scherven die toebehoren tot verschillende chronologische niveaus. Deze opspit is het resultaat van grootschalig en successief grondverzet. Voor de reconstructie van de verschillende fortfasen komen dan ook uitsluitend zorgvuldig uitgeselecteerde sleutelcontexten in aanmerking.

In de ca. 3.000 *terra sigillata* uit de eerste vier fortperiodes (late 2de eeuw – latere 3de eeuw na Chr.) weerspiegelt zich een dominantie van de Oost-Gallische producties, een typisch fenomeen voor de 3de eeuw. Op basis van het minimum aantal individuen loopt het Oost-Gallische aandeel op tot bijna 70%. Dit overwicht omvat vooral servies uit Rheinzabern (ca. 45%) en Trier (ca. 33%). De Argonne-waar omvat slechts een vijfde van alle Oost-Gallische *terra sigillata*. Het lijkt erop dat de productiecentra uit de Argonne enkel in de tweede fortperiode uit de eerste helft van de 3de eeuw een prominente rol speelden in de bevoorrading. Kort nadien neemt Rheinzabern deze betekenisvolle positie over.

De Centraal-Gallische *sigillata* vertegenwoordigt ca. 11% van alle getelde stukken. Het gros van dit aardewerk stamt uit de laat-Antonijnse tijd en vormt een residuele component binnen de contexten uit de laatste vier fortfasen. Het Centraal-Gallische materiaal verschijnt doorgaans onder de vorm van Lezoux-baksels; in mindere mate is ook tafelservies uit Les-Martres-de-Veyre aanwezig. Zuid-Gallische producten maken een heel klein aandeel uit en zijn

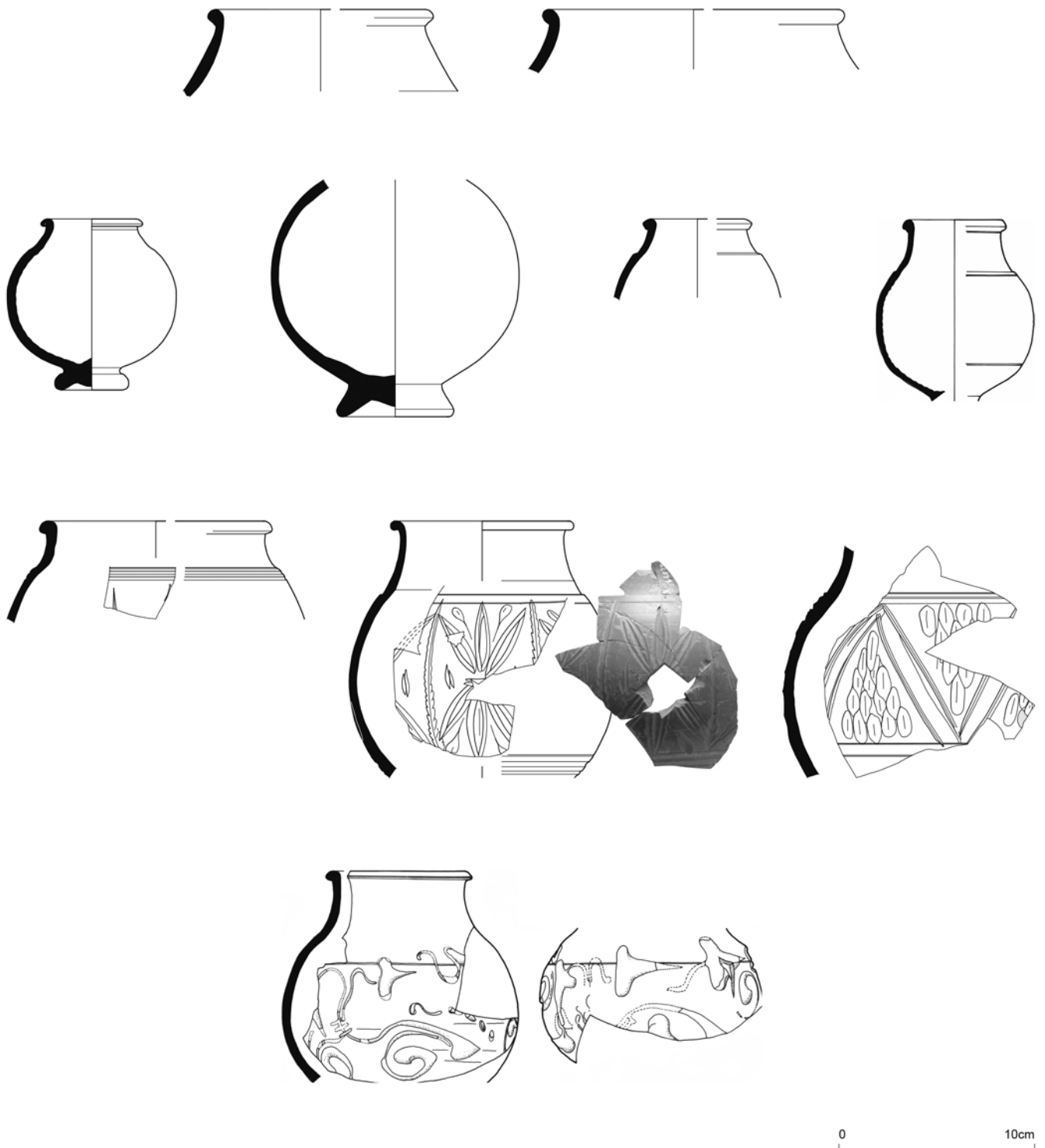

Fig. 1. Een selectie *sigillata* - bekers van de site zuidwesthoek Romeins *castellum* Oudenburg. Derde rij: met versiering in *cut-glas*stechniek; onderste rij: met barbotineversiering. Schaal 1/3 (Tekeningen: Sylvia Mazereel (Onroerend Erfgoed); Foto's inzet: Hans Denis [OE]).

als residuele vondsten gerecupereerd uit sporen uit de late 2de eeuw en 3de eeuw.

De onversierde *terra sigillata*

Vanuit functioneel standpunt gezien, spelen de borden een dominante rol binnen het spectrum. Vooral borden van het type Dr. 31 zijn het meest succesvol. Vrij courant zijn eveneens de borden Dr. 36 (fig. 2). Deze nemen vooral in de latere 3de eeuw aan populariteit toe. De met barbotine op de rand versierde Dr. 36 vertegenwoordigt bijna één derde van alle borden. De eenvoudige Dr. 32-types bekleden een kwantitatief minder belangrijke positie. Opmerkelijk is het belang van Rheinzabern bij de levering van borden voor het fort van Oudenburg. Behalve deze vrij ‘klassieke’ vormen komen er ook enkele individuele of mogelijk geïndividualiseerde stukken uit het uitgebreide Ludowici-repertoire voor (fig. 3 en 4).

Aanvullend op de onversierde bordtypes zijn er de tassen, waarvan het vormenspectrum gedomineerd wordt door de conische Dr. 33. 6% van de onversierde waar bestaat uit bekers. Ook hier staat het leeuwendeel van alle bekers op rekening van de ateliers in Rheinzabern. Daarnaast verschijnen de Argonne bekers slechts in kleine proporties, gevolgd door een nog lager aandeel aan Trierse bekers. De meeste bekers dragen een barbotine-decoratie of vertonen een geïnciseerde of *cut-glass*-versiering (fig. 1). Vermeldenswaard zijn enkele dikwandige en volumineuze bekers uit Rheinzabern die eerder als potten te interpreteren zijn.

Binnen de totaliteit van ca 4.400 scherven *terra sigillata* is een 120-tal pottenbakkersstempels geteld. Ze bevinden zich vooral op borden; enkele Dr. 37 komfragmenten dragen een intradecoratieve stempel. De collectie stempels omvat ook 2 rozet-stempels, 5 ongeletterde stempels en 15 zogenaamde *Strich*-stempels (die enkel bestaan uit een lege cartouche), een typisch kenmerk voor de 3de eeuw. Hun aantal is evenredig verdeeld over de ateliers van Trier en van Rheinzabern.

De wrijfschalen vormen de 2de belangrijkste groep recipiënten, met als dominante vorm Dr. 45 met leeuwenkopvormige uitgietsluit. Verder omvatten de groep van de *mortaria* ook voorbeelden van het type Dr. 43 met de kenmerkende brede kraagrand die vaak versierd is met weelderige barbotine motieven.

De Dr. 45 domineert met een verhouding van bijna 5 tot 1 t.o.v. de Dr. 43. Dr. 45 werd geproduceerd in Centraal- en Oost-Gallische ateliers en manifesteerde zich vanaf het laatste kwart van de 2de eeuw. Op basis van de randdiameter tekenden zich twee groepen af (fig. 5): een kleine versie die vooral uit de Argonne-regio afkomstig is, terwijl de grotere exemplaren in grote mate door de Trierse ateliers werden aangebracht. Doorheen de occupatiegeschiedenis van Oudenburg is er een evolutie merkbaar van de meer ‘realistische’ leeuwenkop-vormige uitgietsluit uit Rheinzabern naar de meer gestileerde uitvoeringen uit de Argonne en naar de typische, wijd verspreide, vleermuisvormige uitgietsluit van Trier.

Een zeer interessant aspect van het Oudenburgse materiaal is de aanwezigheid van de zogenaamde “afgeleide” *terra sigillata*-producten uit Noord-Gallië. Chronologisch valt dit materiaal te dateren vanaf het midden of de tweede helft van de 3de eeuw tot in de 4de eeuw. In Oudenburg lijkt dit vaatwerk geïntroduceerd te zijn gedurende de derde fortperiode.

Alhoewel ze *stricto sensu* technisch en kwalitatief geen deel uitmaken van de klassieke *terra sigillata*, beschouwen ceramologen ze als een verdere evolutie van (uit) de *terra sigillata*. In de laat-Romeinse tijd nemen ze de rol van de Oost-Gallische ateliers over. Typologisch stelt deze categorie slechts een zeer gelimiteerd vormengamma voor. In Oudenburg is vooral de meest frequente vorm aanwezig, het *mortarium*, die in de typologische indeling van Chenet geklasseerd staat als nummer 328 (fig. 6). Opvallend hierbij is de volledige gestileerde leeuwenkoptuit die vaak verworden is tot niet meer dan een opening omringd door kleine cirkels, als reminiscenties aan de vroegere leeuwenmanen.

De versierde *terra sigillata*

Binnen de bestudeerde contexten bevinden zich enkele Zuid-Gallische fragmenten uit de Flavische tijd: het gaat om residueel materiaal uit de oudere civiele nederzetting. Een aantal Centraal-Gallische komfragmenten zijn technisch als Lezoux-producten herkenbaar. Rheinzabern stond echter in voor de grootste afzet van versierde kommen in het *castellum* te Oudenburg. Wat betreft de Rheinzabern-productie komt enerzijds de vroege groep uit de Antonijnse periode tot begin 3de eeuw voor, met pottenbakkers als Arverniscus-Lutaeus, Reginus I, Juvenus I, Firmus

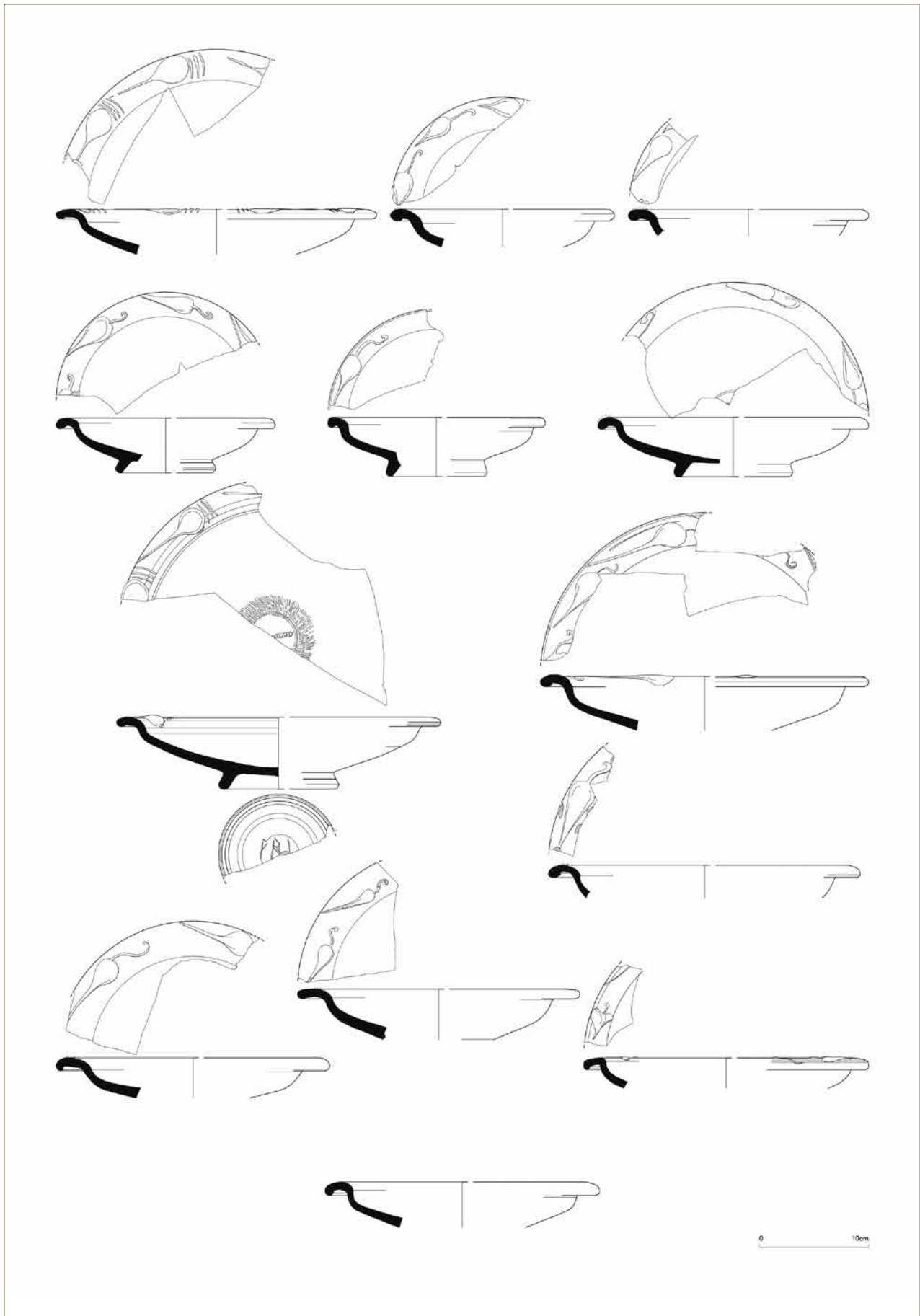

Fig. 2. Een selectie borden Drag. 36 uit de Rheinzabern-ateliers, aangetroffen op de Oudenburgse site. Schaal 1/5 (Tekeningen: Sylvia Mazereel [OE]).

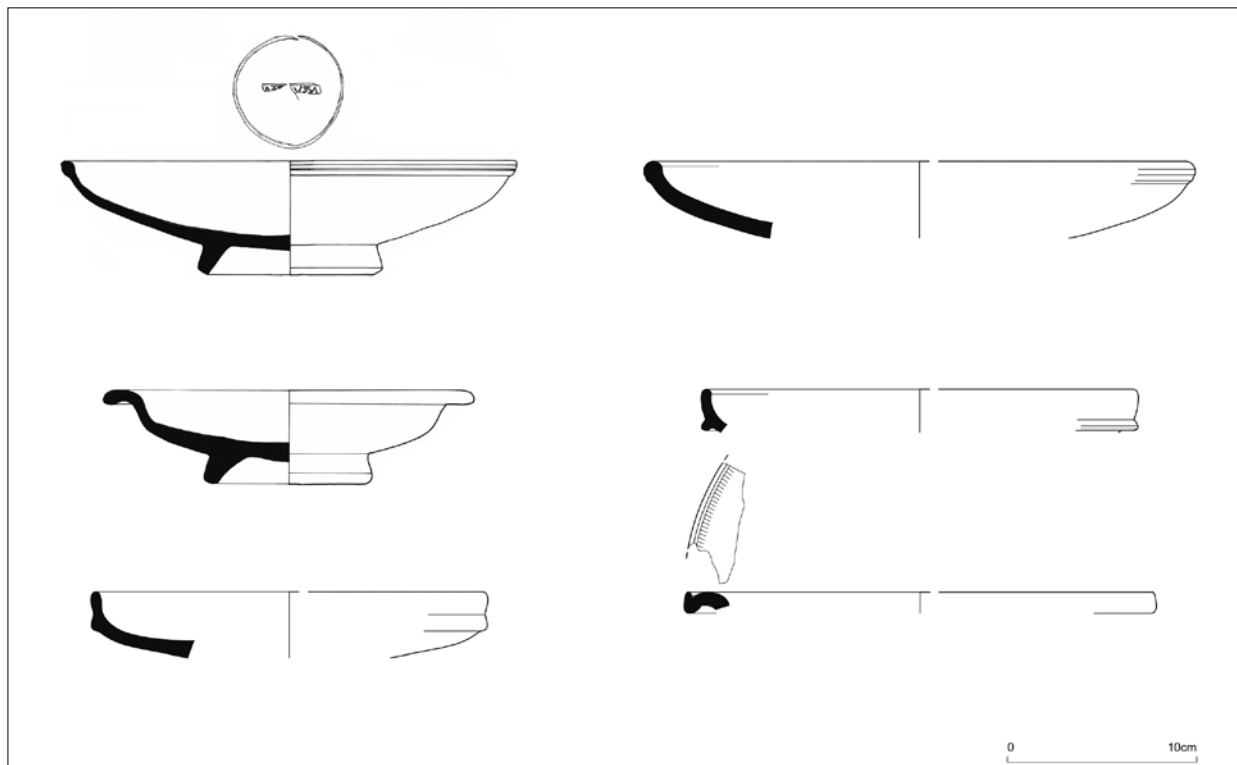

Fig. 3. Enkele minder courante *sigillata* - bordvormen uit het Ludowici-repertorium, gevonden op de Oudenburgse site. Schaal 1/4 (Tekeningen: Sylvia Mazereel [OE]).

I, Cerialis en Comitalis IV. Anderzijds is ook de late groep vertegenwoordigd met kommen van Julius II – Julianus I.

Bij de Trierse importen vallen de vroegste stukken in de laat-Antonijnse periode met de karakteristieke decoratieve schema's van Censor/Dexter, Comitalis en Maiiaaus. Andere producten, van Amator en Afer-Marinus vallen al in het begin van de 3de eeuw, en een stuk van de Dubitus-Dubitatus-groep zit al goed in het tweede kwart van de 3de eeuw. Enkele zogenaamde "*spätere Ausformungen*" horen thuis rond het midden van de 3de eeuw. De versierde Argonne-kommen maken deel uit van producties uit de tweede helft van de 2de eeuw en vroege 3de eeuw.

Een gidsfossiel bij uitstek voor de laat-Romeinse tijd, *in casu* Oudenburg fortfase 5, is de late Argonne-waar, waarbij de versierde kommen (type Chenet 320) zich onderscheiden door een radstempelpersiering. Van de ca 440 op de site ingezamelde scherven van *radjessigillata* behoren echter slechts een 22-tal exemplaren tot fase 5; de rest is afkomstig uit het post-Romeinse niveau. Alle radgestempelde stukken, ook die uit de zwarte laag, zijn associeerbaar met de militaire aanwezigheid. Rond 270 na Chr. kwam de civiele bewoning rond het fort immers tot een einde.

De datering van de radstempels, bestudeerd door Wim Dijkman (Maastricht), situeert zich vanaf het tweede kwart van de 4de eeuw en vooral de tweede helft van de 4de eeuw is vertegenwoordigd; enkele stukken verwijzen naar het begin van de 5de eeuw.

Merkwaardig genoeg leverden de opgravingen op de zuidwesthoek van het *castellum* slechts een 18-tal *graffiti* op, wat voor een Romeinse militaire site vrij ongewoon is. Hetzelfde patroon valt ook op in andere aardewerkcategorieën. Alle *graffiti* waren *post-cocturam* geïnciseerd, meestal op de bodem van borden, en tonen enkele namen en verschillende geïsoleerde letters.

Evaluatie

Uit deze eerste evaluatie van de *terra sigillata* komt duidelijk naar voor dat gedurende het volledige verloop van de 3de eeuw het Oudenburgse fort bevoorrad werd met beduidend omvangrijke leveringen aan *terra sigillata*. Zeer opvallend bij de ensembles uit die eeuw is de grote waaier aan vormen en ook de hoofdrol die Rheinzabern en Trier speelden in de bevoorrading van tafelwaar. Het overwicht van beide producenten verschilt van de situatie uit de late

2de en vroege 3de eeuw. Op dat moment voorzagen Trier, het Argonne-gebied en ook nog de Centraal-Gallische ateliers Oudenburg weliswaar met bescheiden ladingen, maar in de loop van een paar decennia verschoof het marktaandeel in het voordeel

van Rheinzabern. Na het einde van de 2de eeuw haalden de Trierse pottenbakkers voordeel uit het wegvallen van de Centraal-Gallische productiecentra en evenaarden zij bijna de afzet uit Rheinzabern.

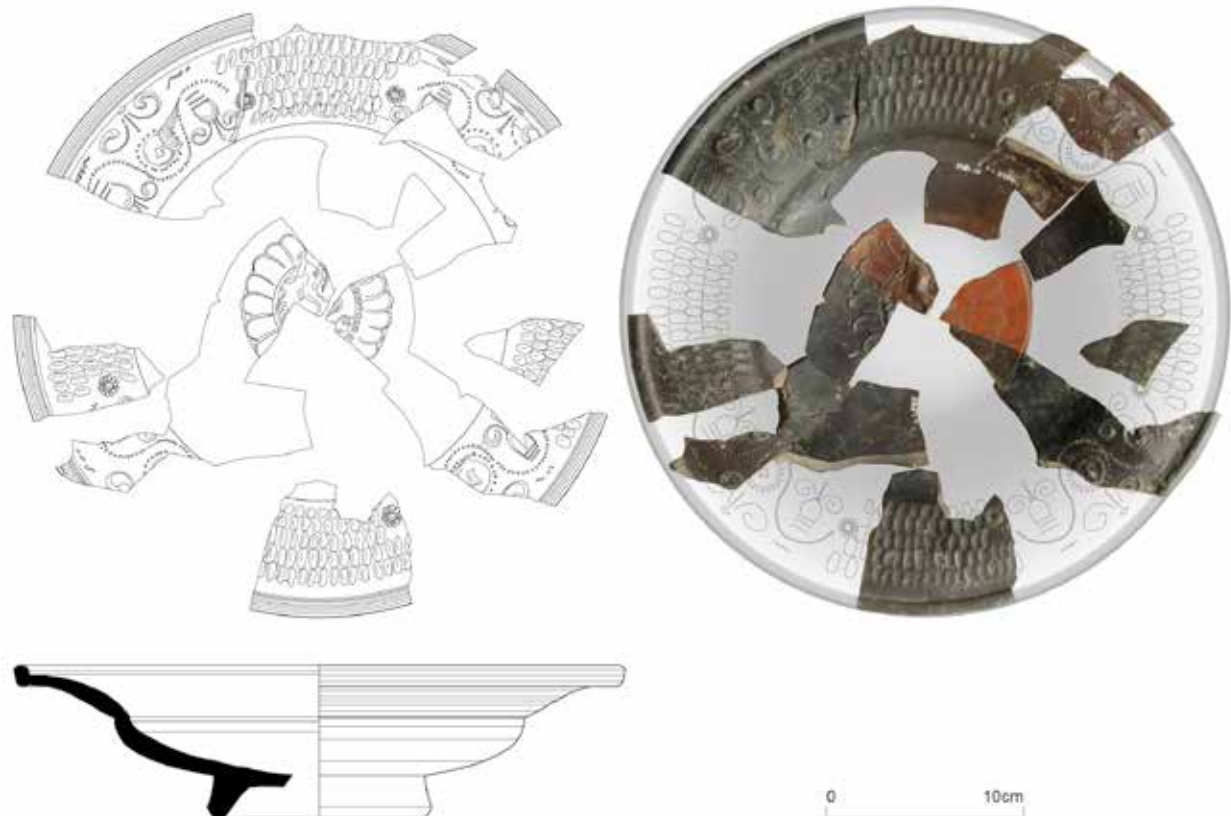
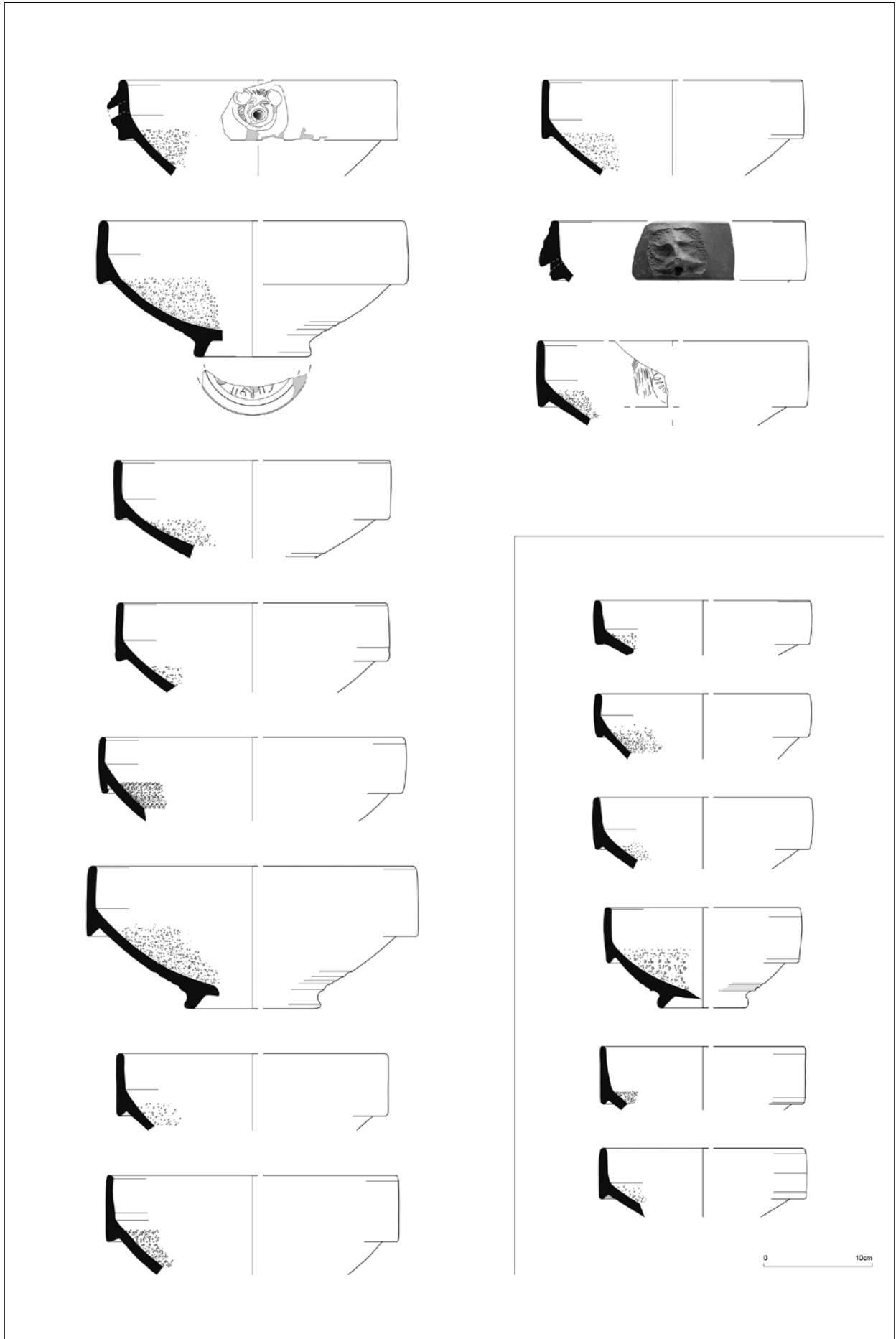

Fig. 4. Het nagenoeg volledig verbrande, merkwaardig versierde bord met barbotine, *cut-glass* en stempelversiering. Schaal 1/3 (Tekening: Sylvia Mazereel; Foto: Hans Denis [beide OE]).

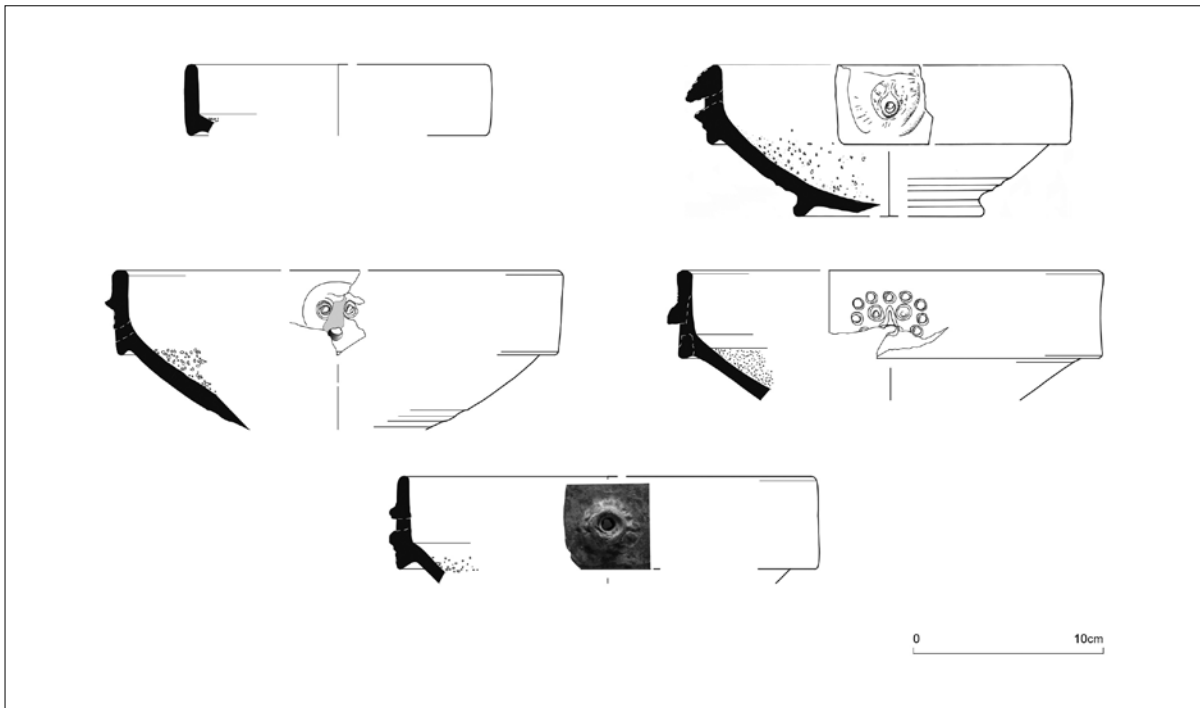

Fig. 5 (links). Drag. 45, een veel voorkomende vorm in het Romeins *castellum* van Oudenburg. Links en rechts boven: het grotere formaat, met vooral producten uit Trier en de Argonnen. Enkel het stuk bovenaan links is van Rheinzabern afkomstig. In het kader: de kleine versie van Drag. 45. Schaal 1/5 (Tekeningen: Sylvia Mazereel; Foto inzet: Hans Denis [beide OE]).

Fig.6. Een selectie Chenet 328 mortaria, de meest voorkomende vorm binnen het repertorium van de Noordgallische *terra sigillata* – afgeleiden. Schaal 1/4 (Tekeningen: Sylvia Mazereel; Foto inzet: Hans Denis [beide OE]).

Het Romeins *castellum* van Oudenburg: de studie van het ceramisch bouw materiaal

Sofie VANHOUTTE & Vince VAN THIENEN

Inleiding

De archeologische opgravingen 2001-2005 door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (sinds 01.07.2011 het Agentschap Onroerend Erfgoed) op de zuidwesthoek van het Romeins *castellum* van Oudenburg leverden enorme vondstcollecties op.¹ Het nog steeds lopende *post-excavation*-onderzoek toont aan dat elke vondstcategorie met zijn specifieke aspecten zijn stukje verhaal vertelt en dat pas door het samenleggen van de verschillende puzzelstukken kan getracht worden de geschiedenis van het *castellum* en het leven binnen de kammuren te reconstrueren. Het archeologisch onderzoek resulteerde in een sequentie van vijf fortperiodes met veranderende ruimtelijke organisatie die zich situeren tussen het einde van de 2de eeuw en het begin van de 5de eeuw n.Chr.² De studie van het ceramisch bouw materiaal is niet alleen belangrijk voor een beter begrip van de architectuur van deze militaire site en de evolutie ervan; deze collectie kan ook als een gidsfossiel voor het ceramisch bouw materiaal van de 3de en 4de eeuw in onze contreien beschouwd worden.

Het Romeinse bouw materiaal, en vooral het ceramisch bouw materiaal (ook wel 'grofceramiek' genoemd), is een ietwat vergeten vondstcategorie in Vlaanderen. Doorgedreven studies op Romeins bouw materiaal werden hier nog niet uitgevoerd. 'Onbekend is onbemind' lijkt hier van toepassing. Deze *paper* stelt slechts een eerste *assessment* van het aangetroffen ceramisch bouw materiaal van de Oudenburgse site voor en biedt zeker geen volledig overzicht van alle betreffende literatuur. De auteurs willen enkel aantonen welke mogelijkheden de studie van een aanzienlijk ensemble kan bieden, welke aspecten deze vondstcategorie belicht en welke standaardliteratuur hiervoor geraadpleegd kan worden. Voor inzichten over ceramisch bouw materiaal moet vooral een beroep gedaan worden op literatuur uit Groot-Brittannië en Duitsland, waar reeds vanaf de jaren

1970 aandacht voor deze vondstcategorie ontstond. Ook in Nederland wordt er reeds een tiental jaar aandacht aan geschonken.

De collectie van ca. 3709 kg bouw materiaal (incl. natuursteen, leem, mortel, kalksinter; excl. de ca. 53.300 pleisterfragmenten) die de site Oudenburg-zuidwesthoek *castellum* heeft opgeleverd, omvat zo'n 2.988 kg ceramisch bouw materiaal, wat staat voor zo'n 13.214 fragmenten. In wat volgt, is ervoor gekozen de methodiek van de basisinventarisatie van het ceramisch bouw materiaal voor te stellen en een overzicht te bieden van welke informatie de verschillende soorten grofceramiek binnen deze collectie kunnen opleveren. Voor wat de Oudenburgse site betreft, leert de grofceramiek vooral veel over het badgebouw uit de 5de fortperiode (4de eeuw), waarvan alleen de vloer van het *hypocaustum*-systeem en een deel van het stookkanaal *in situ* waren bewaard. Maar ook de oudere fortperiodes leverden heel wat ceramisch bouw materiaal op dat tot inzichten over de bebouwing leidt.

Het bouw materiaal werd in *Excell* geïnventariseerd, per context en dus ook gelinkt aan een bepaalde fortperiode. Elk fragment werd geteld en binnen elke context werden de fragmenten per type bouw materiaal gewogen (gram). De grootte van de fragmenten kan immers aanzienlijk verschillen en via het gewicht kunnen contexten en sites beter met elkaar vergeleken worden en kan de fragmentatiegraad ingeschat worden. Archeologisch complete stukken werden in detail opgelijst, met afmetingen en gewicht. Per type bouw materiaal werden verder de specifieke kenmerken opgenomen. 1.729 fragmenten (ca. 13%) kunnen niet aan een bepaald type toegeschreven worden.

Tegulae

Van de 13.214 fragmenten ceramisch bouw materiaal kon ca. 46% herkend worden als *tegula*-fragment (n: 6083). *Tegulae* werden met de hand gemaakt waarbij het bovenvlak vervolgens

1 Met dank aan Sylvia Mazereel (Onroerend Erfgoed) voor de hulp bij de inventarisatie en documentatie van de vondsten.

2 Zie o.a. VANHOUTTE 2007a en b; VANHOUTTE *et al.* 2009.

werd gladgewreven³; de onderzijde bleef ruw. De strijkriching van het vlak, die ontstaat door het afschrapen van de klei en het gladstrijken, loopt steeds haaks op de kop. *Tegulae* vertonen vier unieke hoeken; ze zijn gevormd door uitsnijdingen die het mogelijk maken dat de dakpannen in elkaar haken en goed op elkaar aansluiten. Om deze reden zijn *tegulae* ook meestal lichtjes trapezoïdaal, waarbij de onderzijde iets minder breed is.⁴ Op basis van de aard van de hoekuitsnijdingen kunnen verschillende types onderscheiden worden. Fragmenten zijn als hoek, flens (de opstaande rand), kop (de boven- of onderzijde van het vlak) of vlak geteld (zie fig. 1). Hoekfragmenten kunnen dus ingevoerd worden als linkerbovenhoek (LB), rechterbovenhoek (RB), linkeronderhoek (LO) en rechteronderhoek (RO). Bij aanwezigheid van verschillende hoeken op één fragment, wordt voor de input de prioriteit gegeven aan LB, dan RB, vervolgens LO en als laatste RO; dit om geen fragmenten dubbel te tellen, het fragment wordt dan verder beschreven. Op deze manier kan ook het minimum aantal individuen bepaald worden: het hoogste aantal hoeken bepaalt het MAI. Indien geen hoeken aanwezig zijn, dient de aanwezigheid van verschillende flenzen als basis voor het bepalen van het MAI per context. Onder de flenzen is veel variatie in vorm en dikte vast te stellen.⁵

In de Britse en Nederlandse literatuur zijn veel pogingen te lezen tot het maken van een typonomie op basis van flensdoorsneden. Het is echter gevaarlijk meer te willen zien dan er is: flenzen werden met de hand gevormd en waren dus onderhevig aan elke individuele variatie. Eenzelfde flens kan verschillende doorsneden opleveren naargelang de plaats op de rand en bovendien kan eenzelfde *tegula* twee verschillende flenzen vertonen.

De hoekuitsnijdingen, zowel bij de boven- als bij de onderhoeken, kunnen wel in groepen ingedeeld worden. Vooral de onderhoeken zijn typologisch interessant. De *cutaways* onderaan of onderhoekuitsnijdingen werden pas uitgevoerd nadat de klei al een eind gedroogd was; de messneden zijn vaak nog zeer goed zichtbaar (fig. 2). Peter Warry ontwikkelde in 2006 een typonomie voor Britse dakpannen met behulp van seriatie op basis van gestempelde *tegulae*.⁶ Of deze evolutie

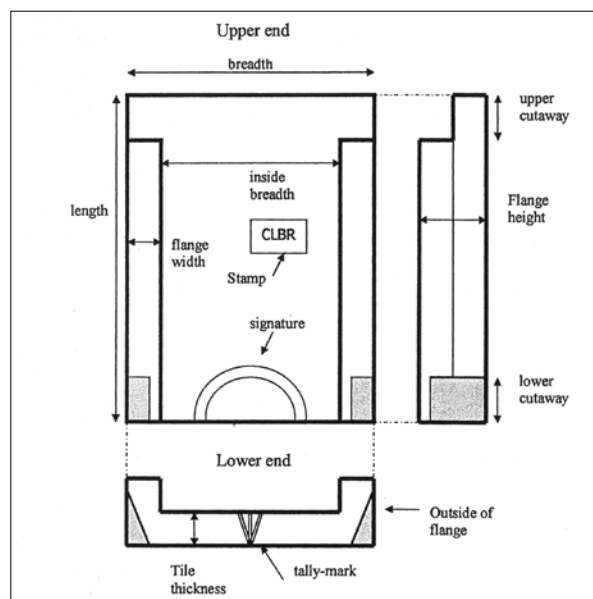

Fig. 1. De *tegula*: kenmerken en terminologie (naar WARRY 2006a, p. 246).

Fig. 2. Zicht op een linkeronderhoekuitsnijding (*cutaway*) van een *tegula* (Foto: Hans Denis [Onroerend Erfgoed]).

in de onderhoeken, die zou staan voor een verbetering vanuit ingenieursstandpunt, ook geldt voor onze contreien en als dusdanig een alternatief dateringscriterium zou kunnen opleveren, kan enkel aan de hand van gedegen onderzoek van ceramisch bouw materiaal van verschillende sites en in combinatie met bakselonderzoek getest worden.

Tegulae werden niet alleen gebruikt als dakbedekking waarbij ze steeds vergezeld waren van de halfronde *imbrices*. Ze werden echter ook aangewend als vloerbedekking, zoals het afwateringskanaaltje van een manschapsbarak uit de 3de fortperiode (ca. midden 3de eeuw) bewijst, waarin twee complete dakpannen omgekeerd waren gelegd om erosie door het water tegen te gaan. Ze dienden ook als bouw materiaal

3 SPITZBERGER 1968, p. 102; zie ook ROOK 1979, p. 299, p. 301.

4 WARD 1999, p. 13.

5 Zie ook BRODRIBB 1987, p. 13.

6 WARRY 2006a; WARRY 2006b, p. 58 e.v.

voor muurwerk: voor speklagen in natuurstenen muurwerk of als enige constructiemateriaal (zoals de muurtjes van het stookkanaal van het badhuis uit de 4de eeuw aantoon). Bij sommige *tegulae* blijkt de flens intentioneel afgeslagen, wat af te leiden is van de mortelrestanten op de breuk, en wat bevestigt dat deze *tegulae* als bouwstenen hebben gediend. *Tegulae* werden ook hergebruikt als constructiemateriaal voor haardplaatsen, waarvan verschillende voorbeelden in het Oudenburgse *castellum* gekend zijn.

Eén *tegula*-fragment uit de Oudenburgse collectie vertoont de rand van een cirkelvormige opening op het vlak en kan geïdentificeerd worden als een *tegula con opaion*, die zorgde voor de afvoer van de rook van de haardplaats.

Er konden 15 (archeologisch) complete *tegulae* geteld worden. De twee *tegulae* die zich bevonden op de bodem van het afwateringskanaaltje uit de 3de fortperiode, hadden een lengte van 43 à 44 cm en een breedte van ca. 31 cm. Een haardplaats uit de 4de fortperiode (ca. 260-280 n.Chr.) leverde een volledige *tegula* van 42,5 cm bij 32 cm op. Uit contexten van de 5de fortperiode (4de eeuw) konden vier (archeologisch) complete *tegulae* ingezameld worden; twee exemplaren zijn afkomstig uit de muurtjes van het stookkanaal van het badhuis uit de 5de fortperiode en zijn vermoedelijk hergebruikt materiaal uit fortperiode 4. De lengte van deze vier *tegulae* varieert tussen 39 en 42 cm; hun breedte bedraagt 30 tot 31 cm. Volgens Brodribb is de grootte van de gemiddelde *tegula* gevonden tijdens zijn prospectie in Groot-Brittannië 43 op 33 cm. Complete *tegulae* gevonden op de villa-site van Piddington (UK) geven echter aan dat hier grote variatie op bestond.⁷ Ward en Warry wijzen erop dat er in de dakconstructie smallere *tegulae* waren in het bovenste deel en alsmaar bredere pannen naar onderen toe.⁸

Een vroegmiddeleeuwse haardplaats die zich net naast het afgebroken badgebouw bevond, was opgebouwd met volledige Romeinse *tegulae* die omgekeerd waren gelegd. Mogelijk gaat het hier om dakpannen die gerecupereerd zijn van het laat-Romeinse badgebouw. Hun lengte bedraagt 33 tot 35 cm; hun breedte gaat van 27 tot 30 cm (gewicht: 4,6 tot 5,3 kg). Dit sluit aan bij de algemene chronologische tendens naar

kleinere *tegulae* in de 4de eeuw.⁹

Imbrices

De *imbrices* maken ca. 23,5% (n: 3091) uit van het ceramisch bouw materiaal van de Oudenburgse site. *Imbrices* zijn in de regel halfronde dakpannen die de flenzen van de *tegulae* afdekten. Zoals de *tegulae* werden ook de *imbrices* echter niet alleen als dakbedekking gebruikt. Ze deden in Oudenburg ook dienst als constructiemateriaal voor haardplaatsen. Elders is ook hun gebruik als verwarmingsbuis of voor de constructie van *pilae* (twee verticaal geplaatste *imbrices* met de randen tegen elkaar)¹⁰ en als afwateringskanaal gekend.

De *imbrices* worden als hoek-, kop-, rand- of vlakfragment geïnventariseerd. De randfragmenten zijn diagnostisch, enerzijds door de strijkriching die parallel loopt met de rand, en anderzijds door de (lichte) uitstulping aan de binnenkant onderaan die ontstaat door het hierop rusten tijdens het droogproces. Complete exemplaren konden op de Oudenburgse site niet worden ingezameld, maar wel verschillende volledige bogen. Grotere stukken maken duidelijk dat de *imbrices* in de regel licht verbreden naar beneden toe. De iets bredere onderzijde kon zo de iets smallere bovenzijde van de onderliggende *imbrex* omsluiten.¹¹ De variëteit binnen de *imbrices* is enorm, van halfcilindervormig tot nagenoeg plat, van vrij dun tot zeer dik. Het aantal hoekfragmenten (gedeeld door 4) bepaalt het minimum aantal individuen, maar (bijna) volledige bogen moeten natuurlijk ook in rekening worden gebracht. Afmetingen variëren sterk. Brodribb berekende de gemiddelde afmetingen van een *imbrex* op 39,8 cm lengte en 17,7 cm breedte versmallend tot 13,7 cm, met een hoogte van 9,1 cm.¹²

Wordt het aantal *imbrex*-fragmenten t.o.v. het aantal *tegula*-fragmenten bekeken, dan vertegenwoordigen de *imbrices* in bijna alle contexten ongeveer de helft van het aantal *tegulae*. Wordt het MAI bekeken, dan komen deze aantallen veel dichterbij elkaar te liggen. Het is hierbij belangrijk dat niet de som van de MAI's van de contexten wordt bekeken per periode; het MAI moet worden berekend op basis van het hoogst

7 WARD 1999.

8 WARD 1999, p. 14; WARRY 2006b.

9 Zie o.a. WARD 1999, p. 14.

10 GRACIANI 2009, p. 726.

11 WARD 1999, p. 13.

12 BRODRIBB 1989, p. 142.

aantal hoeken voor de volledige periode. Zo wordt het aantal individuen van de *tegulae* en de *imbrices* vergelijkbaar, wat er op wijst dat *tegulae* een grotere fragmentatiegraad hebben dan *imbrices*. In de regel is er per rij pannen één *imbrex* minder dan het aantal *tegulae*. Worden de nokpannen bijgerekend, dan zijn er eigenlijk meer *imbrices* dan *tegulae*. Het totale gewicht van een pannendak moet aanzienlijk geweest zijn en veronderstelt bij houtbouwarchitectuur, zoals het geval was bij de manschapsbarakken in Oudenburg, zeer stevige constructies (vakwerkbouw).

Aan sommige *tegulae* en *imbrices* zitten nog de restanten van een mortelvoeg vastgehecht. Ook losse mortelfragmenten vertonen soms nog de negatiefdrruk van een *imbrex* of *tegula* (-flens). Warry kon aan de hand van experimentele archeologie aantonen dat het vermoedelijk enkel de *imbrices* waren die werden vastgezet met mortel, en niet de *tegulae*, omdat de *imbrices* klaarblijkelijk toch niet zo perfect in elkaar en over de *tegulae* klikten.¹³ Gazenbeek merkt op dit niet alleen het afwaaien en het afglijden voorkwam, maar mogelijk ook diende om het ongedierte te weren.¹⁴

Lateres

Zo'n 3% (n: 414) van het ceramisch bouw materiaal kan als *later* (-fragment) of Romeinse baksteen herkend worden. Het is niet altijd gemakkelijk een vlakfragment van een *later* met dat van een *tegula* te onderscheiden; de afwerking en de onderzijde van het stuk geven wel vaak aanwijzingen. De dikte van de stukken is niet altijd duidelijk; sommige *tegulae* zijn dikker dan bepaalde *lateres*. Stukken die niet met zekerheid konden worden toegewezen, werden ingedeeld bij de categorie 'onbepaald ceramisch'. Binnen de *lateres* worden de stukken geïnventariseerd als afkomstig van exemplaren die rond, rechthoekig of vierkant zijn. Veel stukken zonder hoek kunnen enkel als 'onbepaald vierhoekig' ingevoerd worden. Binnen de *lateres* waren verschillende types gangbaar, die reeds gestandaardiseerd waren vanaf de 1ste eeuw n.Chr. De standaardafmetingen kenden wel wat variaties, vooral te wijten aan het krimpen van de klei.¹⁵

Onder de 14 (archeologisch) complete exemplaren die werden ingezameld op de Oudenburgse site, is de

Fig. 3. De bewaarde *hypocaustum*vloer van het badgebouw uit de 5de fortperiode (4de eeuw).

bessalis dominant. Deze vierkante tegels, de kleinste in omloop met een standaardzijde van 2/3 Romeinse voet (19,7 cm), werden vooral voor thermaal gebruik gemaakt en vormden de *pilae*, die de *suspensura*, de vloer over het *hypocaustum*, moesten dragen. Volgens Brodrigg had de gemiddelde *bessalis* een zijde van 19,8 cm en een dikte van 4,3 cm.¹⁶ De onderste vloer van het *hypocaustum*-systeem in de zuidwesthoek van het *castellum* vertoonde nog het dambordpatroon van de vierkante basissen van de *pilae* (fig. 3). Het is dan ook zeer plausibel dat de gevonden *lateres bessales* afkomstig zijn van dit complex. Ze dragen vaak nog mortelrestanten of zelfs fragmenten van de mortelvoeg. De *later bessalis* kwam ook in ronde vorm voor; ze verschijnen vanaf de 2de eeuw n. Chr.¹⁷ Hiervan werden op de Oudenburgse site twee exemplaren aangetroffen. Ze behoorden vermoedelijk tot een ander *hypocaustum*-systeem dat zich buiten de opgegraven zone bevond of ze werden misschien gecombineerd met de vierkante *bessalis*, een fenomeen dat reeds in Nijmegen werd vastgesteld.¹⁸

Verschillende fragmenten hebben een bewaarde zijde van 28 à 30 cm. Ze zijn toe te wijzen aan *lateres pedales* (door Vitruvius *tetradoron* genoemd), vierkante tegels met een standaardzijde van één Romeinse voet (29,6 cm).¹⁹ Ze moeten op de Oudenburgse site vermoedelijk gediend hebben als afdekking voor de *pilae* van *bessales*. *Pedales* werden ook als basis voor

¹³ WARRY 2006b, p. 101.

¹⁴ GAZENBEEK 2010.

¹⁵ BRODRIGB 1987, p. 4; WARD 1999, p. 41.

¹⁶ BRODRIGB 1987, p. 34.

¹⁷ GRACIANI 2009, p. 723.

¹⁸ Mondelinge mededeling J. Thyssen.

¹⁹ De studie van Britse *pedales* leverde voor de zijde een gemiddelde op van 28,1 cm. De dikte kon variëren van 2,5 tot 7 cm (BRODRIGB 1987, p. 36).

Fig. 4. *Tubulus* (onvolledig) met één van de vaak voorkomende groefpatronen op de site van de zuidwesthoek van het Romeins *castellum* van Oudenburg (Foto: Hans Denis [OE]).

pilae gebruikt, maar aangezien de bewaarde vloer van het *hypocaustum* in Oudenburg een dambordpatroon vertoont van indrukken en mortellaagjes met een gemiddelde zijde van ca. 20 cm, werden de *pilae* hier blijkbaar rechtstreeks op de *opus signinum*-vloer opgericht, zonder basistegel. *Vitruvius* raadde *pilae* aan van twee voet hoog;²⁰ *Faventinus* vermeldt 2,5 voet in private baden en 3 voet voor publieke.²¹ Bewaarde hoogtes variëren echter van 0,45 tot 1,00 m, en soms zelfs tot 1,50 tot 1,70 m.²²

Lateres sesquipedales hebben een zijde van anderhalve Romeinse voet (ca. 44,3 cm) en vormden de afkapping van de *pilae*. De *later bipedalis* is het grootste type met een standaardzijde van twee Romeinse voet (ca. 59,2 cm). Deze *bipedales* kenden verschillende functies²³ maar werden in Oudenburg vermoedelijk gebruikt voor de overkapping van de *pilae* waardoor deze met elkaar werden verbonden. Aangezien de grote tegels (*pedales*, *sesquipedales* en *bipedales*) na instorting van een *hypocaustum*-systeem als eerste braken op de *pilae*, worden deze meestal enkel in fragmenten teruggevonden, zo ook in Oudenburg.

20 GRANGER 1970.

21 PLOMMER 1973, p. 15.

22 GRACIANI 2009, p. 722.

23 Zie BRODRIBB 1987, p. 41.

Verschillende dikke Oudenburgse fragmenten kunnen aan deze types toegeschreven worden.

De enige rechthoekige baksteen die door de Romeinen werd gebruikt, is de *lydion* (één Romeinse voet op anderhalve voet: ca. 29,6 x 44,4 cm). Brodrigg geeft een gemiddelde grootte op van 40,3 op 28 op 4,1 cm²⁴. Ze werden vooral gebruikt in muren (als speklagen), als vloerbekleding en mogelijk eveneens voor de overkapping van *pilae*.²⁵ Slechts enkele exemplaren uit Oudenburg komen in aanmerking voor de identificatie als *lydion*.

Heel wat *later*-fragmenten zijn duidelijk toe te wijzen aan het badhuis uit de 4de eeuw. *Lateres* werden ook vaak gebruikt/hergebruikt voor de aanleg van een haardplaats.

Tubuli

1.867 fragmenten (ca. 14% van het ceramisch bouw materiaal) werden als verwarmingselement herkend. Het gaat hier bijna uitsluitend om *tubuli* (*latericii*), de zgn. *box(-flue) tiles* uit de Engelse literatuur, holle rechthoekige buizen die tussen de wanden verticaal op elkaar, naast elkaar en zijde tegen zijde werden geplaatst. Hierin kon de warme lucht zich vanuit het ondergrondse *hypocaustum*-systeem verspreiden. *Tubuli* verschenen in de tweede helft van de 1ste eeuw n.Chr.²⁶ Ze zijn in de regel gekenmerkt door één of twee openingen in beide zijkanten en door een groefpatroon op de frontzijde(n). Deze patronen bevorderden de vasthechting van de mortel en hoewel soms zeer decoratief, waren ze niet bedoeld om zichtbaar te zijn (fig. 4).²⁷

Tubuli kennen algemeen een grote variëteit in afmetingen en in groefpatronen.²⁸ De openingen in de zijkanten konden rond, vierkant of rechthoekig zijn; via deze gaten kon de warme lucht zich ook lateraal verspreiden en werd de breekbaarheid gereduceerd.²⁹ In Oudenburg blijkt de opening vooral rond te zijn, alhoewel ook enkele rechthoekige gaten en een paar conische openingen konden

24 BRODRIBB 1987, p. 40.

25 WARD 1999, p. 43.

26 GRACIANI 2009, p. 725; ROOK 1979, p. 306.

27 BRODRIBB 1979, p. 78.

28 BETTS *et al.* 1994 bespreken verschillende types *tubuli*. Zie ook BRODRIBB 1987, p. 74-77.

29 BRODRIBB 1979, p. 149.

opgemerkt worden. Terwijl op Britse sites vaak sprake is van een 'versierde' voor- én achterzijde³⁰, is bij de Oudenburgse exemplaren waarbij een deel van beide frontzijdjes bewaard is, meestal slechts één frontzijde gegroefd of ingekrast. Het gaat hier vermoedelijk om de zijde van de binnenwand. De groeven werden vooral met een kam, ofwel met een scherp voorwerp of met de vinger aangebracht.³¹ Zowel netmotieven, kruis- en stervormige patronen, golvende lijnen en achtvormen komen in allerlei variaties voor. De kamgroeven variëren in het aantal tanden, de diepte van de groeven en de breedte van de banden. Op de groefpatronen zijn vaak nog roze mortelrestanten bewaard; in veel gevallen echter ook niet. Dit doet vermoeden dat deze *tubuli* mogelijk ook voor andere doeleinden dan als verwarmingselement werden gebruikt.

De *tubulus*-fragmenten werden geteld, alsook het aantal gaten, en de vorm van de gaten werd geïnventariseerd. Het aantal gaten (gedeeld door twee) bepaalt het minimum aantal individuen. Vlakfragmenten zijn soms moeilijk te onderscheiden van *tegula*-fragmenten; het bovenvlak van een *tubulus* kent wel vaak meerdere strijkrichtingen en de binnenzijde is in vele gevallen, maar zeker niet altijd, beroet. Randfragmenten van *tubuli* zijn wel makkelijker te herkennen doordat het stuk op de rand rustte tijdens het drogen, wat de randvorm mee bepaalde.

Zeer opvallend is de plotse aanwezigheid van *tubulus*-fragmenten op de Oudenburgse site in fortperiode 2, toen de zuidwesthoek ingenomen werd door een militair hospitaal in vakwerkbouw, zonder sporen van een *hypocaustum*-systeem. Worden hierbij nog de *tubulus*-fragmenten geplot gevonden in niveau fase 3 en die mogelijk als opspit kunnen geïnterpreteerd worden, wordt de aanwezigheid wel zeer opmerkelijk. Twee clusters kunnen onderscheiden worden, waarbij de noordoostelijke cluster mogelijk dit fenomeen verklaart. De hier aangetroffen dubbele standgreppels kunnen herkend worden als restanten van spouwmuuren, die dienden om ruimtes droog te houden. *Tubuli* waren daarbij de ideale elementen om een spouw te creëren.

Ook het grote aantal *tubulus*-fragmenten in fase 4 is opvallend. Worden de contexten waaruit minstens 5 *tubulus*-fragmenten verzameld zijn, bekeken, dan

blijkt maar liefst 63,5% verwerkt in hardplaatsen. De overige 26,5% blijkt vooral ingezameld uit afval- en brandlagen. De *tubuli* zijn in deze fase dus hoofdzakelijk hergebruikt materiaal. De *tubuli* die werden gerecupereerd uit fase 5 blijken zich dan weer zo goed als allemaal te bevinden in contexten die jonger zijn dan het badhuis en kunnen dus als afbraakmateriaal van het badgebouw geïnterpreteerd worden. Ook de grote hoeveelheid *tubuli* uit het post-Romeinse niveau, vooral uit het overgangsniveau Romeins pakket – zwarte laag, kan minstens deels als opspit van het badgebouw verklaard worden.

Een groot deel van de aangetroffen *tubuli* op de Oudenburgse site is dus in verband te brengen met het badgebouw uit de 4de eeuw (5de fortperiode). De grote variatie in afmetingen en gaten in de zijkanten wijst vermoedelijk op de toepassing in verschillende muren en waarschijnlijk ook in verschillende ruimtes.³²

Ruim een twintigtal dunwandige fragmenten vertonen de aanzet van een rechthoekige opening, waarbij in sommige gevallen nog de overgang naar een rand is bewaard. Vermoedelijk gaat het hier om halve *tubuli*, de zgn. *half-box(-flue) tiles*, U-vormig in doorsnede op de rand, die tegen elkaar werden geplaatst en zo een volledige buis vormden.

Eén stuk verwarmingselement vormt een uitzondering binnen dit ensemble. Het gaat om een hoekfragment van een *tegula mammata*, vermoedelijk een residueel (opgespit) stuk van de oudere *vicus* van Oudenburg. De *tegula mammata* is een wandplaat met in elke hoek een knobbel, die conisch of rond kon zijn. Dit was de oudste methode om de warme lucht te laten verspreiden binnen de holle ruimte achter de binnenwand. Deze wandplaten bleven in gebruik tot in de 1ste eeuw n.Chr. en werden vervangen door de *tubuli*.³³ *Tegulae hamatae* (wandplaten met hoeken) en wandplaten die met elkaar werden verbonden door middel van spoelen, zijn niet gevonden of herkend op de Oudenburgse site.

30 BETTS *et al.* 1994, p. 8; Ward 1999, p. 48.

31 Zie ook BRODRIBB 1979, p. 149.

32 Zie Gazenbeek 2009.

33 GRACIANI 2009, p. 725.

Primaire en secundaire (bewerkings- en gebruiks-)sporen

Ceramisch bouw materiaal, en dan vooral de *tegulae*, kunnen heel wat sporen (vooral bewerkings- en gebruikssporen) vertonen die hetzij primair (aangebracht bij het maken, vóór het bakken), hetzij secundair (*post-cocturam*) zijn aangebracht of ontstaan. Onder de primaire (*pre-cocturam*) kunnen volgende sporen ingedeeld worden: stempels, signaturen, teltekens (op de rand van de flens), fabricagesporen, spijkergaten, *graffiti* (slechts twee mogelijke *graffiti* vastgesteld), indrukken van mens, dier of flora. Brodribb kon bij het voorkomen van meerdere merktekens de volgorde van markering afleiden: eerst werd de signatuur aangebracht, gevolgd door de stempel. Op dat moment werden ook de hoeken uitgesneden en werden de spijkergaten aangemaakt. Daarna komen de telmerken en ten slotte, tijdens het finale drogen vóór het bakken, de indrukken door mens of dier.³⁴

Op slechts vier *tegula*-fragmenten kon een (deel van een) stempel herkend worden. Hierbij komt eenzelfde stempel twee maal voor, een circulaire stempel met vier letters die mogelijk van civiele aard is. Op één fragment is enkel de mogelijke aanzet van een lineaire stempel zichtbaar. Een derde stempelfragment bevat twee letters zonder kader. De Poorter en Claeys merkten reeds in 1989 op dat vanaf de tweede helft van de 3de eeuw stempels zeldzaam worden in onze contreien; volgens hen waarschijnlijk omdat vooral lokale en regionale pannbakkerijen verantwoordelijk werden voor de bevoorrading.³⁵

Op 53 *tegula*-fragmenten kan een signatuur onderscheiden worden. Signaturen of *Wischzeichen* werden in de nog natte klei aangebracht en bevinden zich altijd op de onderste helft van het vlak; ze bleven dus ook in de dakconstructie zichtbaar. Meestal sluiten de signaturen aan op de kop van de *tegula*. Deze tekens zijn aangebracht met de vinger of met een stokje, maar zijn soms zo ondiep dat ze enkel met schuine lichtinval of strijklucht te onderscheiden zijn. Hoe deze signaturen precies moeten geïnterpreteerd worden, is niet zeker. De verklaring voor deze merktekens moet zeker bij de productie van de stukken gezocht worden. Mogelijk gaat het om markeringen aangebracht door de vormers die zo

Fig. 5. Veel voorkomende, boogvormige signatuur op de Oudenburgse site, hier op een *later* aangebracht (Foto: Hans Denis [OE]).

Fig. 6. Zogenaamd 'telmerk' op de zijkant van de flens (rand) van een *tegula* (Foto: Hans Denis [OE]).

hun partij vormlingen merkten.³⁶ De signaturen uit Oudenburg zijn vooral boogvormen (fig. 5),³⁷ zwak tot hoog, waarbij de benen van de boog aansluiten op de kop; meestal gaat het hierbij om een enkele groef, maar dubbele of meervoudige groeven komen eveneens voor. Twee maal is er eerder sprake van een U-vorm. Verder zijn er ook signaturen die bestaan uit een enkele, dubbele of drievoudige rechte vingerveeg, die zich evenwijdig, haaks of schuin op de kop situeert. Een enkele lus, één *gamma*-vormig patroon en een oogvormig merk zijn uitzonderlijke signaturen binnen de Oudenburgse collectie.

Op 9 flensfragmenten konden mogelijke teltekens (*tally-marks*) herkend worden (fig. 6). Het gaat om verticale of schuine groeven of fijne insnijdingen (bij de Oudenburgse exemplaren telkens op de zijkant

34 BRODRIBB 1979, p. 212-213.

35 DE POORTER & CLAEYS 1989, p. 257, p. 260.

36 GAZENBEEK 2009, 2010. Zie ook BRODRIBB 1979, p. 104.

37 Ook uit de studie van Britse voorbeelden door Brodribb en door Warry blijkt de halfcirkel of boog de voornaamste signatuur te zijn (BRODRIBB 1987, p. 99, p. 101; WARRY 2006, p. 90-91).

van de flens) die tijdens het droogproces werden aangebracht op een later tijdstip dan de signatures, namelijk wanneer de klei al leerhard was. Ze lijken Romeinse cijfers voor te stellen. Ook voor deze merktekens werden reeds verschillende verklaringen bedacht,³⁸ maar het is zeer aannemelijk dat het hier eveneens gaat om het merken van een partij pannen, niet door de vormers, maar door diegenen die de drogende vormlingen verder behandelden.³⁹

Zeer interessant zijn verder de pootindrukken op verschillende *tegula*-fragmenten, nagelaten door dieren die op de productieplaats rondliepen. Ook enkele *imbrex*-stukken en *later*-fragmenten vertonen een pootindruk. Vooral kat en hond komen voor. De indrukken geven aan dat het drogen van het bouw materiaal vermoedelijk gebeurde onder afdaken met open zijdes.⁴⁰ Ook indrukken van spijkerzool komen voor.

Verder vertonen 23 *tegula*-fragmenten een spijkergat. Meestal gaat het om een perforatie die vóór de bakking is aangebracht (*pre-cocturam*); twee maal betreft het een latere perforatie. Het spijkergat bevindt zich, waar dit kon afgeleid worden, steeds centraal onderaan op minder dan 3 cm van de kop van de *tegula*. Een *tegula* breekt vaak net op deze plaats af, waardoor het spijkergat minder zichtbaar is. De geperforeerde *tegulae* zijn hoogstwaarschijnlijk de dakpannen die de onderste laag van het dak uitmaakten. De lage helling van het dak en het gewicht waren voldoende om de pannen op hun plaats te houden; toch werd soms geopteerd om de onderste rij extra vast te zetten door middel van ijzeren nagels.⁴¹

Onder de secundaire (gebruiks)sporen, die eveneens bij ander ceramisch bouw materiaal kunnen voorkomen, worden volgende elementen begrepen: *post-cocturam* aangebrachte *graffiti*, kasporen, perforaties, mortelresten, metaalresten, mechanische slijtage, slib en verbranding of brandsporen. Ze geven inzicht in de cyclus die het bouw materiaal onderging na productie, tijdens het gebruik tot na de opgave van het materiaal en eventuele deponering.

Recycling

Ceramisch bouw materiaal werd soms herwerkt voor andere doeleinden. 27 fragmenten waren bewerkt tot min of meer ronde schijven; de kleinere zijn vermoedelijk speelschijven, de grotere hebben misschien eerder dienst gedaan als deksels voor potten.⁴² Zes fragmenten grofceramiek waren omgevormd tot spinschijf. Een klein, bijna kubusvormig bewerkt stukje is mogelijk als *tessera* gebruikt. Twee *tegula*-flensfragmenten vertonen afgesleten vlakken, liggen goed in de hand en zijn vermoedelijk als slijp- of polijststenen te interpreteren. Voor één van deze exemplaren komt een verklaring als tekenkrijt eveneens in aanmerking.

Besluit

Deze eerste *assessment* van het ceramisch bouw materiaal van de Oudenburgse *castellum*-site moet idealiter aangevuld worden met bakselonderzoek en uitmonden in verdere studie om tot uitspraken te komen over datering en herkomst. Een eerste analyse maakt wel al duidelijk dat het ceramisch bouw materiaal heel wat informatie bevat, niet alleen over het gebruik maar ook over (de omstandigheden tijdens) het productieproces.

Het is belangrijk deze vondsten exhaustief in te zamelen op het terrein aangezien ze soms informatie kunnen prijsgeven die pas na reiniging zichtbaar wordt. Ook deze vondstcategorie kan dus een belangrijke bijdrage leveren tot de interpretatie van de site, niet alleen met betrekking tot de architectuur en het karakter van de gebouwen, maar ook over de herkomst van het bouw materiaal en de daarmee gepaard gaande bevoorrading, en met betrekking tot het hergebruik van materialen.

38 BRODRIBB 1987, p. 135.

39 Zie GAZENBEEK 2009.

40 BRODRIBB 1979, p. 215.

41 BRODRIBB 1979, p. 215; BRODRIBB 1987, p. 11.

42 Zie WARD 1999, p. 17.

Bibliografie

- BETTS I., BLACK E.W. & GOWER J., 1994. A Corpus of Relief-Patterned Tiles in Roman Britain, *Journal of Roman Pottery Studies* 7, Oxford.
- BRODRIBB G., 1979. Markings on Tile and Brick. In: McWHIRR A. (Ed.), *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire*, Oxford (BAR, International Series 68), p. 211-220.
- BRODRIBB G., 1987. *Roman Brick and Tile*, Gloucester.
- DE POORTER A. & CLAEYS P.-J., 1989. *Les sigles sur matériaux de construction romains en terre cuite en Belgique*, Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae I).
- GAZENBEEK A.E., 2009. Bouwkeramiek en natuursteen. In: BINK M., FRANZEN P.F.J. et al., *Forum Hadriani Voorburg. Definitief Archeologisch onderzoek*, Deventer/s-Hertogenbosch (BAAC rapport A 05.0125), p. 215-261.
- GAZENBEEK A.E., 2010. Keramisch bouw materiaal. In: GOOSSENS T.A. (red.), *De Romeinse nederzetting van Naaldwijk-Hoogeland (gemeente Westland), opgravingscampagne 2007. Onderzoek naar de ontwikkeling van inheemse erven tot een Romeinse vicus op de haakwal van Naaldwijk*, Leiden, 2010, p. 173-187.
- GRACIANI A., 2009. Earthenware Pieces Manufactured for Roman Thermae. In: KURRER K.-E., LORENZ W. & WETZK V. (Eds.), *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Berlin, p. 721-728.
- GRANGER F. (Ed.), 1970. *Vitruvius Pollio. De Architectura Libri X*, London.
- PLOMMER H., 1973. *Vitruvius and Later Roman Building Manuals*, Cambridge Classical Studies, London/New York.
- ROOK T., 1979a. Tiled Roofs. In: McWHIRR A. (Ed.), *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire*, Oxford (BAR, International Series 68), p. 295-302.
- ROOK T., 1979b. The Effect of the Evolution of Flues upon the Development of Architecture. In: McWHIRR A. (Ed.), *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire*, Oxford (BAR, International Series 68), p. 303-308.
- SPITZLBERGER G., 1968. Die römischen Ziegelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien, *Saalburg Jahrbuch* XXV, p. 65-184.
- VANHOUTTE S., 2007a. Het Romeins castellum van Oudenburg: Post-excavation-onderzoek resulteert in nieuwe chronologie, *Brochure Journée d'archéologie romaine – Romeinendag. Namur 21-04-2007*, p. 39-43.
- VANHOUTTE S., 2007b. Het Romeins castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen) herontdekt: de archeologische campagne van augustus 2001 tot april 2005 ter hoogte van de zuidwesthoek. Interim-rapport, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 3, p. 199-236.
- VANHOUTTE S., BASTIAENS J., DE CLERCQ W., DEFORCE K., ERVYNCK A., FRET M., HANECA K., LENTACKER A., STIEPERAERE H., VAN NEER W., COSYNS P., DEGRYSE P., DHAENZE W., DIJKMAN W., LYNE M., ROGERS P., VAN DRIEL-MURRAY C., VAN HEESCH J. & WILD J.P., 2009. De dubbele waterput uit het laat-Romeins castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen): tafonomie, chronologie en interpretatie, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 5, p. 9-141.
- WARD C., 1999. *Iron Age & Roman Piddington. Fascicule 4. The Roman Ceramic & Stone Building Materials 1979-1998*, Northampton.
- WARRY P., 2006a. A Dated Typology for Roman Roof-Tiles (*tegulae*), *Journal of Roman Archaeology* 19, p. 246-265.
- WARRY P., 2006b. *Tegulae, their Manufacture and Use in Roman Britain*, Oxford (BAR, British Series 417).

Een Gallo-Romeins brandrestengraf in Geetbets-Ganzenweg

Annick VAN STAËY & Jordi BRUGGEMAN

Naar aanleiding van de realisatie van een sport- en recreatieterrein in de gemeente Geetbets, werd een archeologische prospectie met ingreep in de bodem aan de hand van proefsleuven uitgevoerd in het projectgebied van circa 2,03 ha. Het vooronderzoek werd op 3 en 4 mei 2012 uitgevoerd door All-Archeo bvba (fig. 1).

Het projectgebied is gelegen ten noordwesten van de dorpskern en wordt omsloten door de Ganzenweg in het noorden en het oosten, en de Kolkstraat in het westen. Het gebied is gelegen op een helling tussen 32,5 en 35 m TAW, in een omgeving met sterke hoogteverschillen. De bodem bestaat uit een matig droge zandleembodem met textuur B horizont, met zand op geringe diepte (sLca) in het noorden en uit een droge zandleembodem zonder profiel in het zuiden. Een klein deel in het zuidwesten van het projectgebied bestaat uit een matig droge zandleembodem met textuur B horizont (Lca).

Er blijken verschillende archeologische vindplaatsen in de buurt aanwezig. Zo werd in de omgeving van het projectgebied lithisch materiaal uit het Meso- en Neolithicum aangetroffen, evenals aardewerk uit de IJzertijd en de Middeleeuwen en musketkogels en munten uit de late Middeleeuwen (CAI 158668, CAI 158669, CAI 158670 en CAI 158672).¹ De kennis van Geetbets in de Romeinse tijd was tot nog toe voornamelijk gebaseerd op vondsten bij oppervlakteprospecties.²

Resultaten

Tijdens het onderzoek, dat grotendeels negatief bleek te zijn, kon, naast een aantal sporen uit de Nieuwste Tijd, een Gallo-Romeins brandrestengraf (fig. 2) vastgesteld worden in het zuidwesten van het terrein. Rondom het graf werd een kijkvenster aangelegd maar er konden geen verdere relevante sporen worden waargenomen. Gezien het geringe aantal vastgestelde sporen tijdens de prospectie, waardoor een

vlakdekkend onderzoek weinig zinvol werd geacht, werd het brandrestengraf volledig gedocumenteerd tijdens het vooronderzoek. Het vierkante spoor mat 1,43 bij 1,39 m, waarbij een uitbreiding in de noordelijke hoek werd vastgesteld. Het spoor was tot een diepte van 32 cm bewaard. De vulling bestond uit een houtskoolrijk pakket, met erboven een homogene bruine inzakkingslens. Wellicht is de noordelijke uitbreiding een nis, waarvan enkel de onderzijde bewaard bleef. In het spoor werden verschillende aardewerkfragmenten aangetroffen, waaronder twee bodems in gladwandig aardewerk. Voorts werden in het spoor nog verschillende ijzeren spijkertjes en een aardewerken spinschijfje (fig. 3) gevonden. Er werden houtskoolresten geselecteerd voor houtsoortdeterminatie en ¹⁴C-datering. De houtsoortdeterminatie toont aan dat het houtskool afkomstig is van eik (*Quercus*). Uit de ¹⁴C-datering blijkt dat het brandrestengraf tussen 50 en 220 cal AD (KIA-48579: 1890 ± 25 BP) te dateren is, wat het spoor in de midden-Romeinse tijd plaatst. Met 1σ-interval (68,2% probability) kan het spoor tussen 75 en 130 cal AD geplaatst worden, wat dan eerder vroeg in de midden-Romeinse tijd is.

Belang van de vondst

Brandrestengraven zijn een wijd verspreid funerair gebruik in heel Vlaanderen in de Romeinse periode. Op basis van andere voorbeelden van veldgraven kan men vooral afleiden dat het grafritueel in deze periode zeer divers is.³ Onderzoek van dergelijke graven kan mogelijk meer inzicht bieden in de diversiteit binnen het Romeins grafritueel, alsook eventuele lokale en regionale verschillen en overeenkomsten in kaart brengen. De vondst van het brandrestengraf in Geetbets vormt een belangrijke schakel in de kennis van de Gallo-Romeinse aanwezigheid aldaar, gezien deze kennis tot nog toe voornamelijk kon opgebouwd worden aan de hand van oppervlakteprospecties. Deze gaven reeds aan dat men in deze regio beschikte over een rijke materiële cultuur.

1 Prospecties uitgevoerd door Jan Claesen, Archeo bvba.

2 Prospecties uitgevoerd door Jan Claesen, Archeo bvba.

3 MESSIAEN *et al.* 2012.

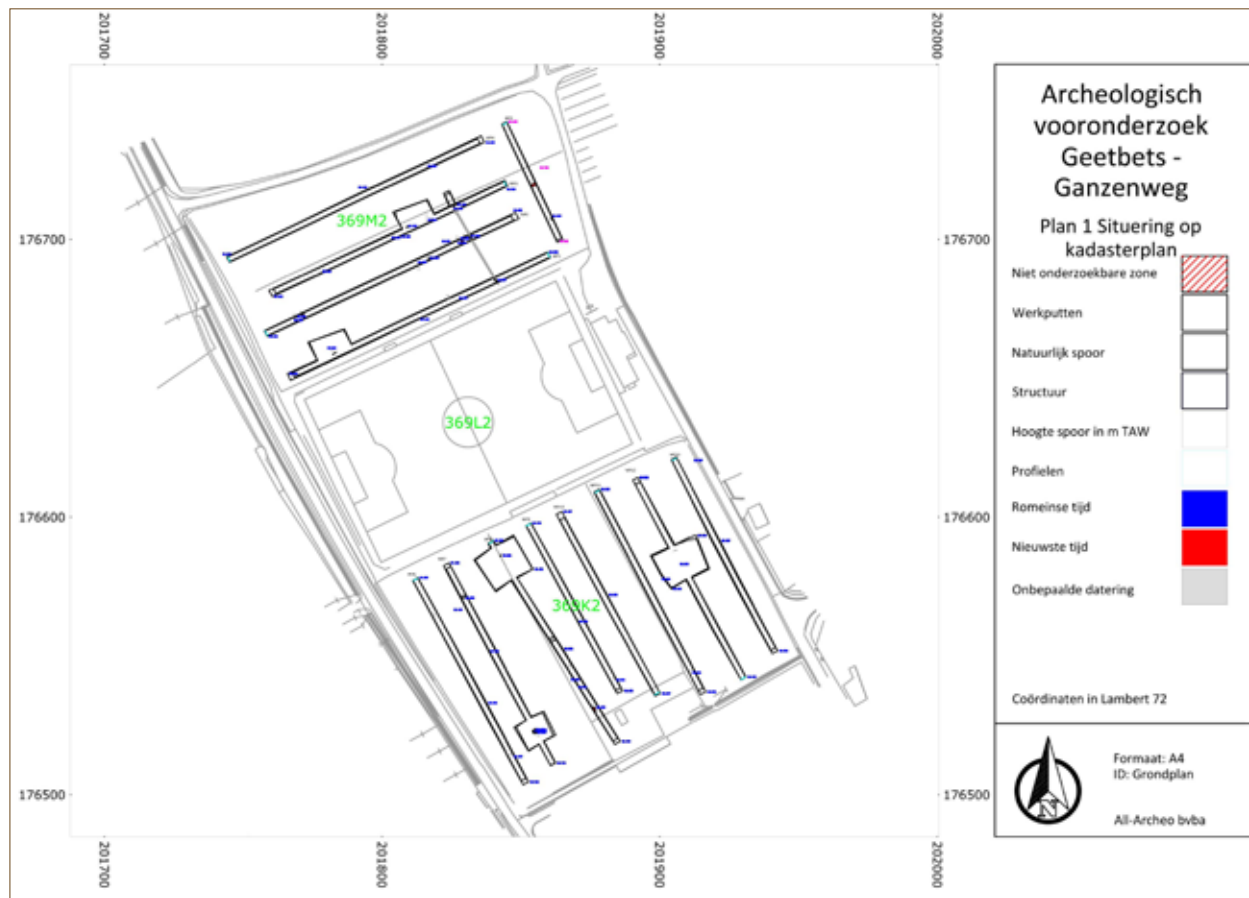

Fig. 1. Overzichtsplan

Fig. 2. Brandrestengraf

Fig. 3. Spinschijfje

Bibliografie

MESSIAEN L., HOORNE J., LALOO P. & WUYTS F., 2012. Gallo-Romeinse veldgraven in West-Vlaanderen: proefsleuencampagnes te Alveringem, Heule, Ieper, Izegem en Oekene (2010-2012), *Signa* 1, p. 70-75.

VAN STAHEY A., BRUGGEMAN J. & CLEDA B. 2012. *Archeologisch vooronderzoek Geetbets-Ganzenweg* (Rapporten All-Archeo bvba 091), Bornem.

VAN STAHEY A., BRUGGEMAN J. & CLEDA B. 2012. *Archeologisch vooronderzoek Geetbets-Ganzenweg. Nota met de resultaten van de natuurwetenschappelijke analyses* (Rapporten All-Archeo bvba 091), Bornem.

Les mortiers en pierre

Fabienne VILVORDER

Lors du dernier congrès organisé par la Société française d'étude de la céramique en Gaule à Poitiers en 2012, la présentation d'une étude sur les mortiers en pierre de l'Aquitaine romaine, récipients peu mis en évidence dans les provinces romaines occidentales, suscite une certaine curiosité pour ces objets récoltés « *in extremis* » et conservés dans les dépôts de fouilles au sein du matériel lithique¹.

Deux fragments de mortiers en pierre inédits ont ainsi été repérés dans les collections lithiques des sites de Tavier et de Liberchies. Le premier fragment, en grès verdâtre tacheté de rouge (hydroxyde de fer), fait partie du dépôt Charles Leva sous le numéro 46. Sa découverte remonte aux fouilles menées par la Société archéologique de Namur avec la collaboration du Service des Fouilles de l'État entre 1953 et 1964 sur le site du fortin. Le second, en calcaire gris, découvert en 1963, appartient à la collection de Pierre Claes, déposée au Musée royal de Mariemont sous le numéro d'inventaire LC.63047.

Il s'agit de mortiers à vasque circulaire, respectivement de 24 et de 28 cm d'ouverture, à rebord plat. Ils sont dotés de tenons de préhension, généralement deux, de forme trapézoïdale et rectangulaire. L'exemplaire de Tavier a conservé l'amorce du bec verseur. Leur face interne et le rebord sont soigneusement polis. La face externe du mortier de Liberchies porte des traces de courts sillons parallèles obliques caractéristiques de la taille dite brochée. Il présente un fond plat s'affinant vers le centre et une paroi interne convexe.

Si la plupart des mortiers en pierre sont taillés dans des matériaux similaires à ceux des meules, tel le grès ou le basalte, d'autres plus nobles, sont en marbre. Un exemplaire, inédit, associé à un pilon en silex, est recensé dans les fouilles de Namur, un autre est signalé comme vasque au sein du mobilier du complexe cultuel de Baudimont à Arras².

Si les mortiers, surtout connus en céramique, font partie de la vaisselle de cuisine, il s'agit de récipients

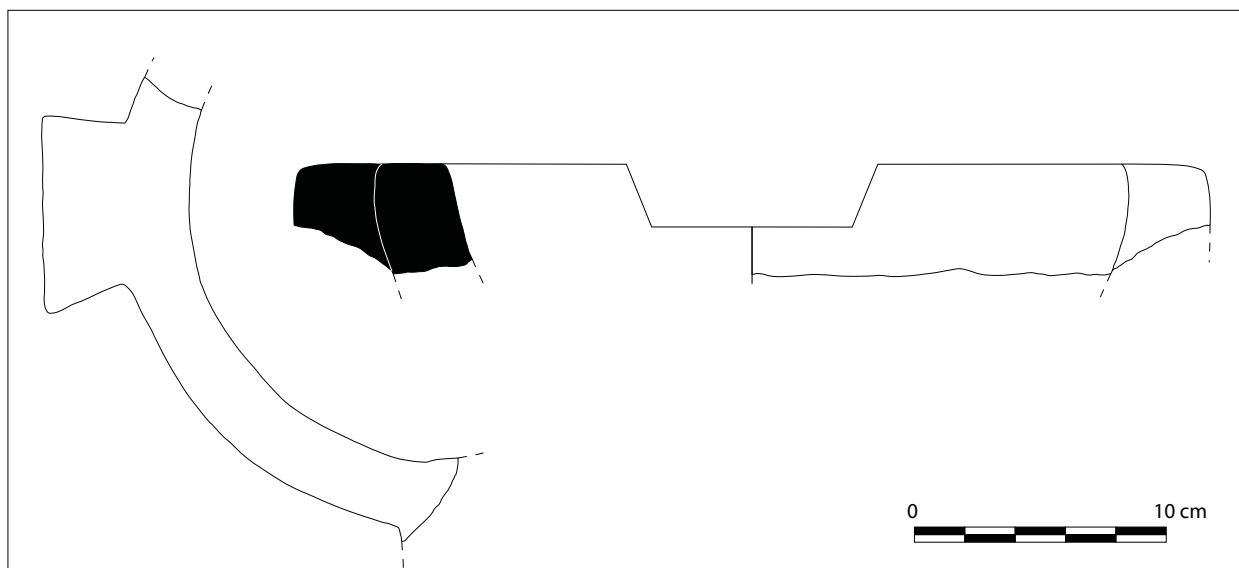

Fig. 1. Mortier en pierre de Tavier.

1 BERTRAND I. & TENDRON G., 2012. Mortiers en pierre de l'Aquitaine romaine : matériaux, contextes et usages, *Société française d'étude de la céramique antique en Gaule, Actes du Congrès de Poitiers*, Marseille, p. 389-394.

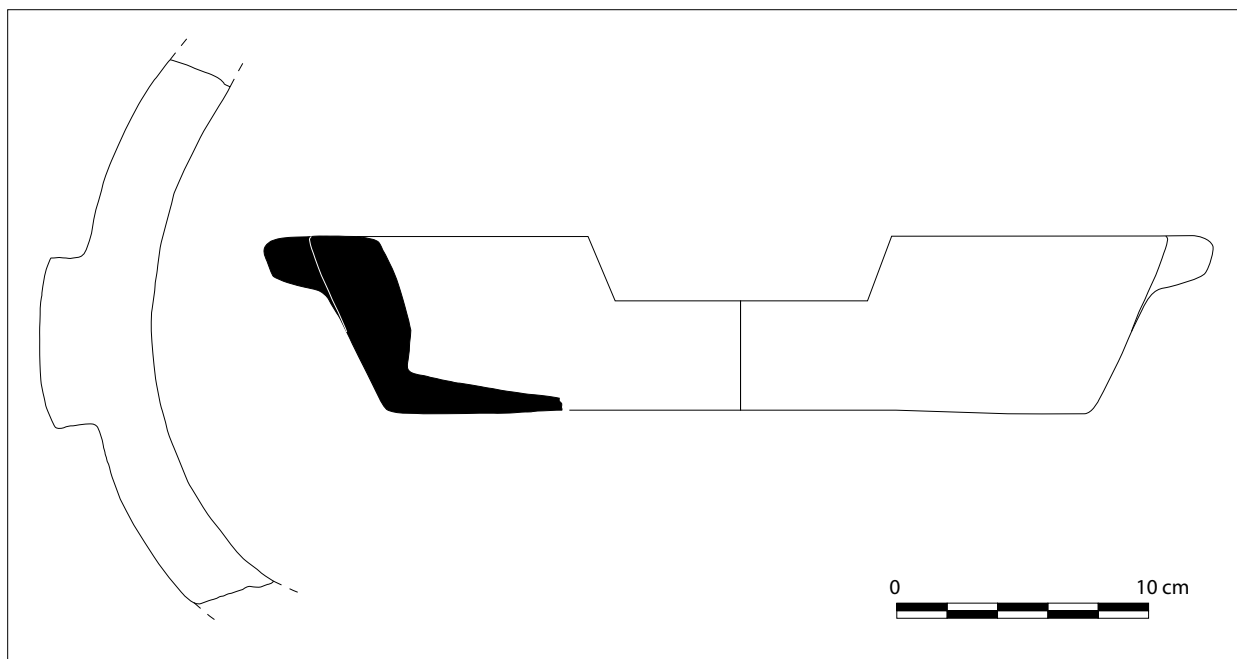
2 JACQUES A., 1990. *Les cultes à Arras au Bas-Empire*, Arras, p. 36, n° 403.

polyvalents destinés aussi à broyer, mélanger des plantes médicinales ou des pigments. Ainsi, Ovide et Pline évoquent l'usage de mortiers en marbre ou en pierre thébaine³, dans les domaines cosmétiques ou pharmaceutiques⁴.

Fig. 2 (ci-dessous). Mortier en pierre de Liberchies.

Fig. 3 (en bas, à gauche). Vue sur le mortier en grès de Liberchies.

Fig. 4 (en bas, à droite). Détail de la face externe du mortier de Liberchies.

3 Variété de granite d'« Égypte ».

4 Pour les termes latins voir HILGERS W., 1969. *Lateinische Gefäßnamen Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach der antiken Schriftquellen*, Düsseldorf.

Suivi des travaux d'assainissement des eaux à Dinant, Rue Saint-Martin : cimetière du Haut-Empire et bâtiment tardo-antique

Olivier VRIELYNCK, Marie VERBEEK, Frédéric HANUT & Carole HARDY

Les travaux d'assainissement des eaux usées le long de la Meuse atteignent la ville de Dinant. Pose de nouveaux collecteurs, installation de stations de pompage et ragrément des conduites particulières affectent le sous-sol archéologique dont on sait qu'il y est dense. Aussi le Service de l'Archéologie du SPW en province de Namur a-t-il programmé le suivi archéologique de ces travaux. À la rue Saint-Martin, préalablement à la pose d'un collecteur, le Service a procédé à une fouille préventive sur toute la surface des terrassements prévus, du 28 novembre au 17 décembre 2012 (fig. 1). Cette opération très rapide a permis de mettre au jour une séquence stratigraphique exceptionnelle.

La rue Saint-Martin, actuellement localisée en plein centre urbain près de l'hôtel de ville, est ainsi nommée du fait de sa proximité avec l'église du même nom, église citée dans les documents historiques dès le XIIe s. mais détruite au début du XIXe s. Jusqu'aux travaux de reconstruction de la ville après les bombardements de 1914, la rue était plus étroite que celle que l'on emprunte actuellement. On peut encore en deviner les dimensions à l'observation de la porte de ville à laquelle elle aboutit côté Meuse (la porte Saint-Martin), aujourd'hui encore conservée dans son aspect des Temps Modernes. La tranchée explorée se trouve donc en grande partie sous une zone bâtie jusqu'au début du XXe s, à l'exception de son extrémité occidentale. De ce côté, un élargissement

ancien de la rue dessine un petit espace public visible sur le cadastre primitif. Ce dégagement correspond peut-être à une partie de l'ancien cimetière de l'église Saint-Martin. C'est à cet endroit qu'en raison de l'absence de constructions postérieures, les structures les plus anciennes ont été mises au jour.

Si aucun plan ne nous est parvenu de l'ancienne église Saint-Martin, d'autres vestiges ont été découverts à son emplacement, c'est-à-dire à l'angle entre la rue Saint-Martin et la rue Grande : six tombes à incinération gallo-romaines ont en effet été mises

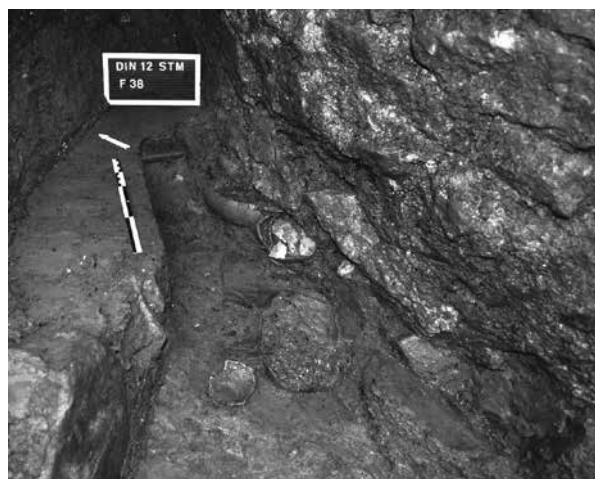

Fig. 2. La tombe à incinération du Haut-Empire. Photo © SPW.

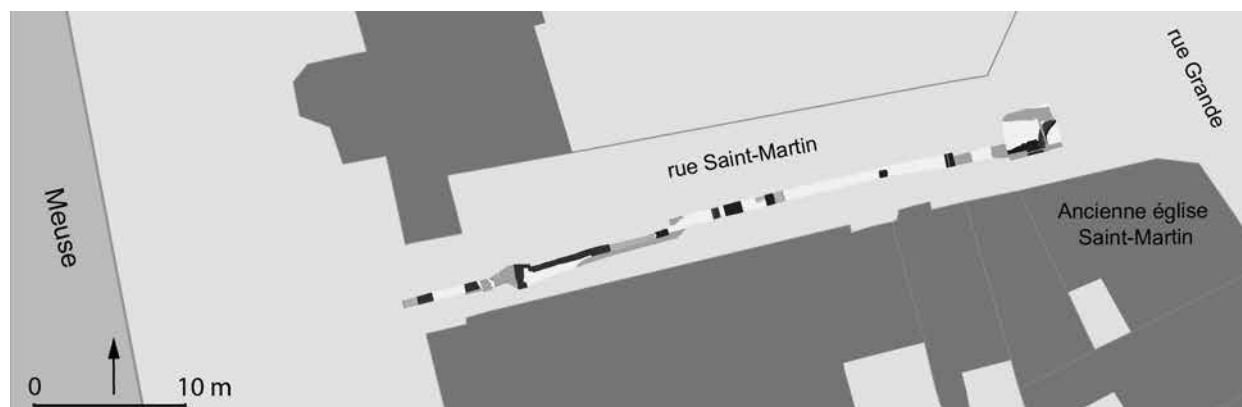

Fig. 1. Plan de la tranchée d'égouttage sur fond cadastral.

Fig. 3. Mobilier de la tombe à incinération. Photo. R. Gilles © SPW.

au jour en 1922 lors de la reconstruction du pâté de maison¹. Le mobilier est actuellement dispersé entre le Musée archéologique de Namur, les Musées royaux d'Art et d'Histoire (Bruxelles) et le domicile de particuliers à Dinant même. L'étude de ce mobilier reste à faire.

Une tombe à incinération multiple

La plus ancienne structure découverte est une tombe à incinération romaine, creusée à travers un horizon de surface signalant une présence au Haut-Empire. Le fond de la tombe se trouvait à 2,4 m sous le niveau actuel de la rue (fig. 2).

Un seul côté de la fosse était visible, les autres étant oblitérés par des structures postérieures. La tombe contenait cinq récipients en céramique à l'origine complets, les tessons brûlés et dispersés de trois autres récipients, une monnaie et des perles en verre (fig. 3). Les céramiques étaient partiellement détruites par une tombe et un mur postérieurs. Plusieurs plaques de schiste, retrouvées notamment sous les récipients,

Fig. 4. Plan de Dinant avec emplacement du cimetière rue Saint-Martin, des bâtiments de la place Patenier et du tracé hypothétique de la voie Bavay-Trèves.

mais aussi dans le remplissage de la tombe, semblent indiquer un aménagement de la fosse. Parmi les récipients, deux vases contenaient les restes osseux calcinés de deux défunts.

Le premier est un pot globulaire en céramique commune claire en pâte rosée de la vallée de la Meuse. La partie supérieure du vase a disparu, soit qu'elle ait été décapitée par le mur qui surmontait la tombe, soit qu'elle ait été étêtée avant dépôt pour en élargir

1 DEBAILLE 1922.

l'ouverture. Il pourrait s'agir d'un pot à provisions du type « pot à miel ». Le fond d'un grand « *Kurkurn* » en céramique non tournée à dégraissant de calcite, découpé intentionnellement, était réutilisé comme couvercle au-dessus du vase. Si l'on se fie à la présence de perles dans le vase, il contenait les restes incinérés d'une femme. Une assiette *Drag. 18* en terre sigillée des ateliers de La Graufesenque se trouvait sur les os calcinés. Elle porte l'estampille OFSEVERI. Le O et le F de *officina* sont ligaturés. Il s'agit d'une marque du potier *Severus ii* dont l'activité est datée entre 65 et 100 apr. J.-C. L'estampille peut être datée de la période flavienne, entre 70 et 95 apr. J.-C. On la rencontre surtout sur des assiettes *Drag. 18*, dans une moindre mesure sur des tasses bilobées *Drag. 27²*. Il semble que la partie supérieure du vase ossuaire ait été absente dès l'origine : d'abord l'assiette en sigillée n'aurait pas pu être insérée dans le vase s'il avait été complet ; ensuite le diamètre du « couvercle » correspond à l'ouverture du vase incomplet ; enfin aucun tesson appartenant à la partie manquante du vase n'a été retrouvé, ce qui n'aurait pas manqué d'être le cas si la cassure avait été accidentelle (et ce d'autant plus que le couvercle est complet).

Le second vase ossuaire est un « *Kurkurn* » *Tongeren 49* en céramique non tournée à dégraissant de calcite originaire de l'Entre-Sambre-et-Meuse. Il contenait les restes calcinés d'un individu sans doute immature d'après un premier examen rapide des restes dentaires, et une pièce de monnaie au nom de Tibère (as à l'autel de Lyon, frappé à Lyon).

Chacun de ces vases était accompagné d'une cruche. Celle accolée au premier vase ossuaire est une cruche à une anse et lèvre en bobine *Tongeren 420* en pâte blanche de la vallée de la Meuse. Celle associée au second vase est une cruche à une anse en pâte blanche de la vallée de la Meuse. Il doit s'agir également d'une cruche à lèvre en bobine, mais seule la partie inférieure du récipient était préservée.

Les débris brûlés des trois vases se trouvaient dans le remplissage de la fosse :

- un petit pot à col concave et lèvre effilée *Deru, 1996, type P 48* en céramique belge. Le vase, en pâte savonneuse, est originaire de la cité des Nerviens.
- un grand pot à col concave et lèvre effilée *Deru, 1996, type P 48* en céramique belge. Le fond est muni d'un petit pied annulaire.
- une assiette à lèvre repliée vers l'extérieur en céramique peinte et marbrée. Les surfaces présentent encore les traits hachurés brunâtres

(rouges à l'origine) cherchant à reproduire un décor marbré. Cette pièce reproduit la forme de l'assiette en sigillée *Drag. 36* du Service flavien A ; elle correspond au type *Drag. 36 similis/Haalebos & Koster, 1981, type 10*.

Les deux pots en céramique belge présentent des surfaces claires résultant d'une oxydation sous l'action du feu. Les céramiques associent des productions régionales de l'Entre-Sambre-et-Meuse et de la vallée de la Meuse à des importations nerviennes et du Sud de la Gaule. La composition de l'assemblage funéraire est proche de celle des sépultures flaviennes des nécropoles de l'Entre-Sambre-et-Meuse, comme par exemple le cimetière de Cerfontaine³. L'ensemble situe la constitution du dépôt entre les années 80/90 et 110/120 apr. J.-C.

Le cimetière d'une agglomération secondaire ?

Cette tombe s'ajoute aux six sépultures découvertes en 1922. Elle est un témoignage précieux pour l'étude de l'occupation romaine à Dinant. On connaît en effet très mal l'agglomération romaine de Dinant dont les défunts seraient issus. La ville est installée au croisement de la voie Bavay-Trèves et de la Meuse, situation sans doute à l'origine de son développement. Les premières structures démontrant l'existence d'une agglomération secondaire de type « *vicus* » n'ont été fouillées qu'en 2010 sur la Place Patenier, quelques 500 m au nord de la rue Saint-Martin (fig. 4). Deux maisons oblongues alignent leurs façades à front d'une

Fig. 5. Vue verticale de la chambre de visite et de l'abside du bâtiment tardo-antique. Photo © SPW.

2 POLAK 2000, p. 333, estampille S135.

3 BREUER, ROOSENS & MERTENS 1952.

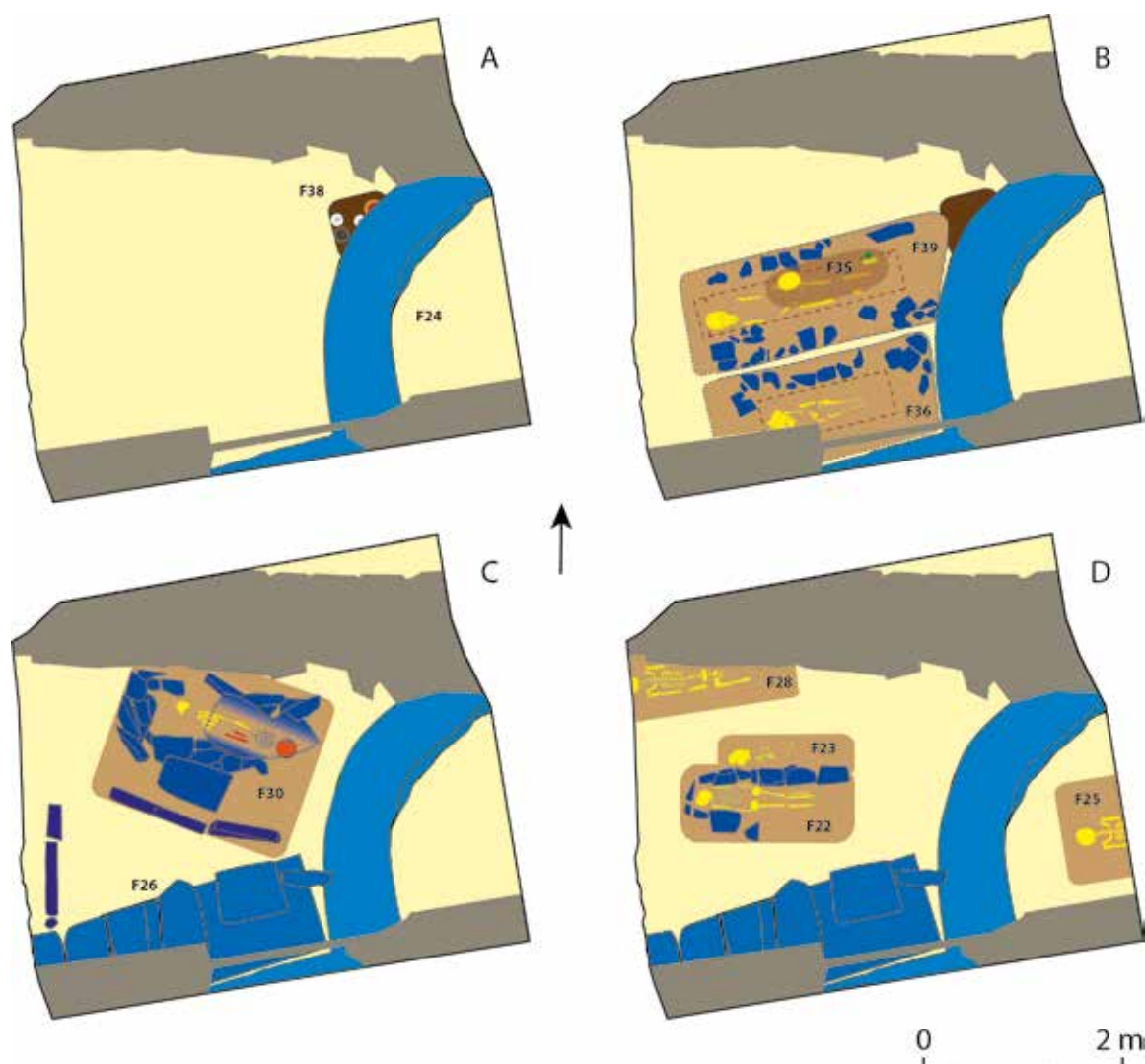

Fig. 6. Plans d'occupations successives de l'espace correspondant à la chambre de visite. A. Mur tardo-antique recoupant la tombe à incinération du Haut-Empire. B. Tombes du VIe s. C. Renforcement du mur tardo-antique et tombe du VIIe s. D. Tombes postérieures.

voie principale parallèle à la Meuse, à l'emplacement de l'actuelle rue Petite. L'occupation y est attestée du IIe au VIIIe s. Le IIIe siècle est marqué par de nombreux aménagements, notamment au niveau de l'arrière des maisons, agrandies vers la Meuse sur des terrasses artificielles les protégeant des inondations. Parallèle à la Meuse et aux rochers, la voie le long de laquelle se situent les bâtiments pourrait être restituée vers le sud à l'emplacement de la rue Grande, le long de laquelle semble s'être établi le cimetière Saint-Martin. La construction des maisons mises au jour en 2010 ne remonte pas au-delà du IIe siècle, mais les conditions de fouille n'ont pas permis d'atteindre les niveaux sous-jacents. Par ailleurs les maisons de la place Patenier ne pourraient être qu'une extension vers le nord d'une éventuelle agglomération du Ier s. On ignore donc tout de l'agglomération à l'époque

où vivaient les défunts de la tombe de la rue Saint-Martin. En revanche, la présence de structures des IIIe, IVe et Ve siècles est attestée place Patenier, alors qu'à la rue Saint-Martin, un hiatus apparent de plus de trois siècles sépare l'incinération des vestiges postérieurs.

Un bâtiment à abside tardo-antique

En effet, c'est à la fin du Ve s. qu'est construit un bâtiment en dur, à l'emplacement même de la tombe du Haut-Empire qu'il recoupe (fig. 5 et 6A). Le souvenir de celle-ci devait avoir été perdu. La fondation et le début de l'élévation d'un mur dessinent le plan d'une abside semi-circulaire se prolongeant par un mur rectiligne orienté est-ouest, observé sur un mètre de long. La maçonnerie, en

blocs calcaires, est constituée de deux parements et d'un blocage interne, le tout lié à l'aide d'un mortier sableux jaune pâle.

Les niveaux associés au bâtiment (construction et utilisation) renferment des céramiques datant du milieu au 3e quart du Ve s. apr. J.-C., principalement des récipients en sigillée tardive d'Argonne. Parmi les formes identifiées, nous trouvons surtout des bols *Chenet 320* et des assiettes *Alzei 9/11*. Signalons encore un raté de cuisson de tasse à rebord horizontal *Alzei 13/Chenet 314*. Ces sigillées se caractérisent par la présence d'un noyau gris dans la pâte. Cette particularité caractérise les productions argonnaises du Ve s, plus particulièrement celles en circulation durant les toutes dernières décennies de la période romaine (440-470 apr. J.-C.)⁴. Certaines productions de l'atelier de Châtel-Chéhéry (Argonne) possèdent un vernis non grésé et une pâte avec un cœur gris bleu. Ces sigillées de qualité inférieure aux vases du IVe s. résultent d'une technique de fabrication dans des fours rudimentaires et non plus dans des fours à tubulures⁵. L'assiette *Alzei 9/11* est un bon indicateur chronologique. Cette évolution tardive de l'assiette *Chenet 304*, avec son profil caréné, n'apparaît pas avant le deuxième quart du Ve s.⁶. Parmi les autres tessons de l'Antiquité tardive, mentionnons encore un tesson de pot à cuire en céramique rugueuse de Mayen, quelques fragments de gobelets en *terra nigra* tardive et de la céramique culinaire en pâte à dégraissant de calcaire coquillier. De la céramique résiduelle des IIe et IIIe s. est également présente.

En outre, la fouille a livré quatre tessons de trois bols *Chenet 320* décorés de motifs paléochrétiens imprimés à la molette. Il s'agit d'un nombre élevé compte tenu de l'emprise très limitée de la fouille. Les trois molettes appartiennent à la phase 3 de D. Bayard (450/460-470 apr. J.-C.)⁷ :

1. Deux fragments de la paroi d'un bol *Chenet 320* avec carène prononcée. Engobe orange rouge bien conservé. Pâte orange rouge à noyau gris bleu sombre (US.01.011). Molette complète à huit casiers sur au moins cinq bandes conservées. De gauche à droite : chrisme avec globule dans chaque angle – croix double – deuxième chrisme sans globules – traits horizontaux – croix double avec trait vertical au milieu – grappe de raisins – croix de Saint-André – colombe stylisée surmontée de trois globules. Il s'agit d'une

variante de la molette *Unverzagt-Chenet 184* qui ne comporte que sept casiers. On a ici un casier supplémentaire, celui du deuxième chrisme. Cette molette a été identifiée sur trois bols différents mis au jour à Maastricht en 1932 (Grote Straat), 1939 (Stokstraat) et 1983 (chantier Derlon)⁸.

2. Fragment du bord conservé à 10 % d'un bol *Chenet 320* avec carène prononcée (diam. ouverture : 15 cm). Engobe orange sombre bien conservé. Pâte orange rouge à noyau gris bleu sombre (US.01.026). Molette à sept casiers dont cinq sont conservés, imprimés sur au moins quatre bandes. De gauche à droite : chrisme avec globule dans chaque angle – croix double – traits horizontaux – croix double avec trait vertical au milieu – grappe de raisins – croix de Saint-André – colombe stylisée surmontée de deux globules. Il s'agit de la molette *Unverzagt-Chenet 184*, attestée à Reims, Lavoye⁹, Haillot¹⁰, ainsi que sur le site du grand amphithéâtre de Metz¹¹.
3. Fragment du bas de la panse d'un bol *Chenet 320*. Engobe brun orange presque disparu. Pâte brune (US 01.022). Décor mal conservé. Molette à huit casiers sur au moins quatre bandes. Il s'agit de la molette *Unverzagt-Chenet 182*, présente sur le site du grand amphithéâtre de Metz¹², à Maastricht¹³, à Reims, dans les cimetières du Courbois à Rochefort¹⁴, d'Eprave¹⁵ et de Fallais¹⁶.

Les molettes à motifs chrétiens sont associées à l'atelier de Châtel-Chéhéry, un des plus tardifs du groupe argonnais¹⁷. En contexte d'habitat, les villes de Metz et de Trèves et les agglomérations mosanes de Huy et Maastricht en ont livré. Pour nos régions, avec une trentaine de molettes, Maastricht est un des sites qui a livré la quantité la plus importante de sigillée à décors paléochrétiens¹⁸. On retrouve également des bols *Chenet 320* décorés de molettes chrétiennes dans plusieurs nécropoles occupées au Ve s. ou au début du VIe s. comme Eprave, Fallais, Haillot, Rochefort,

4 BAYARD 1993, p. 109.

5 BRULET, VILVORDER & DELAGE 2010, p. 249.

6 BAYARD 1993, p. 109.

7 BAYARD 1990, 1993 et 2004.

8 DIJKMAN 1992, p. 133, fig. 3, n° 2-3 et 24.

9 HÜBENER 1968, p. 293.

10 BREUER & ROOSENS 1957, p. 221, fig. 14, n° 6.

11 BAYARD 1990, p. 279, fig. 4.

12 BAYARD 1990, p. 279, fig. 4.

13 DIJKMAN 1992, p. 133, fig. 3, n° 4 et 29.

14 DASNOY 1968, p. 6, fig. 4, n° 1.

15 DASNOY 1967-1968, p. 69, fig. 2, n° 6.

16 VAN OSSEL 1982.

17 BRULET, VILVORDER & DELAGE 2010, p. 250.

18 DIJKMAN 1992.

Fig. 7. Tombe mérovingienne du VIe siècle. Photo © SPW.

Thon-Samson et Vieuxille¹⁹.

Trois tombes du VIe s.

Au début de l'époque mérovingienne, alors que le bâtiment est encore visible, trois défunts sont inhumés le long de sa façade externe. Les tombes sont orientées est-ouest, soit parallèlement au mur droit du bâtiment, dans l'angle entre le mur de l'abside et son retour rectiligne. Les limites est de leurs fosses sont parfaitement contiguës à l'abside (fig. 6B). La tombe située directement dans l'angle du bâtiment contenait le corps d'un enfant inhumé avec un petit bracelet en alliage cuivreux, dans un cercueil ou un coffrage bordé de blocs de pierre. Parallèlement à cette sépulture était enterré un adulte placé dans un cercueil au moins en partie cloué (fig. 7). Aucun mobilier n'accompagnait le défunt mais la tombe est manifestement contemporaine de la précédente. En effet une tombe d'enfant s'y superposait, bien datée du 6e s. par le dépôt d'un gobelet en verre campaniforme. L'orientation est similaire à la tombe précédente et leurs fosses se confondent.

Renforcement du bâtiment

Probablement vers la fin du VIe s., le mur est-ouest est doublé sur sa face externe par une maçonnerie très solide, large de 75 cm, construite au-dessus de la première tombe mérovingienne (fig. 6C). Dans le fond de la tranchée de fondation étaient posées d'énormes dalles calcaires (la plus grande fait 1,63 x 0,76 x 0,73 m) bien taillées, vraisemblablement de récupération. Par-dessus, d'autres blocs plus petits étaient liés à l'aide d'un mortier sableux pulvérulent blanchâtre. Il est difficile de définir le rôle de cet important renforcement du mur. Peut-être était-il nécessité par une modification de la toiture ou un agrandissement du bâtiment sur un autre côté. Quoiqu'il en soit, la présence de cette transformation, datée en *terminus post quem* du VIe s., confirme l'hypothèse selon laquelle l'édifice est encore debout – et utilisé – à cette date.

Une tombe du VIIe s.

À la fin du VIe ou au VIIe s. est installée une nouvelle sépulture d'enfant au-dessus des tombes précédentes, mais selon une orientation légèrement différente (fig. 6C). Cette sépulture semble avoir été placée après le renforcement du bâtiment, dans l'angle entre l'abside et le mur doublé. La différence

19 VAN OSSEL 1982.

d'orientation pourrait s'expliquer par la volonté d'être perpendiculaire à l'abside. Cette sépulture se distingue des précédentes par le mobilier un peu plus riche qu'elle contient, et par son aménagement en caveau en pierres sèches, constitué de blocs irréguliers et d'une dalle de couverture. Autour du caveau, quelques grandes dalles disposées sur chant débordaient peut-être sur la surface de l'époque, y matérialisant la tombe.

Le cimetière médiéval

À ces inhumations mérovingiennes succède une série de tombes sans mobilier dont l'orientation, toujours globalement est-ouest, s'infléchit légèrement vers le sud (fig. 6D). Il est difficile de proposer une chronologie absolue pour ces inhumations. Des datations C14 devraient permettre d'envisager la question de la continuité de la fonction funéraire autour de Saint Martin. Un mur observé dans la tranchée d'égouttage clôture vraisemblablement le cimetière côté ouest. Les différents documents iconographiques dont nous disposons pour Dinant à partir du XVIe s. ne représentent jamais ce cimetière.

Conclusions

Il y a donc, en bordure de la rue Saint-Martin et sur un cimetière du Haut-Empire, un bâtiment en dur muni d'une abside construit à la fin du Bas-Empire, transformé à l'époque mérovingienne, et étroitement associé à un cimetière dès l'époque mérovingienne. La présence de cette construction à Dinant pose plusieurs questions.

D'abord la question du cimetière romain. Après avoir repris l'étude du mobilier mis au jour en 1922, on sera en mesure de pouvoir mieux apprécier la durée de l'utilisation de ce cimetière. La fonction funéraire du lieu est-elle maintenue jusqu'au Ve s. ? Ou bien le cimetière romain est-il oublié entre le IIe et le Ve s. au profit d'une autre implantation, auquel cas la construction pourrait simplement profiter d'un espace libéré ?

Ensuite, quelle était la fonction de ce bâtiment ? L'édifice se développe vers le sud et se prolonge vraisemblablement sous l'église Saint-Martin dans son dernier état. Il ne semble revêtir une fonction ni militaire, ni domestique, ni thermale. Etant donné son emplacement, il serait tentant d'y voir un édifice religieux primitif, phase ancienne de l'église

Saint-Martin dont la titulature renvoie d'ailleurs aux débuts de la christianisation dans nos régions. Toutefois l'orientation vers le nord de l'abside ne plaide pas en la faveur de cette hypothèse. Peut-être faut-il s'orienter alors vers une fonction funéraire, qui serait à l'origine du lieu de culte chrétien (mausolée, *mémoria*) ?

L'église Saint-Martin n'est mentionnée pour la première fois qu'au XIIe s. On imagine bien qu'elle doit être antérieure à cette mention et tant les découvertes de cette année que la titulature encouragent à y voir une fondation ancienne. Mais comment ce tissu paroissial se met-il en place et comment est organisée la ville à cette époque ?

Enfin, c'est au niveau de la restitution de la ville à la transition de l'Antiquité et du Haut Moyen Age, que le site de Saint-Martin est interpellant et vient compléter un plan encore trop partiel pour pouvoir en proposer un modèle d'évolution. À tout le moins, une présence romaine depuis la fin du Ier jusqu'au Ve s. est désormais assurée à Dinant, avec zones d'habitat et funéraires attestées, et une forme de continuité entre Antiquité et Haut Moyen Age.

Bibliographie

Alzei = UNVERZAGT W., 1916. *Die Keramik des Kastells Alzei*, Frankfurt a. M. (Materialen zur Römisch-Germanischen Keramik, 2).

BAYARD D., 1990. L'ensemble du grand amphithéâtre de Metz et la sigillée d'Argonne au Ve siècle, *Gallia* 47, p. 271-319.

BAYARD D., 1993. La céramique dans le nord de la Gaule à la fin de l'Antiquité (de la fin du IVe au VIe siècle). Présentation générale. In : PITON D. (dir.), *La céramique du Ve au Xe siècle dans l'Europe du nord-ouest*, Berck-sur-Mer (Nord-Ouest Archéologie, hors-série), p. 107-128.

BAYARD D., 2004. Les apports de la sigillée d'Argonne décorée à la molette (IVe-VIe siècles) à la connaissance de la ville romaine tardive de Reims, *Bulletin de la Société archéologique champenoise* 97, p. 92-94.

BREUER J., ROOSENS H. & MERTENS J., 1952. Le cimetière belgo-romain de Cerfontaine (Namur), Bruxelles (*Archaeologia Belgica*, 6), p. 95-129.

BREUER J. & ROOSENS H., 1957. *Le cimetière franc de Haillot*, Bruxelles (*Archaeologia Belgica*, 34).

BRULET R., VILVORDER F. & DELAGE R., 2010. *La céramique romaine en Gaule du nord. Dictionnaire des*

céramiques. La vaisselle à large diffusion, Turnhout.

Chenet = CHENET G., 1941. *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la molette*, Mâcon (Fouilles et Documents d'Archéologie antique en France, 1).

DASNOY A., 1967-1968. Le cimetière situé Devant-le-Mont à Éprave (V^e-VIe siècles), *Annales de la Société archéologique de Namur* 54, p. 61-108.

DASNOY A., 1968. Le cimetière du Corbois à Rochefort (V^e-VIIe siècles), *Namurcum* 40, p. 1-14.

DEBAILLE E., 1922. Découverte d'antiques pilotis et de sépultures belgo-romaines à Dinant, *Annales de la Société d'Anthropologie de Bruxelles* XXXVII, p. 63-65.

DIJKMAN W., 1992. La terre sigillée décorée à la molette à motifs chrétiens dans la stratigraphie maastrichtoise (Pays-Bas) et dans le nord-ouest de l'Europe, *Gallia* 49, p. 129-172.

HAALBOS J. K. & KOSTER A., 1981. Marbled Wares from the Netherlands. In : ANDERSON A. C & A. S. (dir.), *Roman Pottery Research in Britain and North-West Europe, Papers presented to Graham Webster*, Oxford (British Archaeological Report International Series, 123/1-2), p. 69-92.

HÜBENER W., 1968. Eine Studie zur spätrömischen

Rädchensigillata (Argonnensigillata), *Bonner Jahrbücher* 168, p. 241-298.

POLAK M., 2000. *South Gaulish Terra Sigillata with Potters' Stamps from Vechten*, Nijmegen (Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta. Supplementum, 9).

Tongeren = VANVINCKENROYE W., 1991. *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Hasselt (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum, 44).

VAN OSSEL P., 1982. La nécropole du Mont-Saint-Sauveur à Fallais, *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 94, p. 143-231.

VERBEEK M., 2011. Deux maisons romaines à la place Patenier à Dinant : premières structures d'un vicus pressenti, *Romeinendag-Journée d'Archéologie romaine*, p. 147-150.

VERBEEK M., 2012. Dinant/Dinant : Forum, place du Marché, place des Fontaines, intervention préventive sur la place Patenier, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 19, p. 241-246.

VERBEEK M., VRIELYNCK O. & HARDY C., 2013. Suivi des travaux d'assainissement des eaux à Dinant. Aux origines du cimetière de l'église Saint-Martin (Nr.), *Archaeologia Mediaevalis* 36, p. 154-157.

Auteurs

Clotilde ALLONSIUS

Centre d'Étude des Peintures Murales Romaines,
APPA-CEPMR, Soissons
callonsius@aol.com

Jean-François BALTUS

ARC-HAB (Groupe d'archéologie de Habay)

Floris BEKE

Tim BELLENS

Stad Antwerpen, Afdeling Archeologie
Tim.Bellens@stad.Antwerpen.be

Maarten BRACKE

Monument Vandekerckhove
brackemaarten@hotmail.com

Jordi BRUGGEMAN

All-Archeo bvba,
jordi.bruggeman@all-archeo.be

François CASTERMAN

ARC-HAB (Groupe d'archéologie de Habay)
francoiscasterman@hotmail.com

Bart CHERRETTÉ

SOLVA - Dienst Archeologie
bart.cherrette@so-lva.be

Cateline CLEMENT

SOLVA - Dienst Archeologie
cateline.clement@so-lva.be

Tim CLERBAUT

Tim_clerbaut@hotmail.com

Raphaël CLOTUCHE

INRAP Nord-Picardie
Raphael.clotuche@inrap.fr

Catherine COQUELET

Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Liège 1 - Archéologie/ Faculté de philosophie, Arts et
Lettres, Université catholique de Louvain
catherine.coquelet@gmail.com

Peter COSYNS

Dienst Archeologie en Monumentenzorg Stad
Tongeren
Petercosyns@hotmail.com

Guido CREEMERS

Gallo-Romeins Museum, Tongeren
guido.creemers@limburg.be

Guido CUYT

Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie
(AVRA)
guido.cuyt@skynet.be

Antoine DARCHAMBEAU

Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine,
Université libre de Bruxelles
antoine.darchambeau@ulb.ac.be

Sophie DE BERNARDY DE SIGOYER

Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Liège 1 - Archéologie
sophie.debernardydesigoyer@spw.wallonie.be

Wim DE CLERCQ

Historical Archaeology, Universiteit Gent
W.DeClercq@UGent.be

Koen DE GROOTE

Agentschap Onroerend Erfgoed
koen.degroote@rwo.vlaanderen.be

Élise DELAUNOIS

Prehistomuseum
delaunois@ramioul.org

Jean-Claude DEMANET

asbl Pro Geminiaco
jcdemanet@skynet.be

Dieter DEMEY

Ruben Willaert bvba
dieter@rubenwillaert.be

Marijke DERIEUW

All-Archeo bvba
marijke.derieuw@all-archeo.be

Johan DESCHIETER

Provinciaal Archeologisch Museum Velzeke
johan.deschieter@gmail.com

Roland DREESEN

Gallo-Romeins Museum, Tongeren/Institut Royal
des Sciences Naturelles de Belgique
roland.dreesen@telenet.be

DU RANG

Stéphane GENVIER
Cedarc/Musée du Malgré-Tout de Treignes
gen5651@hotmail.com

Korneel GHEYSEN
Vlaamse Landmaatschappij
Korneel.gheysen@vlm.be

Évelyne GILLET
INRAP Nord-Picardie
evelyne.gillet@inrap.fr

Éric GOEMAERE
Service géologique de Belgique, Institut Royal des
Sciences Naturelles de Belgique
eric.Goemaere@naturalsciences.be

Claire GOFFIOUL
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Liège 1 - Archéologie
claire.goffioul@spw.wallonie.be

Veronique GUILLAUME
SOLVA - Dienst Archeologie
Guillaume.vero@pandora.be

Sabine GROETEMBRIL
Centre d'Étude des Peintures Murales Romaines,
APPA-CEPMR, Soissons
sabine.groetembril@free.fr

Benoît HALBARDIER
ARC-HAB (Groupe d'archéologie de Habay)
b.halbardier@skynet.be

Frédéric HANUT
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
l'Archéologie
frederic.hanut@spw.wallonie.be

Elly N.A. HEIRBAUT
Bureau Archeologie en Monumenten, Nijmegen
e.heirbaut@nijmegen.nl

Denis HENROTAY
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Luxembourg - Archéologie
denis.henrotay@spw.wallonie.be

Denis HENRARD
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Liège 1 - Archéologie
denis.henrard@spw.wallonie.be

Claude JACQUES
claire.jacques@gmail.com

Kristof KEPPENS

KLINKENBORG

Lucie LEMOIGNE
Centre d'Étude des Peintures Murales Romaines,
APPA-CEPMR, Soissons
lucie.lemoine@free.fr

Jean-Marc LÉOTARD
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Liège 1 - Archéologie
jeanmarc.leotard@spw.wallonie.be

Marc LODEWIJCKX
Onderzoekseenheid Archeologie, KU Leuven
marc.lodewijckx@arts.kuleuven.be

Kristine MAGERMAN
Onderzoekseenheid Archeologie, KU Leuven
kristine.magerman@arts.kuleuven.be

Jean-Philippe MARCHAL
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Liège 1 - Archéologie
jeanphilippe.marchal@spw.wallonie.be

Marleen MARTENS
Agentschap Onroerend Erfgoed
marleen.martens@rwo.vlaanderen.be

Nicolas PARIDAENS
Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine,
Université libre de Bruxelles
nparidae@ulb.ac.be

Ruben PEDE
SOLVA - Dienst Archeologie
Ruben.Pede@so-lva.be

Catherine PETERS
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Liège 1 - Archéologie
catherine.peters@spw.wallonie.be

Georges RAEPSAET
Université libre de Bruxelles
raepsaet@ulb.ac.be

Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER
Université libre de Bruxelles
mcharlie@ulb.ac.be

Natasja REYNS
All-Archeo bvba
natasja.reyns@all-archeo.be

Louise RYCKEBUSCH

Steven SAERENS
Agilas Asse
polbrusaerens@hotmail.com

Sebastiaan JAMMAERS
seb_1990@hotmail.com

SMET

Taelman

Bernard VAN COUWENBERGHE
Onderzoekseenheid Archeologie, KU Leuven
bernard_van_couwenberghe@hotmail.com

Hans VANDENDRIESSCHE

Sofie VANHOUTTE
Onroerend Erfgoed – Buitendienst West-Vlaanderen
Sofie.vanhoutte@rwo.vlaanderen.be

Mieke VAN DE VIJVER

Wim VAN NEER
Koninklijk Belgisch Instituut voor
Natuurwetenschappen, Laboratorium voor
Diversiteit en Systematiek der Dieren, KULeuven
wvanneer@naturalsciences.be

Vince VAN THIENEN
Onroerend Erfgoed – Buitendienst West-Vlaanderen
vincevanthienen@hotmail.com

Annick VAN STAey
All-Archeo bvba
Annick.vanstaey@all-archeo.be

Marie VERBEEK
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
Namur - Archéologie
marie.verbeek@spw.wallonie.be

Fabienne VILVORDER
Centre de Recherches d'Archéologie Nationale,
Université catholique de Louvain
fabienne.vilvorder@uclouvain.be

Olivier VRIELYNCK
Service public de Wallonie, DGO4, Direction de
l'Archéologie
olivier.vrielynck@spw.wallonie.be